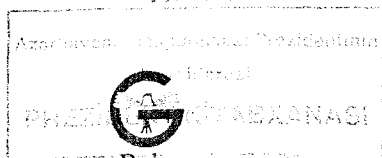

NİYAZ HACİYEV

DAĞLIQ QARABAĞIN TARİXİNDƏN SƏNƏDLƏR

Az
H 33

Məsləhətçi və təşkilatçı:
Musa Məmmədov
Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müşaviri

Redaktor:
Sevda Xəlilova

H 33 **Hacıyev Niyaz**
Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər
Bakı, «Gənclik» 2005, 192 səh.

H $\frac{4702060204}{M 653(07)2005}$ qrif nəşri

İSBN 5-8020-1712-0

© Hacıyev, N-2005

ÖN SÖZ

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi uşaqdan qocayadək bütün Azərbaycan xalqının ən ağır və ən çətin problemidir. Son 17 il ərzində bu barədə çoxsaylı kitablar yazılmasına baxmayaraq, bunların içərisində hərtərəfli və operativ informasiya verən, yığcam bir sənədlər toplusu yoxdur.

Belə bir kitaba indiki beynəlxalq bir şəraitdə Dağlıq Qarabağla bağlı danışıqların gücləndiyi bir dövrdə xüsusi ehtiyac duyulur. Möhz Niyaz Hacıyevin yazdığı bu kitab qeyd olunan tələbatı əsasən ödəməyə yönəldilmişdir.

Müəllif Qarabağda doğulub böyümüşdür. Xankəndində və Ağdərədə yüksək vəzifələrdə çalışmış, 1980-1988-ci illərdə Şuşa Rayon Partiya Komitəsinin I katibi işləmişdir.

Vilayət Partiya Komitəsinin büro üzvlüyünə namizəd kimi o, Xankəndində erməni separatçılarının bu səviyyədə ilk müqavimət göstərən olmuşdur. DQMV hadisələrinin gedişi zamanı Ermənistandan gələn qaçqınları Şuşa rayonunda yerləşdirdiyinə görə məsələsinə Vilayət Partiya Komitəsinin bürosunda baxılmış və A.Volskinin tələbi ilə Ə. Vəzirov tərəfindən «başqa işə» keçirilərək Bakıya gətirilmişdir.

Niyaz Hacıyev hazırda Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Aparatında sektor müdiri vəzifəsində işləyir. Onun keçdiyi həyat yolu Azərbaycanla, o cümlədən Dağlıq Qarabağla bağlı olan çoxsaylı hadisələr və məlumatlarla zəngindir.

İnanırıq ki, xronoloji qaydada yazılmış bu kitab Dağlıq Qarabağa dair bir sorğu kitabı kimi hər bir azərbaycanlının gərəyi olacaqdır.

Musa Məmmədov
Azərbaycan Respublikası
Baş nazirinin müşaviri

*«Türkiyə ilə Azərbaycan bir xalq,
bir millət kimi qəbul olunub»*
Heydər Əliyev

GİRİŞ

Sadədən mürəkkəbə doğru gedən inkişaf prosesində bütün varlıqlar kimi insanlar da dəyişir, aliləşir və mövcudluq uğrunda mübarizədə yeni səviyyəyə qalxırlar.

Heyvanat aləmi ilə müqayisədən aydın olur ki, aliliyin səviyyəsi əsasən zor (güc) hesabına yaşamaq qaydasının getdikcə azalması və itməsi, ədalət (müəyyən qanunlar) hesabına yaşamaq qaydasının isə güclənməsi və əsas olması ilə ölçülür.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, hələ də zor gücünə (cəngəllik qanunları ilə) yaşayan insanların və dövlətlərin mövcudluğu sübut edir ki, dünya bir sistem kimi hələ kifayət qədər aliləşməmişdir. Təskinlik verən isə odur ki, beynəlxalq hüquq və normalar getdikcə zor tətbiqi qaydalarına üstün gəlir və insanları progressə istiqamətləndirir.

Millətlər bir-birinə qarışdığı kimi, indi dövlətlər də sərhədlərini zəiflədərək «vahid dünya dövləti» yaratmaq istiqaməti götürmüşlər. Bu yolda millətin deyil, məhz dövlətin daha əsas aparıcı olması beynəlxalq səviyyədə çoxdan müəyyən edilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan ziddiyyətlərin Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağda mövcudluğu bizi istər-istəməz tarixi köklərə, haqq-ədaləti aydınlaşdırmağa məcbur edir. Lakin Qafqazın, Azərbaycanın və xüsusilə də Dağlıq Qarabağın tarixinə aydınlıq gətirmək heç də asan məsələ deyildir. Çünki bu ərazilər münbit və əlverişli olmasına görə ötən min illər ərzində

yüzlərlə qəbilələrin, ölkələrin və dövlətlərin əllərindən gəlib keçmiş, çox qiymətli bir daş-qaş kimi tarix içəri-sində tarix yaratmışdır.

Onu da qeyd edək ki, ermənilər Qafqaza gəldikdən sonra Qafqazın tarixini də, öz tarixlərini də qəsdən qatıb qarışdırmışlar, çünki necə deyirlər, «bulanlıq suda balıq tutmaq asandır». Lakin bulanlıq suyun təmizlənməsi qaydaları da az deyildir. Odur ki, bu kitabda azərbaycanlıların və türklərin dünyada ən qədim tarixə malik olmalarından, ermənilərin isə müqayisədə çox da qədim olmayan tarixindən söhbət açacağıq.

Bəs tarix niyə təkrarlanır?

Tarix özü bir prosesdir və hər bir proses səbəblə başlayıb, nəticə ilə qurtarır. Bu proses nə qədər uzansa da nəticə heç zaman səbəbdən ayrılmır və əvvəl-axır qayıdaraq səbəbin səviyyəsində tamamlanır (18-14).

Məsələn, hər hansı cinayət hadisəsinə dair hökm çıxarılanda hadisənin keçdiyi vaxtdan və məsafədən asılı olmayaraq, mütləq onu doğuran səbəbə qayıdır. Məhz tarixən ermənilərin qonşularından torpaq iddiası, gedişatdakı amansızlıqlar və qantökmələr, əlverişsiz şəraitdə isə müvəqqəti sakitləşmələr, həqiqəti ört-basdır etmək və bu kimi proseslər dəfələrlə təkrarlanmışdır.

Hazırda Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi Ermənistanın işğalı altındadır, hələlik güc ədalətə üstün gəlir. Atalar demişkən: «arxalı köpək qurd basar». Ermənilər bu işğal barədə fəxrli danışsalar da, məlumdur ki, işğalçı, quldur və vəhşi arasında bir eynilik vardır. Hər üçü ali varlıqlara mənsub olan, ədalətlə yaşamağı bacarmayıb, zor gücünə yaşayanlardır.

Beynəlxalq normalara sığmayan belə bir proses uzun müddət davam edə bilməz. 2005-ci ilin əvvəlində Avropa Şurasının qəbul etdiyi Qətnamə üzrə Ermənista-

nın işğalçı bir dövlət kimi, Dağlıq Qarabağda isə separatçı qüvvələrin rəhbərliyinin tanınması bu prosesin nəticəyə doğru qayıtmasını göstərir.

Gücündən və arxasında kimin dayanmasından asılı olmayaraq, hər bir sistem istər-istəməz mühitin tələblərinə riayət etməlidir. Bu təbiətin, o cümlədən cəmiyyətin inkişaf qanunundan irəli gəlir.

Azərbaycanın verdiyi ağır itkilər, münaqişənin sərt gedişatı, öz dominantlığı ilə indiyədək səbəblərin təhlilini ikinci planda saxlamışdır. İndi isə iqtisadi yüksəliş, bacarıqlı idarəetmə, beynəlxalq nüfuz göstərir ki, biz öz qəddimizi düzəltməkdəyik.

Ermənilərin tarix boyu törətdiklərinə görə cavab vermələri prosesi yaxınlaşır. Beynəlxalq səviyyədə həll olunacaq bu prosesdə istər-istəməz başlanğıca-səbəblərə qayıtma olacaqdır. Bunu duyan ermənilər müxtəlif bəhanələrlə, hətta prezident Robert Köçəryan səviyyəsində belə «Dağlıq Qarabağ heç zaman Azərbaycanın tərkibində olmamışdır» kimi həyasız bəyanatlarla indidən gələcəyə zəmin yaratmaq istəyirlər.

Bu kitab tarixi sənədlərə, xüsusilə arxiv və DQMV-də ermənilərin özlərinin tərtib etdikləri protokol sənədlərinə istinad edilməklə, gələcəkdə əsl səbəblərin ört-basdır edilməsinə imkan verməmək məqsədi daşıyır.

Əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu inkişaf prosesinin əsasında cütlüklər olmasını tələb edir. Bu əsasında hər bir millətin də yaranması əsasında oxşar cütlüklər durur. Odur ki, bu cütlüklərdən (Azərbaycan tarixində midiyalılardan və atropatlardan; Türkiyə tarixində qəmərilərdən və skiflərdən; Ermənistan tarixində aromunlardan və haylardan; Dağlıq Qarabağ tarixində bunların hər ikisindən, o cümlədən albanlardan və maqlardan) istər-istəməz söhbət açacağıq.

İnkişaf prosesində türk dünyası da Azərbaycan xalqı üçün əlverişli mühit rolunu oynamışdır. Daha konkret desək, həqiqi mənada ulu öndərimiz Heydər Əliyevin dediyi kimi, Türkiyə ilə biz bir millət iki dövlətik. Bu fikrə əlavə edək ki, bizim qardaşlığımız bəzi tarixçilərimizin yazdıqları kimi, 1018-1021-ci illərdə türk qəbiləsi olan oğuzların Azərbaycanı «zəbt» etməsi (13-406) ilə deyil, hələ eramızdan bir neçə min il əvvəl təbii gedən proseslərlə – qan (gen) qardaşlığı ilə yaranmışdır.

Beləliklə, hər bir sistemin tarixi onun mühitindən asılı olaraq yarandığı üçün, Dağlıq Qarabağ tarixini də yaxşı dərk etmək məqsədi ilə istər-istəməz, türk, azərbaycan və erməni xalqlarının tarixini əsaslı olaraq göstərmək lazım gəlir. Çünki millətlər də ağac kimi inkişaf edirlər, onun kökünü bilmədən budaqları haqqında fikir söyləmək olmur.

Dağlıq Qarabağ ətrafındakı proseslərin çox sürətlə cərəyan etməsi bütün hadisələri (xüsusən terror aktlarının hamısını) qeydə almaq imkanı vermir. Odur ki, çalışmışam ki, əsasən çoxsaylı oxucular üçün məlum olmayan hadisələr kitaba düşsün və lazım gəldikdə, ondan sorğu kitabı kimi istifadə etmək mümkün olsun. Rəsmi sənədlərə əsaslanan məlumatlara görə Milli Arxiv İdarəsinin rəisi Ataxan Paşayevə, AR Nazirlər Kabineti Aparatının Qaçqınların, məcburi köçkünlərin problemləri, miqrasiya və beynəlxalq təşkilatlarla iş şöbəsinin müdiri Qurban Sadıqova və Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası İşçi qrupunun rəhbəri Firudin Sadıqova öz minnətdarlığımı bildirirəm.

Sonda oxuculara çatdırmaq istəyirəm ki, bu kitab aşağıdakı prinsip və prosesləri əsas götürməklə yazılmışdır:

İnkişaf qanunu:

- cansız təbiəti sistemləşdirməklə, sistemdə mövcudluq uğrunda mübarizə (ətalət) qanununu yaradır;

- canlı təbiəti cansızdan sonra əmələ gətirir ki, buradan da yaşamaq uğrunda mübarizə qanunu mövcud olur;

- insanı yaşamaq uğrunda mübarizə (sistemləşmə) gücünə görə ən ali varlıq edir;

- insan əsasında cəmiyyəti belə sistemləşdirir:

1. insan	5. xalq
2. ailə	6. millət
3. qəbilə	7. dövlət
4. tayfa	8. ittifaq

Daha bir izahat:

Oxucu inandırıcı gəlməyən bəzi yazıların təsdiqini onların sonlarındakı rəqəmlər vasitəsilə tapa bilər. Məsələn, 12-429 rəqəmləri, 12-ci kitabın 429-cu səhifəsinə baxmağı tövsiyə edir; yaxud: 17-41, 921 rəqəmləri, 17-ci kitabın 41-ci və 921-ci səhifələrinə istinad edildiyini göstərir; 7 fə. 538 kimi olduqda isə, 7-ci kitabın (ensiklopediyanın) fə. hecası ilə başlayan cildinin 538-ci səhifəsinə baxmaq lazımdır.

I. DQMV-nin yaranma tarixinədək olan dövr

Daş dövrü, eramızdan 1 mln. 500 min il

əvvəl. Münbit torpağa və əlverişli şəraitə görə hələ daş dövründən burada insanlar məskən salıblar. Azərbaycanın bu regionunda olan Azıx mağarasından tapılmış neandertal insanın çənə sümüyü, digər qədim sümüklər və o dövrdən qalan ocaq qalıqları deyilənləri təsdiqləyir. («Azıx» sözü qədim türk dilində ayı deməkdir).

Bu nadir tapıntıya görə Azərbaycanın ərazisi «Avropanın ən qədim sakinləri» xəritəsinə daxil edilmişdir. (Təəssüf ki, Azərbaycan xalqı təkcə Avropanın deyil, bütün dünyanın ən qədim xalqları sırasındadır, biz bu tarixi həqiqəti hələ də açıb göstərə bilməmişik).

İnkişaf qanununun optimal mühit prinsipinə görə dünyada ilk insanlar dağətəyi ərazilərdə əmələ gəlmişlər. (Hazırda inkişaf etmiş dövlətlərin yer kürəsinin təxminən eyni qurşağında yerləşmələri də bunu təsdiq edir). Tarixən bu dövrdə odunla od optimal mühitin əsas göstəriciləri idilər.

İlk insanlar odu sönməyə qoymamaq, lazım gəldikdə onu yenidən əldə etmək üçün çox çətinlikliklər çəkirdilər. Yerdən çıxan təbii qazlar hesabına yaranan atəşgahlar qədim Azərbaycanda oda sitayişlə yaranan ilk dindarlığı da (maqları da) əmələ gətirdi.

Bakımın Suraxanı qəsəbəsindəki «hind atəşgə-dəsi»nin hind zəvvarları tərəfindən tikilməsi göstərir ki, insan tarixinin əsas qolundan birinin yaradıcısı olan qədim hindlilər belə vaxtilə Azərbaycan ərazilərindən «dərs» almışlar (7 at. 461).

İlk insan piyada olduğu üçün doğulduğu yerdən uzaq məsafələrə köçüb gedə bilmirdi. Digər tərəfdən yaşamaq üçün hər bir şərait – optimal mühit olduğu yerdən nəinki insan, heç bir canlı köçüb getmək istəmir. Bütün bunlar o deməkdir ki, Azıx mağarasının insanları indiki Azərbaycan xalqının çox uzaq, lakin doğma babaları idilər.

E.ə. IV minilliyin sonu. Kür-Araz mədəniyyəti Cənubi Qafqazın digər regionlarına, Şərqi Anadoluya və Şimali Qafqaza da yayılmışdı.

L. N. Qumilevin əsərində və Böyük Sovet Ensiklopediyasında yazılır ki, Qafqazda ilk yaşayan xalqlardan biri də kaspilər olmuşdur. Onlar indiki Xəzər dənizi sahillərində məskunlaşdıqları üçün dənizi də Kaspi adlandırmışlar. Midiyalılar, albanlar və atropatlar da bu ilk xalqdan törənmişlər.

Xəzəryanı ərazidə yerləşən Qobustandakı qayaüstü təsvirlər vaxtilə burada yaşamış ibtidai insanların ilk əmək fəaliyyətləri və yaşayış tərzləri haqqında geniş məlumatlar verirlər.

Bu dövrlərdə Azərbaycan ərazilərində qədim Şumerlər yaşamaqla, özlərinin ilk mixi yazılarını (e.ə. 2700-2300 illərdə) düzəltmişdilər (12-10,11). Bir çox dünya alimləri (Donner, Uyfalvi, xüsusən də Lenorman və Qommel) şumer dilinin Ural-Altay (Turan) dili olmasını göstərərək qeyd edirlər ki, şumerlər təkcə ilk dövrlərin ixtiraçıları deyil, həm də ilk mədəniyyətin əsasını qoyanlar idilər.

Şumer dili başqa dillərlə qohumluğa malik deyildi (18-17). Burada ata – atta, oğul – uğul və s. kimi göstərilməklə, yalnız hazırkı dilimizlə çoxsaylı uyğunluqları var idi (15-шум. 63). Şumerlər Aralıq dənizi və

Balkanlarda da yaşamaqla indiki Türk-«Qafqaz» irqinə mənsub idilər (9-шум. 517).

Şumerlər (qədim türklər) günəşlə müqayisədə ayı daha vacib (daha əsas) hesab edirdilər. Onlara görə sutka gecədən başlayırdı (18-138). Elə bu səbəbdəndir ki, Qara dənizin şimal sahillərindən başlayaraq, Volqa boyu, Orta Asiya, Sibir çölləri də daxil olmaqla, e.ə. 2300-1700-cü illərdən sonrakı türk (kimmeri) qəbirlərinin əksəriyyətindəki xüsusi milli əşyalarda ay və ayı ifadə edən ornamentlər çoxluq təşkil edirlər (Bax. A.И. Тереножкин, Киммерийцы, 1976).

Məlumdur ki, insanlar tarixən əvvəlcə saxsı qablar düzəltmiş, sonra metal (mis, tunc, dəmir və s.) istehsalı ilə məşğul olmuşdular. Yalnız indiki Türkiyə ərazisində (qədim hettərin bir qəbiləsi olan müasir türklərin ulu babaları) hələ saxsıdan da əvvəl metal əşyaları düzəltməyi bacarırdılar (18-188).

Türklərin ən qədim xalqlardan biri olmasını təsdiq edən növbəti fakt odur ki, Qara dəniz sahillərindəki bir çox köhnə türk qəbirlərindən vaxtilə silah kimi işlədilən ibtidai daş çəkiçlər də tapılmışdır.

Eramızdan 4-3 min il əvvəl. Tunc dövrü.

Tunc dövrü misin ixtirası ilə başlayır. İlk misi isə midiyalılar kəşf etmişlər. (Midiya sözü də «med» (mis) sözündən yaranmışdır).

Nəzərə alsaq ki, bütün tarixi kəşflər ilk növbədə həmin ərazinin inkişafına təkan verir, mis (ondan yaranan tunc silahlar) sonralar güclü Midiya imperiyasının yaranmasına səbəb oldu.

Tunc (mis), daş və ağac silahlara, həmçinin onlardan yaranan əmək alətlərinə üstün gələrək, ibtidai icma quruluşundan quldarlıq quruluşuna keçidi əmələ gətirdi.

Vaxtilə İraq ərazisinin orta hissəsində assuriyalılar (indiki aysorlar) və şimalında isə zamualılar (indiki kərküklülər) yaşamışlar. Bu əraziyə Qafqazdan getmiş qədim hetlərin isə xürrəmilərin (Babəkin) əcdadı olduğunu böyük və kiçik sovet ensiklopediyalarından və başqa mənbələrdən oxuyuruq. Məhz eramızdan 2 min il əvvəl Xürrəmi padşahının Misir fironuna yazdığı məktub da göstərir ki, Misirdən sonrakı ilk yazı xürrəmilərə məxsusdur.

E.ə. III-II minillik. İranın Zaqros (indiki İsfahan şəhəri yaxınlığındakı Zərdguh) dağı ərazilərində bir çox qəbilələrin, o cümlədən turukkilərin (türklərin) mövcudluğu haqqında məlumat verilir (11-168, 12-135).

Türklər yeni eramızdan 2 min ildən çox əvvəl tarixi səhnəyə gələrək, təkcə millətin deyil, bir çox tarixçilərin dediyi kimi, türk irqinin əsasını qoydular. Türk irqi monqoloid irqindən (onların birgə göstərilməsinə baxmayaraq) kəskin olaraq fərqlənirlər (15-тип. 345).

İndi antropoloqlar kəllə sümükləri əsasında qədim insanın şəklini çəkmə bilirlər. Bu gün türk tarixinin eramızın V əsrindən başladığını iddia edən «tarixçilərə» tövsiyyə edərdik ki, qəbilə (ibtidai-icma) dövründəki türklərin və türksoylu xalqların bu qayda üzrə çəkilmiş şəkllərinə (15-том.1, стр. 216) baxsınlar.

Ən güclü inkişaf özünü doğruldan yenilik (yeni silahlar) vasitəsilə yaranır. Bu yeniliklərdən biri də ən qədim dövrdə at idi. Zəif süvarinin güclü piyadaya üstün gəlməsi səbəbini izah etmək lazım gəlmir. Həmçinin uzaq məsafəyə hərəkət edən döyüşçü yorulduğu halda, atlı öz gücünü saxlayır və ağır silahlarını belə daşıya bilirdi.

Atları e.ə. III minillikdə əhliləşdirməyə başlamışlar. Qəbilə dövründə əhliləşmiş atların çoxaldılması orduda (yürüşlərdə) sıçrayış yaratmışdı. Bir sözlə, qədim dövrdə atın verdiyi səmərə müasir dövrümüzdə məşmin verdiyi səmərədən üstün idi. Elə buna görə idi ki, uzaq döyüşlərdə istifadə üçün atları hətta yük gəmilərində də aparırdılar (16-380). Yeni ərazilərin kəşf edilməsində və yeni metalların tezliklə tapılması işində atlılar çox sürətlə hakim qüvvəyə çevrilirdilər.

Herodot atçılığın güclü inkişafının midiyalırlardan başladığını göstərir və dəfələrlə süvarilərin hələdici rolunu qeyd edir.

Hazırkı türk dünyasının tarixi Ön Asiyada atların əhliləşdirilməsi ilə başlayır. Ümumiyyətlə, qədim türklər həmişə at, düzənlik və yeniliklərlə xarakterizə olunublar. Buna görə də türklərə turanlar deyirdilər. «Turan» sözü sanskritcə atlı deməkdir (15-тип. 84). Atların düzənlik və münbit səhra ərazilərində yaxşı inkişaf etdiklərini də izah etmək lazım gəlir.

Herodot qeyd edir ki, nəinki Fars İmperiyası, hətta bütün Asiya midiyalıların hesabına atla təmin olunurdu, bu isə müstəqil damazlıq mərkəzi olan Nisey düzünün (indiki Mil, Muğan, Qarabağ və Şirvan düzləri birliyinin) hesabına mümkün olurdu (17-482, 495; 16-368).

Azərbaycan oxucusuna daha yaxşı məlumdur ki, dağlar və çaylarla təbii olaraq çəpərlənmiş qeyd olunan düzənliklər atların sürü (ilxi) üsulu ilə artırılmasında maksimal səmərə verən bir məkəndirlər. Elə qədim dövrlərdə də Azərbaycanın indiki düzənlikləri dağlarla əhatə olunmuş qala hesab edilirdi (11-13, 12-185).

Hal-hazırda da doğulan hər bir at tezliklə əhliləşdirilmədikdə, o, böyüdükcə yarımvəhşi halına keçir.

Yəni Nisey düzündəki 160 mindən çox atın (11-39) öhdəsindən yalnız at mütəxəssisləri – turanlar gəlirdilər. Atlara xüsusi yanaşma qaydaları mövcud olduğundan, təlimçilər bu «ovsunçuluğu» çox yaxşı mənimsəmişdilər.

Turanlar atları cəsarətlə müalicə edir, onlara döyüşdə hürküb qaçmamaq, süvarinin zərbə üçün tələblərini ödəmək və s. psixi təlimləri bacarıqla öyrədirdilər.

İbtidai icma dövründə nəinki atların, hətta insanların psixi təsirlərə və müalicələrə ehtiyacı var idi. Odur ki, çox çəkmədən turanların ən bacarıqlıları maqlara (kahinlərə) çevrilərək (11-100, 267, 17-680) ətraf dağlara (məlun olur ki, əvvəlcə indiki Dağlıq Qarabağ, sonra isə indiki Qəbələ rayonu ərazilərinə) çəkilirlər (14-121; 16-59).

İbtidai – icma dövründə maqlar ilk qəbilə idilər ki, Allahı göydə hesab edir və ona yaxın olmaq üçün ən uca dağlara çəkilərək öz qurbanlarını da orada kəsirdilər (12-394).

Maqlar az vaxt ərzində padşahların yaxın məsləhətçisinə, yuxuyozanına, həkiminə, döyüşçünü ruhlandırana, din xadiminə və s. çevrilirlər.

Beləliklə, Azərbaycan ərazilərində yaranan və yayılan «turan» və «maq» sözləri sonralar türkdilli xalqlarda da şəxs, şəhər, çay, ovalıq, dağ silsiləsi və s. adların qoyulmasına səbəb oldu. Eyni ilə hazırda dilimizdə «maq» sözü ilə bağlı olan magistr, muğan, muğam və s. çoxsaylı sözlər vardır (7-muğ. 83).

İbtidai icma dövründəki maqların indiki Azərbaycanın dağlıq ərazilərində məskunlaşdıqlarını göstərən digər müxtəlif mənbələrdən alınan onlarla faktlar mövcuddur (12-376, 16-620, 70, 60, 193; 14-99; 11-104, 225, 302 və s.).

E.ə. II minillik. Arxeoloji qazıntılar və qədim tapıntıları göstərir ki, indiki Dağlıq Qarabağın tarixi məhz bu dövrdən başlayır. İndiki Xocalı qəbiristanlığı da e. ə. I minilliyə aiddir və bu ərazidə üzərində ilk yazı olan mixi ilə yazılmış muncuq da tapılmışdır.

Fransız antropoloqu E. T. Amiye görə Həmədan şəhəri yaxınlığında tapılmış, e.ə. 2000- ci ilə aid olan türbanlı (türk papaqlı) çar heykəlciyi Dağlıq Qarabağın Şuşa rayonunda yaşayan azərbaycanlı tipi ilə eynidir (12-116).

Beləliklə, Azıx mağarasının tapıntıları, Qobustan və Kəlbəcər qayalarındakı ibtidai insanın çəkdiyi rəsmlər qeyd etdiyimiz digər faktlarla birləşərək sübut edirlər ki, Azərbaycan ərazisi və Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyasının yaranmasında və yayılmasında budaq deyil, gövdə deyil, əsl kök rolunu oynamışdır.

E.ə. XIX əsrin sonu.

Məlumdur ki, insanlar 3 irqə bölünürlər: Avropoid, neqroid və monqoloid. Avropoid də öz növbəsində 3 yerə bölünür:

1. Şimal qrupu – sarıbənz (Rus-Pribaltika qrupu)
2. Orta qrup – açıq qara (Türk-«Qafqaz» qrupu)
3. Cənub qrupu – tünd qara (Hind-Ərəb qrupu)

Göründüyü kimi irqlərin fərqləndirilməsində dərinin və tükün rəngi əsas göstərici kimi özünü biruzə verir.

Tarixçilərin irqlər barədə qəsdən az yazmalarına baxmayaraq, qədim dövrlərdə irqi qruplaşmalar çox açıq şəkildə özünü göstərirdi (12-429; 16-13). Belə ki, Herodot və digər tarixçilər göstərir ki, Türk-«Qafqaz» qrupuna aid olanlar (midiyalılar, farslar, kimmerilər və s.) arasında münafiqlər, hakimiyyət davası, vergi ödəmələri və s. olsa da, xaricdən skiflərin

hücumu zamanı biri-birini müdafiə edirdilər. Eyni qaydada skiflərlə lidiyalılar da biri-birinə köməklik göstərirdilər.

Orta qrupun mövcudluğuna səbəb kimmerilər idilər. Çünki «kimmeri» sözü finiki dilində açıq qara deməkdir (15-ким. 62). Aydınır ki, bu dövrdə əgər başqa açıq qara rəngli xalqlar olsaydı, onlara bu ad verilməzdi.

Kimmerilər ilk türkün (o cümlədən bizim) ulu babaları idilər. Təsadüfi deyildir ki, onları əksər hallarda «qamerilər» adlandırırdılar. Bu ad hal-hazırda da dilimizdə də qəməri – açıq qara deməkdir. (bax Azərb. dilinin izahlı lüğəti). Qəmərilər aya sitayiş etdikləri üçün ayı da qəmər adlandırırdılar. Bəlkə də hazırda Türkiyə və Azərbaycan bayraqlarını bəzəyən aypara şəkilləri, öz əsasını ilk türklərin aya sitayişindən götürmüşlər.

Beləliklə, «kimmeri» sözü ilə «türk» sözü eyni mənə daşıyır. Qədim dövrlərdə yunanlar hakim qüvvə idilər və tarixi sənədləri də yalnız onlar tərtib edirdilər. Odur ki, kimmeri (qəməri) adı, çox tezliklə türk sözünün rəsmilikdən çıxarmışdır.

İndiki Qara (qəməri) dənizin adı da əvvəllər Yevksinskiy Pont, ondan əvvəl isə Kimmeri dənizi olmuşdur (14-102). Bu da regionda türklərin ilk qəbilə olaraq yaranmasını göstərən növbəti faktdır.

İndiki türk dili qeyd etdiyimiz ən qədim dillərdən biri olan şumer dili əsasmda yaranmışdır. Akademik Marra görə «şumer» sözü də «kimer» sözündən götürülmüşdür (11-50).

Azərbaycan (türk) dilinin qədim şumer dili olmasını başqa mənbələr də təsdiq edirlər (bax. Население мира, этнодемографический справочник, стр. 236).

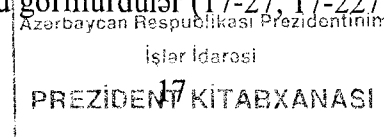
Beləliklə, əslində keçid irq (orta qrup) Qafqaz irqi deyil, Türk irqi adlanmalıdır. Çünki əvvəla, qeyd etdiyimiz kimi, türk irqi ilk yaranan (ilk açıq qara) olan və heç bir digər irqlərə oxşamayan müstəqil bir irqdir. İkincisi, Qafqazda (xüsusən də Şimali Qafqazda) biri-birinə oxşamayan yüzdən çox xalqlara görə Qafqaz irqi adını işlətmək çox böyük səhvdir.

Türklərin (turanların) bir qrupu (qəbiləsi) indiki Azərbaycan düzənliklərində məskunlaşmışdılar. Sonralar atların sürətlə artımına görə onlar Qara dənizin şimal sahillərindəki (indiki Krasnodar və Krım ərazilərindəki) boş düzənliklərə köçməli olurlar. Bundan sonra tarixçilərin göstərdiyi kimi Nisey düzü (Azərbaycan ərazisi) at yetişdirən mərkəzə çevrilir (14-15, 17-495). Çünki bir qayda olaraq, dişi (madyan) atlar döyüşlərdə istifadə olunmurdular və döyüşlərdə itirilən atlar vaxtaşırı burada yeniləri ilə əvəz olunurdular (12-123).

Türklər nəinki özlərinin «Qəmərri» adlı şəhər qalasını tikmiş və güclü dövlətlərini yaratmışdılar, onlar hətta süvari qoşunla Misirə, Yunanıstana, indiki İspaniyaya qədər də gedib çıxmışdılar (12-212).

İmperiya yaratmasalar da, Avropa və Asiyamın bir çox əraziləri onların təsirləri altında idi. Qeyri-adi cəsurluq, özünəməxsus geyim, qara saçlar və yenilikçi olmaq qabiliyyəti türklər (kimmerilər) haqqında çoxsaylı rəvayət və dastanların yaranmasına səbəb olmuşdu. Türkdilli xalqlarda hal-hazırda da işlənən bəy, bay, bek və b.k. sözlər də türklərin hələ «qəmərilər» adlanan dövründə yaranmışdır (17-226).

Homer özünü kimmerilərin atası adlandıraraq yazır ki, onlar İspaniyada əlaqəli mağaralarda yaşaya-raq (yeraltı saxtalarla işləyərək, metal axtarır) və buna görə də gün üzü görmürdülər (17-27, 17-227). Qeyd edir

ki, turanlar quldur yox, ədalətli döyüşçülər idilər (17-284), çünki onlar qarət məqsədi ilə deyil, mis, gümüş, dəmir və s. yataqlarını kəşf etmək məqsədilə köçərlik edir, tapdıqlarının istehsalını yerli əhaliyə də öyrədirdilər (17-144, 146).

Sonralar e.ə. VIII əsrin sonlarında yeni dövlətlərin (Assuriya, Lidiya, Urartu və s.) yaranması ilə əlaqədar olaraq, türklər zəifləyir və onların əraziləri bir neçə hissəyə parçalanır (11-222). İndiki Volqaboyu ərazilərindən gələn atlı skiflər isə türklərlə irqi düşmənçilik aparırlar.

Skiflər kimlər idilər? Skiflər öldürdüyü adamın qanını içən, bəzən insan əti yeyən, amansız, ümumiyyətlə mənfi xarakterli bir tayfa olduqları üçün onların kimliyi hələ də «mübahisəli» olaraq qalır (14-99).

Skiflərlə anlaşılmazlıq ondan irəli gəlir ki, ibtidai qəbilələri talan edən bütün süvarilər kimliyindən asılı olmayaraq, skif adlandırılırdılar. Çünki həqiqi skiflərin evləri yox idi və buna görə də yarımvəhşi halında yaşamaqla ancaq talançılıqla məşğul olurdular.

Sovet ensiklopediyalarında skiflər irandilli əhali hesab olunurlar. Homer və Strabon isə onları şimal xalqları adlandırırlar (17-41, 921). Herodot da budınları skiflərin bir qəbiləsi kimi sarı saçlı və açıq göy gözlü kimi təsvir edir (16-243, 580). Hippokratın yazdığına görə skiflər dərilərinin sarı rəngdə olmasına, kök bədənələrinə, saqqalsız olmalarına və s. görə digər xalqlardan kəskin fərqlənirdilər. Sərxoşluğa çox meyilli olan skiflər kəmərlərində həmişə kruşka gəzdirdilər. Elə buna görə də onlar - skiflər (eoliy dilində kruşkalılar) adlanırdılar (15-ск. 202, 7-ск. 230, 17-489, 14-91).

Beləliklə, türklərlə skiflər arasındakı münasibətlərdə təkcə işğalçılıq deyil, irqi ayrışma da özünü aydın şəkildə göstərirdi.

E.ə. XVIII əsrin əvvəli. Misirdən sonra indiki İraq ərazisində ilk qədim dövlət hesab edilən Aşşur padşahlığı yaranır. Onun əhalisi assuriyalılar özlərini aturay adlandırırlar (7-as. 443). Görünür bu ad onların köçəri turanlarla ziddiyyətindən irəli gəlmişdir. Çünki tarix boyu turanlarla assuriyalılar arasında gərgin mübarizələr getmişdir (12-154, 15-мид. 238).

Herodotun yazdığından məlum olur ki, ilk dövlətin yaranmasına baxmayaraq, bu dövrdə ayrı-ayrı qəbilələr hələ də yarımvəhşi halında yaşayırdılar. Məsələn, qida çatmadıqda, qoca valideynlərini bişirib yemək, yaxud onları diri-diri torpağa basdırmaq, adamları qurban kəsmək və s. adətlər var idi.

E.ə XVIII əsr. Yer üzərində xalqların yayılmağa başladığı dövr.

Dünya tarixçiləri, etnoqrafları və coğrafiyaşünasları (xüsusən də L. N. Qumilev) xalqların yaranması və yayılmasını 9 təkanə bölürlər. İlk təkan (ilk millət) xətti qədim Misirdən başlayaraq, Qafqaz ərazisindən keçir və Xəzər dənizinin şimalında dayanır.

Yada salaq ki, bütün canlılar həmişə münbitlik və münasiblik xətti üzrə hərəkət edir və əlverişsiz şəraitə çatdıqda dayanır, sonra geriye – münbitə qayıdırlar. Bu xəttin də üzərində qədim hetlərin və kaspilərin ən yüksəkdə durmaqla, indiki Türkiyə (Anadolu), İran, İraq və Qafqaz ərazilərində yaşadıkları göstərilir.

İlk təkan xətti göstərir ki, bütün qədim Qafqaz millətləri (ermənilər istisna olmaqla) haradansa gəlmə deyil, yerli olaraq yaranmışlar.

E.ə. XI-VIII əsr. Xalqlar da bir sistem kimi yaşamaq uğrunda mübarizədə hər hansı yeniliyin

yananmasından (inkarı-inkarın sıçrayışlarından) asılı olurlar.

Tarixdə xalqların, sonra isə dövlətlərin ən güclü inkişaf sıçrayışları 6 yenilik (dövr) əsasında baş vermişdir:

1. Daş silahlar	4. Dəmir silahlar
2. Ağac silahlar	5. Barıtlı silahlar
3. Tunc silahlar	6. Atom silahları

Göründüyü kimi insanlar yaşamaq uğrunda mübarizədə silahları, silahlar isə öz növbəsində insanların tarixini yaratmışdır. Elə buna görə də tarix təsadüfdən deyil, qanunauyğun inkişafdan yaranmaqla, müəyyən dövrlərə ayrılır.

Tarixi mübarizədə dəmir (qılınc və qalxan) millətlərin də (e.ə. I minillikdən başlayaraq) tezliklə dövlətlərə çevrilməsində əsas səbəb olmuşdur. Çünki dəmir təkə silah kimi yox, həm də əmək alətlərini (gəmi, araba və s.) də yaratmaqla, hərtərəfli inkişafı təmin edirdi.

Dəmir e.ə. XI əsrdə İran, Qafqaz, Mesopotamiya (indiki İraq) və başqa ərazilərdə əridilərək əldə edilməklə, demək olar ki, ibtidai icma (qəbilə və tayfa) quruluşundan quldarlıq (dövlət) quruluşuna keçidi başa çatdırdı.

Polad isə e.ə. IX əsrdə Dəməşqdə (Suriyada) ix-tira edilməklə, bu regionda (Fars padşahlığında) ikinci sıçrayışa səbəb oldu.

Azərbaycanda da dəmir dövrü e.ə. II minilliyin axırlarından başlamışdır. Xocalı, Gədəbəy və Füzuli rayonlarındakı qədim qəbirlərdən e.ə. XIII-VII əsrlərə son tunc və ilk dəmir dövrünə aid olan silahlar: qılınc, nizə, ox ucluqları və s. tapılmışdır. Mingəçevirdə isə qədim dövrün misəritmə kürələri aşkar edilmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ermənilər öz dövlət tarixlərini süni surətdə o qədər qədimə aparıblar ki, həmin tarix dəmir dövrünü də ötürüb keçərək daş dövrünə gəlib çatır (12-353). («Daş dövrünün dövləti» isə erməni lətifələrinin ən çox gülüş doğuranıdır). Elmin inkişaf etdiyi indiki kosmos əsrində belə, erməni alimlərindən bir çoxu utanmadan əfsanələrə uyaraq, hətta Nuh peyğəmbərin də erməni olmasını iddia edirlər (15-ap. 122).

Araşdırmalar (xüsusilə «tarixin atası» adlanan Herodotun kitabları) göstərir ki, fars imperiyasının gücünə səbəb burada ilk dəmirin əridilməsi və ondan silah-sursat hazırlanması olmuşdur. Herodot yazır ki, Hindistan həm əhali, həm ərazicə fars padşahlığından böyük olsa da, onun tabeliyində idi. Çünki burada qalxanı dəridən, yaxud quş lələyindən hazırlayırdılar. O, dəfələrlə qeyd edir ki, farslar midiyalılarla əvvəllər hərbi müttəfiq idilər və buna görə də regionda onlardan başqa heç bir müstəqil padşahlıq yaranı bilmirdi.

Herodot VII, VIII və IX kitablarında göstərir ki, bu dövrdə ən məşhur sərkərdə olan Tiqran (hansı ki, indi ermənilər bunu erməni çarı I Tiqran kimi təqdim edirlər) fars idi və Əhəmənilər sülaləsindəki Artabanın oğlu idi. (Odur ki, Tiqr-Dəclə çayının ərazisində yaşayan hər kəs oğlunun adı Tiqran qoya bilirdi. Strabon yazır ki, Tiqr çayının adı midiyalıların «tiqris» (ox) sözündən götürülməklə, sürətli axını ifadə edir).

E.ə. IX əsr. Urartu dövləti indiki Türkiyə ərazisindəki Van gölü ətrafında yaranmışdır. Ermənilərin iddiasına baxmayaraq, dünya tarixçiləri nə Urartu dövlətinin, nə də onun dilinin ermənilərlə heç bir əlaqəsi olmadığını sübuta yetirmişlər (12-318, 355; 13-64). Həmçinin kiçik Asiya xalqlarının bir çoxunun əsasım

təşkil edən qədim arameylərin də ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ermənilər oxşar sözləri (armina, harminu, uraaştu və s.) əlaqələndirmək vasitəsilə öz tarixlərini qədimləşdirməyə cəhd göstərirlər. Lakin bunların heç biri elmi əsaslar üzərində qurulmamışdır.

E.ə. IX-VIII əsrlər. Dəmir silahların istehsalı dövrü.

Dəmir silahların hazırlanması ilə əsl quldarlıq dövrünün başlanması eyni vaxta düşür. Çünki yaşamaq uğrunda mübarizədə dəmir (qılınc) qarşısında nə daş, nə ağac, nə də ki, tunc silahlar davam gətirə bilmirdi və onun sahibi tezliklə özü üçün qul «yarada» bilirdi.

Dəmir silahlarla yanaşı, ağac xışlar (kotanlar) üçün dəmir ucluqlar və taxıldöyən vəl üçün dəmir «dişlər» də düzəldilirdi ki, bunlar da işi asanlaşdırdıqları üçün əkin sahələrini artırmaq zərurəti yaradırdı.

E.ə. 745-633-cü illər. Assuriya imperiyası.

Bu dövrün prosesləri sistem və inkişaf prinsiplərini Herodotun (e.ə. 484-425) mürəkkəb yazılarına tətbiq edərək, alınan nəticələri 1890-cı ilin ensiklopedik göstəriciləri ilə və qədim imperiyaların xəritələrini birləşdirməklə müəyyən olur.

Dəmir silahların ilk geniş tətbiqi Assuriyaya (indiki İraq ərazisindəki qədim dövlətə) məxsusdur. Bu səbəbdəndir ki, Assuriya imperiyası yuxarıda qeyd olunan 112 il ərzində işğallar hesabına çox güclü inkişaf etmişdi.

Assuriya padşahlığı dəmir və sonralar isə polad silahlar hazırlanan Suriyanı və onun Dəməşq şəhərini ələ keçirməklə, öz hökmranlığını daha da gücləndirmişdi. Bütün bunlara görə qədim Suriya ərazisinə güclü qul axını başlamışdı. (Elə indi də inkişaf etmiş dövlət-

lərə axın vardır). Onlar ən çox Hindistandan, Misirdən, Aralıq dənizi sahillərindən (Balkanlarda yerləşən Yunanistan və Makedoniyadan) gəlirdilər (17-529).

Assuriya padşahlığı gələn bütün qulları qəbul edir, onları seçərək döyüşçü dəstələri yaradır, yaxşı sənətkarları, döyüşə yararsızları və qorxaqları isə silah hazırlanmasına, dəmirçi və dəmirdöymə işinə, qoşunları yedirtmək üçün taxıl becərməyə və s. cəlb edirdi (12-199).

Faktlar göstərir ki, vaxtilə Balkanlarda (Makedoniyada) yaşayan meziyalıların ərazisinə Ruminiyadan aromunlar adlı qəbilə köçüb gəlir. Çox keçmir ki, onlar ərazi iddiasına görə yerli meziyalılar tərəfindən kütləvi surətdə qovulurlar (17-270; 16-376, 550). Aromunlar yerli frakiyalılarla birgə Mesopotamiya (indiki İraq) ərazisində olan Assuriya dövlətinə qaçıb gəlirlər (16-550). Onlar Hindistanın Pəncab əyalətindən (skiflərin işğalından) qaçıb gəlmiş haylar və siqinlərlə Üçüncü Dairə adlanan əyalətdə birgə məskunlaşdırılırlar və birgə də silah hazırlanmasına – dəmirçiliyə cəlb edirlər (12-355, 15-цyr. 305, 16-192). (Bir sıra erməni alimləri də «hay» sözünü «Himalay» sözünün qısaldılmış forması olması ilə izah edirlər) (15-ap. 105).

Aromunlarla hindlilərin bir əsrdən çox müddətdə birgə yaşamaları və birgə işləmələri, qaynayıb qarışmaları nəticəsində yeni xüsusiyyətli ailə qrupları (erməni və qaraçı) əmələ gəlir.

(Təsadüfi deyildir ki, erməni, pəncab, sinqal və qaraçı dilləri bir-birinə oxşar olmaqla, başqa heç bir dünya dillərinə uyğun gəlmirlər. («Народонаселение стран мира» Москва. 1984 г. стр. 335) Bu o deməkdir ki, qəbilə dövrünün birgə yaşayışından yeni xalqlarla paralel olaraq yeni dillər də əmələ gəlmişdir).

Həmçinin Herodotdan məlum olur ki, yuxarıda qeyd olunan dövrdə nəinki erməni qəbiləsi, hətta qəbilələrin tərkibində erməni adı yox idi (16-376, 45).

E.ə. 671-ci il. Midiya ittifaqının yaranması.

Assuriya padşahlığının ağır təsirlərinə məruz qalan türklər ittifaqlar yaratmaq vasitəsilə vəziyyətdən çıxış yolu axtarırdılar (11-218, 221). Bu məqsədlə onlar özlərinin turan (maq) qəbiləsi yaşayan (indiki Azərbaycan) ərazisinə gələrək burada da yeni bir ittifaq – Midiya ittifaqını yaradırlar.

Bu ittifaqın tərkibi 6 qəbilədən ibarət olmaqla, ərazisi də 6 hissədən ibarət idi (12-84). Bunlardan maqlar xüsusi hörmətə malik idilər. Hətta fars imperiyası zamanı maqlar hərbi döyüşlərdən və vergi ödəməkdən azad olmuşdular. Əslində Midiya ittifaqına maqlar başçılıq edirdilər (16-64, 183, 193).

Tarixçilərdən və ittifaq prinsiplərindən aydın olur ki, 6 midiya qəbiləsinin hərəsinin öz dili var idi. Onlardan maq dili qədim şumer dili idi. Danışiq müasir tarixçilərə görə ümumi dildə aparılırdı (13-401).

Lakin keçmiş SSRİ üçün rus dili ümumi dil olduğu kimi, midiya ittifaqı üçün də beləcə dominant olan maq dili ümumi dil ola bilərdi. Həqiqətən də midiya dilinin turan dili olmasını israr edən məşhur dünya tarixçiləri (Oppert, Veysbax, Qommel və başqaları) vardır (11-32, 112).

Beləliklə, bir çox tarixçilərin göstərdiyi kimi, türk dili Ural-Altaydan deyil, Ural-Altay dilləri türk dilindən yaranmışdır.

Qədim türklərin (turanların) ümumdünya tarixini yazıb qurtarmaq mümkün deyildir. Biz heç bunu qarşımıza məqsəd kimi də qoymamışıq. Məqsəd türkün heç yerdən gəlmədiyini, məhz Ön Asiyada

(Azərbaycanın və Krasnodarın boş düzənliklərində) qəbilə dövründən yaşadığını, məhz buradan da bütün dünyaya yayıldığı göstərməkdir.

Midiyalılar silahla, atla və heyvandarlıqla çox məşhur (mahir) idilər. Bütün müxtəlifliklər içərisində yalnız onlara məxsus olan geyim var idi ki, o da indiki türklərin qədim geyiminə çox oxşar idi (7-xan. 48, tur.391, 15-ty. 346, 16-374).

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, turanlar at çapmağa mane olmamaq üçün kəmərlər və alın sarığı icad etmişdilər ki, sonuncunun ucları (cəld açmaq üçün) üzlərinə sallanırdı (17-824, 16-550). Başlarına qoyduqları şiş türbanın təsviri isə indiki qotazlı türk fəsinə xatırladır (7-fəs. 538).

Tarixçilərə görə Midiya dili fars dili ilə eyni kökə (ari dilinə) aid olduğundan (15 мид. 238), ilk dövrlərdə bu «qara» millətlər bir-birini müdafiə edirdilər. Fərq onda idi ki, Midiyanın əsasında ariliklə bərabər turanlıq da var idi. Midiyahların (əsas olan maqların) əsl yerli olmaları tarixçilər tərəfindən dəfələrlə təsdiqlənmişdir (11-32, 88, 91).

Süvari döyüşçülərin atlarını yedirtmək üçün «midiya otu» (yonca) ən yaxşı səmərə verirdi. Odur ki, midiyalılar dövlətin qüdrətini qoşunda, qoşunun gücünü isə kənd təsərrüfatını artırmaqda görürdülər. Sonralar hətta Çindən belə gəlib «midiya otunun» toxumunu və Midiya şərabını alıb aparırdılar (12-151).

Herodot göstərir ki, assuriyalılardan xilas olan midiyalıların ardınca digər xalqlar (farslar, babillilər, suriyalılar, kilikiyalılar, urartular və misirlilər) qul vəziyyətindən çıxıb bildilər. Bunlar da göstərir ki, bu dövrdə ermənilər tayfa kimi də mövcud deyildilər və kənd ərazilərinə belə hələ qul kimi də təhkim olunmuşdular.

E.ə. 616-550-ci illər. Midiya imperiyasında daxili proseslər. (Erməni və qaraçı tayfalarının yaranması).

Qədim fars işğalçılıq müharibələrində əsas məqsəd ərazi əldə etmək deyil, qulları fars imperiyası dairəsində yerləşdirmək, onların vasitəsilə silah-sursat, ərzaq, vergilərlə pul, döyüşçü və s. əldə edərək padşahlığın qüdrətini artırmaq idi. Elə bu dövrdən Suriya şəhəri olan Hələb qul bazarı kimi padşahlara gəlir gətirirdi. Dəməşqdə isə poladdan qılinc, qalxan, xəncər və s. hazırlanırdı. (Bu vaxtda Suriyada yaxşı polad istehsal olunurdu).

Yuxarıda qeyd olunan dövr pars (fars) padşahlığına midiyalıların başçılıq etdiyi dövrdür.

Midiyalılar (Kiaksar) hakimiyyətə gələn kimi imperiyada bir çox daxili dəyişikliklər edirlər. Xüsusilə farslardan fərqli olaraq şərabçılıqla daha çox məşğul olurlar. Çünki şərab yeni icad olunmuşdu və Herodotun yazdığı kimi olduqca baha qiymətə satılırdı. Bu işi aromunlardan başqa bacaran olmadığı üçün onları və hayları seçərək Fərat çayı vadisinə köçürüb burada üzüm bağları saldırırlar (12-217). (Yada salaq ki, tarixən üzüm ilk dəfə Balkanlarda və sonra Qafqazda yetişdirilmiş və elə burada da ilk şərab düzəltməyi öyrənmişdilər). Beləliklə, bağların artırılması hesabına aromunlar və haylar başqa qəbilələrlə müqayisədə nisbətən çox əraziyə malik olurlar.

Strabonun və Herodotun yazdığı kimi, bununla da başçısı fars olan erməni əyaləti (erməni tayfası) yaranır (17-477, 499). Onlar padşahlığı nəinki şərabla təmin edir, əlavə olaraq müntəzəm vergilər də verirdilər. Erməni qəbiləsinə təkcə üzüm bağları deyil, həmçinin (ordunu yedirtmək üçün) taxıl əkinə, süvari qoşun üçün «midiya otu» (yonca) becərmək və heyvandarlıq da

tapşırılır və bu məqsədlə onlara suvarılan ərazi–Fərat çayının orta yaylası da icarəyə verilir. (12-329).

Ermənilərin qarışıq xalqlardan (qaçqın friqiyalılardan) əmələ gəlməsini təkcə Herodotdan deyil, həmçinin böyük və kiçik Sovet ensiklopediyalarından da oxuyuruq (14-85).

Qədim Suriyada erməni tayfası başqa çoxsaylı tayfalardan yalnız (və yalnız) icarəyə götürdüyü kənd ərazilərinə görə fərqlənirdi ki, bu ərazi də midiyalılar tərəfindən Ermənistan yaylası adlanmağa başladı. Çünki o zamanlar yaranan hər yeni qəbilə sərkərdənin adı ilə adlanırdı. Yaranan xalqa isə mühit (quldar) ad verirdi. Görünür midiyalılar «armyan» adı versələr də ermənilər özlərində «hay» sözünü saxlamışlar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman Midiya imperiyasının Ermənistan yaylası hissəsində onun kimi 80-dan çox «ölkə» var idi (12-135).

Fərat çayı öz başlanğıcını indiki Türkiyə ərazilərindən götürməklə, Suriyadan və daha sonra isə İraqdan keçib Fars körfəzinə tökülür. (İndi Qafqaza yaxınlaşmaq məqsədi ilə ermənilər ulu babaların Türkiyə ərazisindəki Fərat vadisində məskunlaşdıklarını sübut etməyə cəhd göstərirlər). Herodot yazır ki, ermənilər yaşayan kəndlərdən şərab, üzüm, taxıl, küləş və s. almaq üçün buraya 5 min talanta (168 tona) qədər yük götürən gəmi işləyirdi. Əgər nəzərə alsaq ki, Fərat çayının dərinliyi heç zaman 10 m-ə çatmır, deməli bu gəmi öz yükünü indiki Türkiyə ərazisindən deyil, yalnız çayın orta hissəsindən (yəni İraq və Suriya ərazilərindən) götürə bilirdi.

Ermənilərdən (aromunlardan) sonra silah istehsalı ancaq siqinlərin üzərinə düşür. Bir tərəfdən bu sənəti başqa qullar hələ öyrənməmişdilər, digər tərəfdən midiyalıların üzərinə edilən yeni hücumlar silah artır-

mağı tələb edirdi. Odur ki, döyülüb incidilən siqinlər kütləvi olaraq qaçır və bu da fars hökmranlığında da ağır nəticələrə səbəb olur (16-272, 273).

Bundan sonra midiyalılar və farslar siqinləri (siqanları-qaraçıları) hər yerdə təqib edirlər. Hətta onlara ev və torpaq satanları belə ağır cəzalandırırlar. (Sonralar bəzi dövlətlərin qərarına görə qaraçı onun ərazisində iki aydan artıq müddətdə yaşaya bilməzdi. Hitlerin də qaraçıları qırması bu tarixi səbəblər üzərində qurulmuşdu). Etnoqraf L. N. Qumilev göstərir ki, üçüncü təkan dövründə qul əməyinin istismarı və alçaldılması qaraçı millətinin yaranmasına və onların bütün Avropaya yayılmasına səbəb oldu.

Herodot yazır ki, fars padşahlığında (imperiya-sında) yüzlərlə qəbilələr müxtəlif əyalətlərdə birləşdirilmişdi ki, bütün hallarda onların başında farslar, midiyalılar və yaxud onlardan törəmələr dururdu.

Akademik N. Y. Marr VI əsrdə yaşamış erməni müəllifi Zelob Qlakın əsərinə əsaslanıb yazır ki, ermənilərin kökü Hindistandan bu vadiyə gəlib çıxan qaraçıların bir qolu olmuşdur.

Böyük sovet ensiklopediyası da yazır ki, Hindistandan qaçıb gələn qaraçılar Bizansın şərqində (indiki Suriya-Livan ərazilərində) uzun illər yaşamış, dəmir və ağac emalı işləri ilə məşğul olmuş və yerli əhaliyə qaynayıb qarışmışdılar.

Bir sıra qafqazşünaslar (o cümlədən V. L. Veliçko) da ermənilərin qanında qaraçı qanı olduğunu göstərir.

Beləliklə, aydın olur ki, ermənilərin tarixi qaraçıların tarixi ilə müəyyən dövrdə kəsişmiş və kəsişmə (birləşmə) hesabına da hər ikisində hibridləşmə gedərək çoxsaylı oxşarlıqlar yaranmışdır. Sadə formada

desək, «balkanlı və hindli valideynlərindən iki etnik qardaş: erməni və qaraçı doğulmuşdur».

Bu qardaşlıq aşağıdakı (15-ıyır. 306, 17-491) faktlarla da təsdiq olunur:

1. Erməni və qaraçının hər ikisinin dilində oxşar sözlərin çoxluğu və ləhcələrində oxşar əlamətlərin olması;
2. Hər ikisinin adlarında oxşarlıq; nəzərə alaq ki, qaraçılar özlərini «aroma» adlandırırlar;
3. Hər ikisinin dəmirçilik, ev əşyaları (ələk, çömçə, soba) və araba düzəltmək, ağılagəlməz biclik, kartla fokus göstərmək, falçılıq, rəqs etmək, yumor-lətifə söyləmək və s. qabiliyyətlərinin çoxluğu;
4. Köçəriliyin – miqrasiya meylinin irsən möhkəmlənməsi;
5. Qaraçılar indi Avropada ən çox Rumıniyada (ermənilərin ulu babalarının vətəninə) və Bolqarıstanda çoxluq təşkil edirlər; SSRİ dövründə isə onlar Moldaviyaya miqrasiya edərək, bununla da Rumıniyaya yaxınlaşmışlar. Aromunlarla qaraçılar indi də Albaniyanın Korçe şəhərində çoxluq təşkil edirlər;
6. Antropoloji göstəricilər: diş və çənə sümükləri üzrə tədqiqi oxşarlıq;
7. İstənilən mühitə az vaxt ərzində uyğunlaşma (genetika elmi uzaq ailəqurma zamanı mühitə davamlılığın artmasını sübut edir), hətta adlarını və soyadlarını belə mühitə uyğun dəyişdirmələri;
8. Çəkişmələrdə hər iki tərəfə işləmək qabiliyyəti; siyasi və dini baxışları zidd olan ölkələrdə (Türkiyə, İran, Pakistan, Misir və s.) belə yaşamaları;

9. Ər və arvadın tam müstəqilliyi;
10. Bəzi erməni alimləri də qaraçılarla qohumluqlarını etiraf edirlər (erməni jurnalı «Murç» 1897-ci il);

11. Tayfa (şəcərə) əlaqələrini yazıb saxlamaq adəti.

Ötən 2 min il ərzində Qafqaz xalqlarına sürətlə uyğunlaşsalar da, erməniləri indi də uzaqdan tammaq yerli əhali üçün çətinlik törətmir. Çətin vəziyyətlərdə hay-küy salmaq (qaraçılıq etmək), birc, məkrli və xəyanətkar olmaq da erməni xarakterinin əsas göstəricisi kimi qalmaqdadır (17-693). Heç bir millətdə olmayan «erməni xəstəliyi» onların genlərində mutasiya (zədələnmə) getdiyindən xəbər verir.

E.ə. 616-550-ci illər. Midiya imperiyasında xarici proseslər.

Midiya dövlətinin qorxusu şimaldan skiflər, cənubdan isə Assuriya dövləti idi (11-235). Skiflər cənub dövlətlərini işğal etmək üçün midiyalıları «tapdaq» altında saxlayırdılar, Assuriya isə skiflərdən daha güclü olmaqla, vaxtaşırı Midiyanı işğal edirdi.

Bütün bunlara görə Midiya çarı Kiaksar hakimiyyəti daxilən möhkəmləndirərək əvvəlcə skifləri məğlub etdi, sonra daha güclü hesab olunan Assuriyanı gözlənilməyən az itkilərlə dağıtdı. Tarixçilər hələ də Assuriyanın süqutu zəminə midiyalılara kömək edən Umman-Manda «qəbiləsi» barəsində mübahisələr aparırlar (11-241).

Qeyd edək ki, «umman» sözü latınca azadolma (7-im. 432), «manda-(t)» isə latınca səlahiyyət (7-ma. 341) demək olub, türklərə (kimmeriyalılara) aid idi (12-327). Görünür hələ qəbilə dövründə qul halından azad olmaq «səlahiyyəti» əldə edən turanlılar özlərinin

Kimmeriya adlanan qüdrətli dövlətlərini qura bilmişdilər (12-60).

Midiya dövlətinin yaradılmasında həlledici rol oynayan türklər, e.ə. 654-cü ildə skiflərlə ittifaqda olan lidiyalıları da məğlub edərək onların paytaxtı olan Sard şəhərini tutmuşdular (12-232).

Beləliklə, aydın olur ki, dövrünün ağıllı hökmdarı olan Kiaksar midiyalı türklər (azərbaycanlılar) vasitəsilə Kimmeriya türklərini köməyə çağırmış və bu hesaba da Assuriyaya asanlıqla qalib gəlmişdi (11-222).

Artıq güclü imperiya yaratmış Kiaksar şərq-qərb ticarət əlaqələri yaratmaq və bu hesaba böyük gəlir əldə etmək məqsədilə Yunanıstanı işğal etməyə girişir, lakin onun bu planı həyata keçmir (11-43).

E.ə. 550-450-ci illər. Bu dövrdə Midiya imperiyasının dağılması ilə onlarla ittifaqda olan türklər də getdikcə zəifləməyə başladılar.

Sonralar skiflər Volqaboyundan (indiki şimali Qazaxıstan ərazilərindən) gələrək, lidiyalılarla ittifaqa girir və türkləri qırırlar. Bundan sonra skiflər qalan türkləri Volqaboyuna köçürərək, özləri onların münbit toraqlarında yaşamağa başlayırlar (15-кн. 62, 17-ск. 478, 12-233, 16-25, 217, 508). Daha sonra skiflər türklərin yaratdıqları Midiya dövlətini də işğal edirlər.

Sonralar qəmərilərdən qalan çox az əhali – tavarlar, indiki Türkiyə ərazisində yaşayırlar (17-таб.118, 15-468, 16-242).

Volqaboyu ərazilərə köçürülmüş türklər sonralar burada özləri və atlar üçün daha yaxşı (sərbəst) şərait yaratdılar. (Qazaxıstanda atçılıq indi də güclü inkişaf etmişdir). Onlar burada sürətlə artaraq, əvvəlcə Orta Asiyayı, daha sonra isə şərqə doğru hərəkət edə-

rək Sakit okeana qədər gedib, bu əraziləri türkləşdirdilər.

Qədim qəbirlərin dağıdılmasına və qiymətli əşyaların talan edilməsinə baxmayaraq, Sibirin Tuva ərazisində e.ə. VI-V əsrlərə, türklərə xas olan qəbirlər aşkar edilmişdir. Bu ərazilərdə atçılıq inkişaf etmədiyi halda qəbirlərdən yüzlərlə at sümükləri, üzəngilər, türk paltarları və s. tapılmışdır.

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, qədim türklər Azərbaycan və Qara dəniz sahillərindən Şimali Qazaxıstan vasitəsilə şərqə doğru yayılmış, burada turan sistemləri (xaqanlıq, imperiya, padşahlıq və s.) yaradaraq, sonradan yenidən qərbə (ana vətənə) doğru yürüşlər təşkil etmişlər.

Midiyada mis istehsalını yaxşı bilən türklər Orta Asiya və Sibir ərazilərində gümüş, dəmir, qızıl və digər yataqları kəşf etməklə, geri qalmış bu regionun sürətli inkişafına səbəb oldular.

Qeyd olunanlarla bərabər İran-Turan müharibələri, xüsusilə də e.ə. 545-539-cu illərdə İran hökmdarı Kirin hücumları Orta Asiyanı çətin vəziyyətlərdə qoyurdu (7-kir. 392).

Türkləri indiki Krimdən köçürdükdən sonra skiflər burada şəhər salıb adını da skif Neapolu qoyurlar. Sonralar bu şəhəri Kırım tatarları qalaya çevirərək Kermencik adlandırır və burada Ağ məscid tikirlər. 1784-cü ildə isə bu ərazidə Semferopol şəhəri tikilir (7-sim. 440).

E.ə. 484-425-ci illər. Tarixçi Herodotun'ya sadıği dövr.

Herodotun yaşadığı dövrün (yüzdilliyin) hadisələri daha düzgün məlumatlarla bizə gəlib çatmışdır. Herodotun kitablarında türklər əvvəlcə kimmerilər,

köçürülüb dağıdıldıqdan sonra isə onların qrupları tavrılar, iirklər və s. adlandırılırlar (16-220, 14-121).

Göstərilir ki, farsların tabeliyində olan midiyalılar, daha doğrusu, Qaumət adlı maq e.ə. 522-ci ilin mart ayında dövlət çevrilişi edərək hakimiyyəti ələ alır. Sonra əhalini 3 il müddətinə vergilərdən və orduda xidmətdən azad edən hökmlər verir (13-106, 12-425).

Lakin Qaumətin hakimiyyəti uzun çəkmir. Onu saray daxilində öldürürlər. Bundan sonra xalq üsyanları başlayır. Bu üsyanlar Midiyanın cənubundakı Raq şəhərindən idarə olunurdu.

Qeyd edək ki, Midiyada aran və dağ olmaqla 2 Raq şəhəri var idi. (Bu səbəbdən də müəyyən dolaşıqlıqlar hələ də qalmaqdadır). Aran Raq indiki Tehran şəhəri regionunda idi, dağ Raq isə Nisəy düzü ilə bir əyalətdə olan indiki Qəbələ şəhəri idi. (Rayonun ərazisindəki Raqdan dağına görə vaxtilə bu ad verilmişdi) (14-28, 17-486, 495, 12-188, 11-253).

Maqların (Qaumətin) çevrilişindən bəlli olur ki, Azəri türkləri artıq daxilə hakim qüvvə idilər, əks halda çevriliş cəhdi ola bilməzdi. Beləliklə, midiyalılar dedikdə, qətiyyətlə turanları, indiki azərbaycanlıları təsəvvür etmək lazım gəlir.

Azərbaycan ərazilərində maqların yüksək səlahiyyəti onlarla eyni xalq olan turanların, «kimmeriya» sözü isə qədim türklərin tarix kitablarına düşməsinə imkan verməmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, qədim türklər heç yerdən indiki ərazilərə köçüb gəlməmiş, ilk qəbilə dövründən başlayaraq Azərbaycan və Qara dənizin sahilləri ərazilərində bir xalq kimi formalaşmağa başlamışlar. Bunu Herodot da (səh. 217-də) xüsusi olaraq qeyd edir.

Bu dövrdə hadisələrin çoxu indiki Murovdag silsiləsinin ən hündür dağı olan Camışdağın ətəklərində

(Tərtər çayı boyunca Ağdərə və Kəlbəcər zonalarında) gedirdi. Qarabağ silsiləsinin ətəkləri də (indiki Xocalı və Füzuli rayonlarının əraziləri) bu dövrün arxeoloji qalıqları ilə zəngindir.

Bir sıra ədəbiyyatlarda düzgün olaraq göstərilir ki, maqlar (məncə ilk psixiatrlar) ərazilərində bitən çoxsaylı dərman bitkiləri vasitəsilə «möcüzələr» yarada bilirdilər və buna görə də tezliklə bütün Fars imperiyasına da yayıldılar. (Qeyd edək ki, Qafqazda dərman bitkilərinin ilk muzeyi də 1984-cü ildə Şuşada təşkil olunmuşdu. Burada xarı-bülbül, yanarkən müxtəlif təsirlər göstərən, hətta qəflətən partlayış verən qeyri-adi bitkilər də var idi). Qədim kitablardan belə nəticə çıxır ki, Azərbaycanda atəspərəstliyin də əsasını bu ilk maqlar qoymuşlar (17-680, 12-377).

Qədim tarixçilər maq adlarının da (arbaq, qar-paq və s.) türk sözləri olduğunu göstərirlər (11-95).

Herodot yazır ki, maqlarla qonşuluqda (indiki Ermənistan ərazisində) saspirlər qəbiləsi var idi. Ermənistan isə hələ də Suriya ərazisində, Fars padşahlığının tərkibində olan bir kənd əyaləti idi və bütün qəbilələr kimi padşahlığa müntəzəm olaraq vergilər ödəyirdi.

Qədim və orta əsr müsəlman tarixçiləri və ədəbiyyatçıları qətiyyətlə qeyd edirlər ki, e.ə. 1000-600-cü illər arasında Azərbaycanda yaşayan maqlar içərisindən Zərdüşt peyğəmbər çıxmış və o, Avesta kitabını yazmaqla, ilk dünya dininin əsasını qoymuşdur (7-zər. 324, 15-rrp.- 881; 10-3).

Bir çox ədəbiyyatlarda göstərilir ki, peyğəmbərin vətəni Raq (indiki Qəbələ) şəhəri olmuşdur. Zərdüşt xeyrlə şəri (Hörmüz ilə Əhriməni) əkiz hesab etdiyindən bütün maqlar da bu təkəllüflü qəbul etmişdilər. (Oxucunun yadına salaq ki, Zərdüşt peyğəmbərin bu təlimi ondan təxminən 2500 il sonra alman filosofu

Hegel tərəfindən kəşf edilmiş əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu idi).

E.ə. 425-325-ci illər.

Qeyd etdiyimiz kimi Qara dəniz sahillərindən Orta Asiyaya köçürülmüş türklər burada da tezliklə özlərinə lazımi şərait yaratdılar. Çünki ucsuz-bucaqsız çöllərin əsl sahibləri az idi və buna görə də atları ilxı ilə saxlamaq çətinlik yaratmırdı. Qeyd edək ki, ilxı (sürü) şəklində saxlanan atlar isə uzaq yürüşlərdə çox dözümlü olurlar.

Nəzərə alsaq ki, döyüşlərdəki itkiləri bərpa etmək üçün Midiya (o cümlədən Turan) qaydaları üzrə çoxarvadlığa icazə verilirdi (17-496), deməli türklərin Orta Asiyada artma tempini təsəvvür etmək heç də çətin deyildir. Elə buna görə də tezliklə indiki Orta Asiya əraziləri Turan (türk xalqlarının ölkəsi) adlanmağa başladı (15 ryp. 174).

Rəsmi məlumatlara əsasən türklər XIX əsrin sonlarında dünya əhalisinin 2 %-dən çoxunu, Rusiya əhalisinin isə 9 %-dən çoxunu təşkil edirdilər. Hazırda bu göstəricinin nə qədər artdığını demək çətinidir. Qaydaq tarixə.

Midiyalı maqın (Qaumatin) çevrilişindən sonra farslarla münasibət kəskinləşmişdi. Həmin çevrilişdən sonra hakimiyyətə gəlmiş fars padşahları turanlarla ədavət saxlamağa başladılar. Bu gedişat isə (tarixi kitablarda yazılmamış, lakin məqalələrdə çox məşhur olan) iran-turan müharibələrini genişləndirdi.

Beləliklə, türkdilli xalqların əsası etnogenetik inkişafca (L. N. Qumilevə görə təxminən 1500 il) geri qalmış Altay ərazilərindən deyil, ilk təkan əraziləri olan hazırkı İran, Azərbaycan və Türkiyə ərazilərindən başlayaraq yayılmışdır. Bu aşağıdakı digər faktlarla da təsdiq olunur:

1. Hazırkı türkün, azərbaycanlının və türkmənin Türk-«Qafqaz» tipinə uyğunluğu (15 typ 207), onların biri-birini daha yaxşı anlaması bu tarixi mərkəzin qədim Midiya (indiki Azərbaycan) ərazisi olduğunu göstərir;

2. Türkdilli xalqlar təkcə dillərinə görə deyil, irqi (antropoloji) göstəricilərinə görə də ümumiləşirlər. Bu ümumiliyin isə ən xarakterləri məhz indiki Azərbaycan regionuna uyğundur. Nəzərə almaq lazımdır ki, inkişaf prosesi həmişə sistemin mərkəzində onun periferiyasına doğru istiqamətlidir;

3. İnkişaf prosesində yer, göl, dağ, meşə və çay adları etnogenezin ilk dövrlərini əhatə edərək çox az hallarda dəyişirlər. Bu baxımdan Altay, Baykal, Tuğay, İrtiş, Sibir və s. kimi turan adları yeni eranın deyil, ən qədim dövrlərin adlarıdır. Onların heç biri əvvəllər hansısa başqa bir adla adlanmamışdır. Görünür ki, turanlar Azərbaycanda məskunlaşdıqları Nisey düzünə müvafiq olaraq Sibir çayına da Yenisey adını veriblər. Yada salaq ki, Yeniseyin sağ qolu isə Anqara çayıdır. Belə misallar çoxdur;

4. Hazırkı türkdilli xalqlar ardıcıl deyil, paralel inkişafda dünyanın elə böyük məkanına yayılmışlar ki, onların əsasında çox sonralar yaranmış Altay, Sayan və bu kimi kiçik qəbilələr dayana bilməzdi (15 тг. 344);

5. Orta Asiya (Amudərya) ərazilərindən tapılmış lövhələr üzərindəki maq fiqurları (11-305) qədim turanların miqrasiya istiqamətini müəyyən edən əyani vasitələrdir.

Sonralar (1899-cu ildə) Turan əraziləri ruslar tərəfindən işğal edilərək, burada Türkistan general-qubernatorluğu təşkil olunur. 1924-cü ildən isə SSRİ-nin təşkili ilə əlaqədar olaraq «Türkistan» sözü Orta Asiya sözü ilə əvəz edilir (15 typ. 174).

E.ə. təxminən 350-cı illər. İnkişaf etmiş Atropatena əyaləti.

Sasanilər dövründə Adurbadaqan, Suriya yazıçılarının əsərlərində Adorbayqan, ərəblərdə Adarbaycan, yeni fars ədəbiyyatlarında isə Azərbaycan adlanan keçmiş Atropatenin mövcudluğu haqqında ətraflı məlumat verilir. Hətta ermənicə Atropatakan yazanlar da vardır.

Tarixçi Strabon XI kitabının 13.1-ci hissəsində yazır:

«Midiya iki hissəyə bölünür: I. Böyük Midiya olmaqla, əsas şəhəri (paytaxtı) Ekbatandır (indiki Həmədan şəhəridir); II. Atropaten Midiyasıdır ki, vaxtilə sərkərdə Atropata görə belə adlanmışdır. Bu çarın öz ölkəsinin müstəqilliyini qorumaq ənənələri onun nəslindən saxlanmaqdadır». Tarixçilər göstərir ki, Azərbaycan əyaləti Andarpatyan adı altında da hələ çox-çox əvvəllərdən mövcud idi (11-268, 12-214, 262).

Sual olunur: Doğrudanmı Azərbaycanın bu qəddər çox adı olmuşdur? Bu adları kim verirdi və kim qəbul edirdi?

Yazılanlara baxmayaraq, tarixən Azərbaycanın bir adı (elə indiki Azərbaycan adı) olmuşdur. Azərbaycan sözünü azər, bay və can hissələrinə bölərək onu türkmənşəli hesab edən tarixçilərimiz çoxdur. Həmçinin «azər» sözünü farsca od-atəş, «baycan» sözünü isə ölkə –diyar hesab edənlər də vardır.

Məlumdur ki, ilk Azərbaycan əyaləti yaranarkən yunanlar hələ bu yerlərə gəlməmişdilər. Deməli yunan sözü olan Atropatena da Azərbaycana sonradan ad olaraq verilmişdir (Dövlət səviyyəsində vaxtilə bizə tatar adı verildiyi kimi).

Qeyd etdiyimiz digər çoxsaylı adlara gəldikdə isə bunlar Azərbaycan sözünün çətin tələffüzündən ya-

ranırdı. XX əsrin sonlarında SSRİ-nin baş katibləri (məs: L. İ. Brejnev) Azərbaycan sözünü düzgün deyə bilmirdisə, qədim dövrdə müxtəlif xalqların Azərbaycanı bu kimi adlandırmaları bizdə təəccüb doğurmalıdır.

Oxucularda dolaşıqlıq yaratmamaq məqsədilə hələlik qədim Azərbaycanı biz də Atropatena adlandırmaqla izahatımızı davam edək.

Tarixçi Strabon Qafqazda olduğu üçün qədim Azərbaycanın bir çox incəlikləri, hətta duzlu Kapavta (Mingəçevir yaxınlığındakı Acınohur) gölü və meyvə bağları barədə də ətraflı məlumatlar verir (17-493).

Atropatena Midiyanın şimal hissəsi (indiki hər iki Azərbaycan əraziləri) hesab olmaqla, onun başçıları Atropatlar sülaləsi idi (15-ər. 176). Bu sülalə maqların davamçısı kimi, dağ və dağətəyi regionlarda yaşayırdılar.

Qədim dövrlərdə bir dövlət digər dövlətin ərazilərini işğal edən kimi, dərhal onun nəinki şəhər və yer adlarını öz dillərinə çevirirdilər, hətta bu zaman şəxs adları da tərcümə olunurdu. Məsələn, məlumdur ki, Makedoniyalı Aleksandr–İsgəndər, Aristotel–Ərəstun, Platon–Əflatun, Zərdüşt–Zoroastr, Keyqubad–Kavi kavata və s. adlandırılmışlar.

«Atropat» sözü də «Azər bəy» sözünün yunan dilində səslənməsidir. Çünki Azər bəy maq qəbiləsindən çıxmış bir atəşpərəst idi (12-443). Strabonun yazdığı kimi əyalət də (Azərbaycan da) onun adı ilə adlanırdı.

Maqların çevrilişindən sonra Midiya–fars münasibətləri pisləşməyə başlayır. Midiya ittifaq olduğu üçün onun tərkibindəki farsmeyilli xalqlar da tərəddüdlə yaşayırlar.

Odur ki, tezliklə (e.ə. VI əsrin sonlarında) Atropatena əyaləti yaradılır (13-108). Adından göründüyü kimi bu artıq ittifaq deyil, maqlardan (azəri türklərindən) ibarət olan yeni bir dövlətin əsası idi.

Artıq geniş əhali arasında hörmət qazanmış və kifayət qədər idarəetmə təcrübəsi toplamış azərbaycanlılar azsaylı xalqlarla, xüsusən də məğlubedilməz kadusilərlə saziş bağlamaqla daxili möhkəmliyə nail olurlar (13-380).

Yuxarıda qeyd olunanların nəticəsidir ki, Herodotdan sonrakı qədim tarixçilərin yazılarında da, maqlar öz daimi yaşayış yerlərində (Dağlıq Qarabağ ərazilərində) atropatenlər adlandırılırlar (17-497, 14-99).

Təkcə onu demək kifayətdir ki, midiya adlarının bəzi xüsusi sonluqları (maq, aq, at və an) hal-hazırda da dilimizdəki sonluqlar içərisində həddən çox (16-18 %) qalmaqdadır. Bu ondan irəli gəlir ki, hər bir dilə daxil olan yeni sözlər ümumi (tarixi) sonluqları dəyişdirə bilmirlər.

Yuxarıda qeyd olunanlar göstərir ki, Azərbaycanın ilk şumer-türk dili heç zaman başqa dillə əvəz olunmamış, öz təbii təkamülünü indiki dövrümüzdə qədər davam etdirmişdir.

Çox da mürəkkəb olmayan belə bir məsələnin ötən yüz illərdə anlaşılmazlığı bizdə təəccüb doğurmalıdır. Çünki əvvəllər rus çarizmi və erməni millətçiləri, sonralar isə Sovet imperiyası türklərin qədim köklərini öz tarixçiləri vasitəsilə itirməyə cəhd göstərmişlər. Hal-hazırda bir çox ədəbiyyatlarda da qədim tarixdən türk və onunla bağlı olan adların qəsdən, həm də çox canfəşanlıqla çıxarıldığı açıq-aşkar özünü göstərir.

E.ə. 336-323-cü illər. Makedoniyalı İsgəndər padşahlıq dövründən.

İsgəndər kiçik Asiya, Afrika, Misir, Hindistan və digər ərazilərlə bərabər Qafqazı da özünə tabe etdirmişdi.

Qafqazda isə Atropat çox ağıllı və uzaqqörən əyalət başçısı idi. Odur ki, daha güclü dövlətləri zəbt etmiş Makedoniyalı İsgəndərlə döyüşə girişmədi və münasibətləri danışıqlar yolu ilə nizama saldı. Sonra isə qızını onun yaxın silahdaşı Perdikəərə verdi (14-82). (Qəbələ və Bərdə şəhərləri ərazilərindən tapılmış dəfinələr içərisində Makedoniya pulları olan draxmalar və tetradraxmalar vardır).

Tarixçilərə yaxşı məlumdur ki, Makedoniyalı İsgəndər əraziləri işğal etdikdən sonra dağıntıları bərpa etdirərək, yeni şəhərlər (əyalətlər) təşkil edir və bunlara yeni yunan adları verirdi.

İsgəndərin dövründə qonşuluğundakı Balkan Albaniyası və İberiya (indiki İspaniya) onun tabeliyində idi. Qara dənizə (indiki Gürcüstan sahillərinə) isə gəmiləri işləyirdi, Qafqazda Kür çayından su yolu kimi istifadə olunurdu, beynəlxalq ticarət əlaqələri Atropatenadan keçirdi və s.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq İsgəndər Azərbaycanda (Nisəydə-12-145) olarkən İspaniya ilə Orta Asiyanı əlaqələndirəcək beynəlxalq yolun təşkilini planlaşdırır (7-el. 39). Yada salaq ki, qərb-şərq ticarət əlaqələrini yaratmağı vaxtilə Midiya çarı Kiaksar da planlaşdırmışdı.

Lakin bu dövrdə (artıq dağıdılmış fars imperiyasından sonra) Qafqazdakı yüzlərlə azsaylı xalqları idarə etmək nəinki çətin idi, heç mümkün deyildi. Odur ki, İsgəndər:

Kür ərazilərinin dağlarla bölgülərini nəzərə alaraq aşağıdakı tədbirləri görür:

1. Atropatenanın dağlıq (indiki Dağlıq Qarabağ və Qəbələ) ərazilərində əyalət təşkil edərək, buna Qafqaz Albaniyası adını verir (17-476). (Alban adı «Alp» sözündən götürülməklə yunanlarda yaylaq əhalisinə deyilirdi). Nizami Gəncəvinin «İsgəndərnamə» poeması göstərir ki, bu ilk alban əyalətinə də Nüşabə başçılıq etmişdir. Yerləşmə ərazisinə əsasən alban əyalətinin də əksəriyyətini yerli maqlar (azərbaycanlılar) təşkil edirdilər;

2. İndiki Gürcüstan ərazisində də əyalət təşkil edərək, ona Qafqaz İberiyası adını verir.

Beləliklə, aydın olur ki, vaxtilə Qafqaz Albaniyası və Qafqaz İberiyası heç də təsadüfdən Avropa Albaniyası və İberiyası ilə eyni adlara malik deyildilər. Görünür hələ qədim turanların Avropaya (Yunanıstana, Albaniyaya, İberiyaya və s.) atlı yürüşləri (17-146) İsgəndərə yaxşı məlum idi.

Bundan əlavə yazı, adət, istehsal prosesi və s. üzrə sanki yunanlar Qafqazda uzun müddət yaşamaqlı olublar (13-154). Halbuki bütün bu oxşarlıqlar Makedoniyalı İsgəndərin kür boyu ərazilərdə yaratdığı yeni qayda-qanunların nəticəsi idi.

Həmçinin İsgəndərə turanların Orta Asiyanın şimalına (indiki Qazaxıstan ərazilərinə) köçürülmələri də məlum idi. Odur ki, bu əraziləri də zəbt etmək üçün oraya kəşfiyyat dəstəsi göndərir. Lakin dəstə məhv edildiyi, sərkərdə (Spitamen) öldürüldüyü üçün İsgəndər bu planmdan əl çəkir (17-489).

Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyəti dövründə də Ermənistan hələ dövlət deyildi. O, Fars imperiyasının tərkibində Ermənistan adlanan bir əyalət idi.

(Təəssüf ki, bir çoxları qədim tarixçilərin yazdıqları «ermənistan» sözünü oxuyan kimi, onu əyalət kimi deyil, dövlət kimi başa düşürlər). Ermənilər azsaylı qəbilələrdən fərqlənməsələr də onlar kənd ərazilərinə görə Ermənistan adını qazana bilmişdilər (17-498). (Müasir dövrümüzdə də belədir. Müstəqil xalqın ərazi göstəriciləri onun say göstəricilərindən üstünlük təşkil edir. Məsələn, öz ərazisi olan cəmi 350 minlik iraqqlıları, 328 minlik yakutları və 150 minlik avstraliyalıları müstəqil ərazisi olınayan 138 mln-luq benqallarla, 55 mln-luq teluqlarla və 70 mln-luq pəncəblilərlə müqayisə etsək, fikrimiz aydın olar).

E.ə. 321-ci il. İlk müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması.

Makedoniyalı İsgəndər e.ə. 323-cü ildə təsadüfi bir xəstəlikdən ölür. Bundan sonra onun nəinki nəzərdə tutduğu planları həyata keçmir, ümumiyyətlə, padşahlıqda hakimiyyət uğrunda çəkişmələr başlayır. Onu müvəqqəti olaraq əvəz edən sərkərdə Perdikk də öldürülür.

Atropat bu çəkişmələrə qarışmır və əyaləti daxildən möhkəmləndirir. O, daxildəki azsaylı xalqların möhkəm ittifaqı hesabına yunanlarla əlaqələri kəsməyə başlayır. Buna görə də e.ə. 321-ci ildə ərazilərin yənidən bölgüsü aparılarkən Atropatena tabelikdən çıxaraq tam müstəqil bir dövlət olur (12-451). Azərbaycan Parfiya padşahlığı (e.ə. 250-eramızın 224-cü illəri) dövründə də öz müstəqilliyini çətinliklə də olsa saxlaya bilmişdi (15-мв. 239).

Beləliklə, Azərbaycan 200 il müddətində çox güclü bir əyalət, ayrı-ayrı dövrləri cəmləsək, təxminən 600 ildən çox müddətdə isə tam müstəqil bir dövlət olmuşdur.

E.ə. III əsr. Sonralar inkişaf edərək qüdrətli bir dövlət olan Alban çarlığı yaranır. Onun paytaxtı Bərdədən sonra Qəbələ, sonra isə yenə Bərdə olmuşdur. Çarlığın əyalətlərindən biri olan Arsaqda maqlarla yanaşı, həm də əsasən qarqarlar, udinlər, hunlar və başqa qəbilələr yaşayırdılar. Əhali çox müxtəlif idi və ailə qurmaq vasitəsilə bir-birinə qarışırdılar.

Alban çarlığının bir hissəsi Qarabağ (bu ad qədimdən mövcud olan məhsuldar qara torpaqlarda geniş yayılmış bağçılıqla əlaqədar olaraq yaranmışdır), Arsaq əyaləti isə Dağlıq Qarabağ adlanırdı. XVII əsrdə yaşamış erməni tarixçisi Arakel Tavriziskiy də yazır ki, Qarabağ ağvanlar (yəni albanlar) ölkəsidir. Strabon cəsur albanların dağ ərazilərində amazonkaların yaşadığını göstərir. Digər mənbələrdən aydın olur ki, döyüşlərdə alban qadınları da iştirak etmişlər. Bu əsasla ola bilsin ki, bu əfsanəvi qadınlar alazankalar (indiki Balakən, Zaqatala, Qax və Şəki rayonlarını ələqələndirən Alazan vadisinin qadınları) olmuşlar (14-62).

E.ə. 250-eramızın 224-cü illərində Arsaxilər (bəzi ədəbiyyatlarda Arşakilər) Parfiyada (qədim İranda) hakimiyyətdə olmuş sülalə idi. Onların banisi əfsanəvi Xarəzm qəhrəmanı Siyavuşun nəslindən olan tayfa başçısı I Arşax (e.ə. 250-248) idi.

E.ə. 209-cu il. Hun dövləti. Eramızdan əvvəl III əsrin ortalarında Xəzər dənizindən Azov dənizinə qədər 34 qəbilə yaşayırdı (13-103). Bunların bir çoxu (kimmerilər, maqlar, tavlər, hunlar və s.) türksoylu olub turanlar qrupuna aid idilər (13-86, 90, 98, 121; 16-220). Onların içərisində hunlar daha qədim dövrlərdən yaşayan türksoylu bir qəbilə idilər (12-102, 13-122).

Türklər skiflər tərəfindən Orta Asiyaya köçürüldükdən sonra qeyd olunan azsaylı xalqların bir çoxu da sonralar türklərin ardınca Orta Asiyaya köçməyə başladılar. Çünki qeyd etdiyimiz kimi, onlar bir tərəfdən Qafqaz regionunda sıxışdırılırdı, digər tərəfdən isə Orta Asiyanın sahsız çöllərində sərbəst yaşamaq üçün əlverişli yer çox idi.

Onlar burada türklərin başçılığı ilə əvvəlcə turan tayfa ittifaqını, sonra isə Baykal gölü və Orta Asiya ərazilərini əhatə edən Hun dövlətini (e.ə. 209-cu ildə) yaradırlar. Bu dövlət öz sərhədlərini Tibetə və Çinə doğru böyütdükcə onun tərkibi də müxtəlif xalqlardan: çinlilərdən, monqollardan, saklardan və s. ibarət olaraq təşkil olunurdu.

Hun dövlətinə Bahadır xan (çin dilində Mao-dun) başçılıq edirdi. Bu dövlətin güclü inkişafını görən çinlilər e.ə. 214-cü ildə türk təhlükəsinə qarşı Böyük Çin Səddini tikməyə başladılar. Lakin bu sədd başa çatdıqdan sonra da türk (hun) hücumlarının qarşısını ala bilmədi.

Türklər Çin dövlətini iki dəfə ələ keçirənlər də ümumi imperatorluqdan könüllü olaraq imtina etdilər və sülh sazişi bağlayaraq çinliləri müntəzəm vergi ödəməyə məcbur etdilər.

Hunlar (türklər) yeni eranın əvvəllərində (Ural-Şimali Qafqaz- Qara dəniz sahilləri istiqamətincə) skifləri və onların törəmələrini məğlubiyyətə uğradaraq, qərbə (ulu babalarının vətənlərinə) doğru irəlilədilər. Onlar 377-378-ci illərdə Bizans imperiyasının Dunay sahillərində möhkəmləndilər (7-hu. 272).

Türklər Dunay sahillərində yeni bir tayfa ittifaqı da yaratdılar ki, bu ittifaqa da 434-cü ildən əfsanəvi Attila başçılıq edirdi.

Attila Atlı Xan adı ilə məşhur idi. O, Roma imperiyasını vergi verməyə məcbur etmiş, 500 minlik ordu ilə Frakiya və İllirayam tutaraq, sonra Paris yaxınlığındakı Orlean şəhərini də ələ keçirmişdi.

Türklər (hunlar) 469-cu ildə Bizansla indiki Türkiyə əraziləri uğrunda gedən müharibədə məğlubiyyətə uğradılar.

Türklər Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana öz doğma vətənləri kimi daxil olmuşdular. Çox təəssüf ki, keçmiş Sovet imperiyasının təzyiqləri altında bu faktlar Azərbaycanın işğalı, onun dilinin zorla dəyişdirilməsi kimi qələmə verilir.

E.ə. 187-ci il. Birinci Ermənistan dövlətinin qədim Suriya ərazisində yaranması.

Qafqaz xalqlarının tərkibini təsvir edən qədim yunan tarixçilərindən Miletli Hekatey (e.ə. 546-480), «tarixin atası» adlandırılan Herodot (e.ə. 484-425) və digərləri müasir azərbaycanlıların soykökündən atropatların, midiyalıların, kaspilərin, udinlərin barəsində geniş yazsalar da, onların kitablarında ermənilərin Qafqazda olması barədə heç bir yazıya rast gəlinmir və yaxud bu yazılar ermənilərin indiki Suriya ərazilərində yaşamalarına aid olur.

Suriya padşahlığı (Selevkilər dövləti) dövründə hakimiyyətdə Böyük Antiox (e.ə. 223-187) idi. Onun Artaksias (ermənicə Artəşes) və Zariadres (ermənicə Darex) adlı iki əsas erməni sərkərdəsi olur və onlar romalıların qarşı müharibədə qoşunun əsas başçılığını ermənilərdən ibarət olmaqla təşkil edir və döyüşü udurlar. Yada salaqlar ki, ermənilərin dəmirçilik sənəti (silah hazırlamaq qabiliyyəti) onlara həm də bu silahla döyüşmək bacarığını aşılamışdı.

Antioxun ölümündən sonra hakimiyyət bu sərkərdələrin əlinə keçir və onlar Suriyanın əsas hissəsini Ermənistan ölkəsi elan edərək, kənarda yaşayan erməniləri bu əraziyə köçürürlər (15-ap. 122). Beləliklə, ilk Azərbaycan dövlətindən 124 il sonra ilk erməni dövləti yaranır.

E.ə. təxminən 186-185-ci illər. İkinci (kiçik) Ermənistanın Qafqazda yaradılması.

Tarixçi Strabon yazır ki, Roma sərkərdəsi Antonio erməni çarı Artavasdm bələdçiliyi ilə Fərat çayının üzərindəki Zevqm körpüsündən Atropatena (indiki Azərbaycan) sərhədlərinə qədər gəlib çıxır. İkiqat uzaq – 8 min stadiyalıq (1500 km-lik) yolla gətirdiyi üçün Antonio Artavasdı gec də olsa cəzalandırır.

Buradan məlum olur ki, Qafqazda Ermənistan olsaydı, onda Antoniyoya bələdçi ermənini Fərat çayı ərazisindən götürmək lazım gəlməzdi.

Strabon yazır ki, yerli əhali Qafqazı Kaspi adlandırır və bu, itməkdə olan Kaspi qəbiləsinin adı ilə bağlıdır. Qafqaz əsasən Alban və İberiya (qədim Gürcüstan) qəbilələrindən ibarətdir. Ermənistan isə Fərat çayı arxasında, Mesopotamiya ərazisində yerləşir.

Qədim Suriya ərazisində yaradılmış ilk Ermənistan ölkəsinə başçılıq edən iki sərkərdə arasında çarlıq ziddiyyəti yaranır. Onlar daha bir Ermənistan yaratmaq gücünə malik olduqları üçün aralarındakı bu ziddiyyəti aşağıdakı kimi həll edirlər:

Böyük bir qoşunla Qafqaza gələrək, Midiyaya (qədim Azərbaycana) məxsus olan Kaspiyanı, Favnitudu və Bosoropetudu; İberlərə (qədim gürcülərə) məxsus olan Pariadru, Xorzeni və Qoqareni işğal edirlər. Bu əraziləri ikinci (kiçik) Ermənistan elan edirlər ki, burada da Darex hakim olaraq qalır. Artəşes isə Suri-

yaya qayıdaraq oradakı birinci (böyük) Ermənistanı idarə edir. (Sonuncunu erməni tarixçilərindən S.M. Ayvazyan da öz xəritəsində belə adlandırır) (15-ap. 122, 14-31).

E.ə. təqr. 180-90-cı illər. Ermənilərin «təbii» yerdəyişmələri.

Bu dövrdə ermənilərin Fərat çayı vadisindən Qafqaza tədricən köçməsi prosesi gedir.

Strabon yazır ki, Qafqazda özünün xüsusi dili olan 26 müxtəlif qəbilə var idi ki, onların da hər birinin öz çarı var idi. (Görünür belə bir neytral mühitə görə də ermənilər buraya kütləvi surətdə köçmək imkanına malik olmuşdular).

Yuxarıda qeyd olunan tarix Atropatena çarlarının Roma ilə sülh müqaviləsi bağlaması dövrünü əhatə edir və bu fakt təsdiq edir ki, ermənilər Qafqaza təkcə işğalçılıq yolu ilə deyil, həm də sülh və sabitlik dövründə də köçüb gəlirdilər.

Strabon kitablarında yazır ki, əvvəlcə çox kiçik ölkə olan Ermənistan Qafqazda qonşularından (midiyalılarından, iberiyalılarından, xalib və mosineklərdən və s.) ərazi qoparmaqla böyüyürdü.

Strabonun XI kitabının 12.4-cü hissəsində Fərat çayının o tayındakı kiçik Ermənistandan da söhbət açılır. (Bu o demək idi ki, artıq Qafqaza ermənilərin böyük əksəriyyəti köçmüşdülər, çünki bu dövrdə yeni formalaşan ermənilərin imperiyasından söhbət gedə bilməzdi və bu dövrdə imperiya yalnız romalılara məxsus idi). Qeyd olunur ki, erməni çarı Artavasd xəyanətinə görə öldürüldükdən sonra Ermənistan Sezarm və digər romalıların hakimiyyəti altına düşür.

Beləliklə, qədim tarixçilərin ermənilərə dair göstərdikləri yerdəyişmələr heç də dolaşıqlıq deyildir. Er-

mənilerin köçməsinin başlanğıcında Fərat çayı vadisin-
də «böyük» Ermənistan, Qafqazda isə kiçik Ermənis-
tan yaradılmışdı, köçmənin sonunda isə bu adlar yerlə-
rini dəyişmişdilər.

İndiki ermənilərə məxsus olan «böyük» Ermə-
nistən xülyası da səbəbsiz deyildir. Onlar bu adla «im-
periya yaradır» və ondan istifadə edərək köçmələrini
ört-basdır etmək istəyirlər.

Tarixən müharibələr münbit və əlverişli ərazilər
uğrunda getmişdir. Qafqazın çoxmillətliyinə də səbəb
odur ki, buraya tarixən gələn çox, gedən isə olmamış-
dır. Erməni də əgər qafqazlı olsaydı, onda qətiyyən bu
əlverişli yerləri qoyub, Mesopotamiya səhralarına get-
məzdi.

Müasir dövrdə isə münbit əraziyə deyil, inkişaf
etmiş dövlətlərə axın daha aktualdır. Elə bu səbəbdən-
dir ki, biz erməni kütləsini Kamçatkada, Çukotkada,
Sibirdə deyil, məhz ABŞ-da, Fransada və digər inkişaf
etmiş Avropa dövlətlərində görürük. Əlbəttə, yaşamaq
uğrunda mübarizədə az-çox miqrasiya bütün xalqlarda
vardır, lakin bu xüsusiyyət ermənilərdə adi acgözlük
hahndan artıq genetik xarakter halına keçmişdir.

E.ə. 95-56-cı illər. Ermənilərin Suriyadan Qafqaza ilk kütləvi köçürülmələri.

Vaxtilə sərkərdələr vasitəsilə yaradılmış ermə-
nistənlərin e.ə. 95-56-cı illərdə çarı böyük Tiqrən idi.

Tiqrən e.ə. 83-cü ildə qədim Suriyanın qalan
ərazilərini də zəbt edərək buradakı Ermənistanı qat-
mışdı və bununla da müəyyən dövr ərzində hər iki Er-
mənistənin çox güclü hökmdarı olmuşdu. Özü Suri-
yada, oğlu isə Qafqazda otururdu. O, Xabur çayının
Fərat çayına qovuşduğu ərazidəki yaylada şəhər-qala
(paytaxt) tikdirib adını da Tiqrənəkert qoymuşdu. (Bu

şəhər e.ə. 69-cu ildə Roma sərkərdəsi Lukull tərəfindən
alınaraq dağıdılır. Lakin ermənilər onu sonralar yeni-
dən bərpa edirlər). Məhz Tiqrən ermənilərin Qafqaza
ilk kütləvi köçürülmələrini təşkil edir (14-54).

E.ə. 36-cı il. Roma sərkərdəsi Antoniyo 100
min nəfərlik qoşunla Azərbaycanın paytaxtı (Marağa
şəhəri yaxınlığında olması güman edilən) Fraaspa şə-
hərini almağa cəhd edir, lakin çoxsaylı itkilər verərək
məğlub olur. Bununla da Azərbaycan böyük imperiya
qarşısında öz müstəqilliyini qoruyub saxlamağa qadir
olduğunu göstərdi.

10-38-ci illər. Ermənilərin Arsaqa (Dağlıq Qarabağa) gəlmələri.

Qeyd etdik ki, vaxtilə Tiqrən qonşu albanlara,
midiyalılara, iberlərə və digər xalqlara təzyiqlər edərək
erməni ərazilərini böyüdüdü. Lakin o, alban hökmdarı
II Arsaxla (Mitridatla) döyüşdə məğlubiyyətə uğramış-
dı. Bu hadisəni qarabağlı babalarımızın ermənilərlə ilk
toqquşması adlandırmaq olar.

Ermənilər Qafqazda nə qədər güclənsələr də on-
ların albanlara, xüsusən də parfianlara (qədim farslara)
gücü çatmırdı. Bu dövrdə Alban qoşunu 60 min pi-
yada və 22 min süvaridən ibarət idi.

E.ə. 69-cu ildə böyük Tiqrən Roma sərkərdəsi
Lukull tərəfindən məğlubiyyətə uğrayır. Tiqrəndən
sonra zəifləmiş Ermənistan əvvəlcə e.ə. 34-cü ildə yeni-
dən romalıların, daha sonra isə parfianların və alban-
ların hakimiyyəti altına keçir. Yeri gəlmişkən qeyd
edək ki, elə bu zaman da Yerevan (fars dilində
«rəvan» – abad yer deməkdir) şəhəri tikilir, bu əsasda
ermənilərdə Yervand adları da əmələ gəlir (12-353, 17-
498).

Ümumiyyətlə, iki eranın keçid illərində Ermənistan Yuli Sezarın təyinatı ilə atropatenalılar (azərbaycanlılar) başçılıq edirdilər (14-39).

Tarixçi İosif Flafiy yazır ki, Parfiyan (qədim fars) çarı II Artaban (10-38-ci illər) oğlu Arsaxı Ermənistanı başçı qoyur ki, romalıların qərbdən gəlməsinin qarşısı burada alınsın.

Beləliklə, Arsaq (Dağlıq Qarabağ) nəinki heç zaman Ermənistanın tərkibində olmamış, əksinə Ermənistanın onun təsiri altında olduğu müəyyən dövr olmuşdur. Elə bu dövrdə də əvvəlcə təbii miqrasiya kimi tək-tək Dağlıq Qarabağa köçüb gələn erməni ailələri sonradan albanlara nökrçilik etmək (sənətlə xidmət) üçün Arsaqa (Dağlıq Qarabağa) gəlirdilər.

Təxminən 250-ci il. Azərbaycan Sasanilər hökmdarlığının dövründə. Bu zaman yaşamış tarixçi İppolit Portskiy Qafqazda (Dağlıq Qarabağda) maqların hələ də yaşadıklarını göstərir. Sasanilərin dövründə isə zərduştük güclü inkişaf etdiyi üçün maqlar da xüsusi nüfuza malik olurlar.

III-V əsrlər. Dağlıq Qarabağda feodal münasibətləri yaranmış və inkişaf etmişdir.

313-cü il. Albanlar xristianlığı qəbul edirlər və xristianlıq dövlət dininə çevrilir.

357-ci il. Sasanilər dövlətinin hökmdarı II Şapur romalıları qalib gələrək onların tutduqları əraziləri, o cümlədən Suriyadakı Ermənistanı zəbt edir. Odur ki, ermənilərin böyük əksəriyyəti indiki Türkiyə ərazisinə qaçır və burada məskunlaşırlar.

II Şapur isə Suriya ərazisindəki Tiqranakert şəhərini dağıdaraq yox edir.

387-ci il. Qafqazdakı Ermənistan dövlətinin ərazisi də Roma ilə Sasanilər arasında bölüşdürülür və sonralar isə onun çarlığı tamamilə ləğv olur.

405-ci il. Özlərini «qədim xalq» hesab edən ermənilər yalnız qeyd olunan tarixdə yunan əlifbasından istifadə edərək, erməni əlifbası düzəldirlər. Onlar bu vaxtadək Suriya, yunan və fars yazılarından istifadə edirdilər (15-ap. 131, 135).

484-487-ci illər. Sasanilər hökmdarlığı ləğv olur və Qafqaz Albaniyasında Arşakilər bərpa edilir. Bununla da iki min ildən çox uzanan maqların tarixinə son qoyulur.

Daim işğallara məruz qalan qədim Azərbaycanın tərkibində maqların bu qədər uzun müddətdə mövcudluğuna səbəb nə idi? Hal-hazırda da yaşamaqda olan elmə, dinə, müxtəlif xalqlara, adət və ənənələrə hörmət və sədaqət hissi.

Eramızın əvvəlinci yüzilliyindən başlayaraq, indiki Dağlıq Qarabağ ərazisində qarqarlar, mardlar və digər tayfalar da əmələ gələrək, tədricən maqları əvəz edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Qarabağın iki mərkəzi çayının (Tərtərin və Qarqarın) qeyri-adi olan qədim adları eyni dövrdə yaranmış tayfaların (tərtərlərin və qarqarların) adlanmasında əsas olmuşdur.

545-740-cı illər. Böyük türk xaqanlığı.

Bir çox müasir rus tarixçilərinin yazdıqlarına görə guya türk xalqı 420-546-cı illərdə (cəmi 126 il ər-

zində) Çin qəbiləsindən əmələ gələrək, tezliklə (118 il ərzində) Orta Asiya və digər regionları türkləşdirirlər.

Hətta genetica və təkamül proseslərini yaxşı bilməyənlər də, yəqin ki, buradakı qərəzliyi dərhal başa düşürlər. Çünki əvvəla, kəskin irqi fərqlə görə nəinki çinlidən, heç monqoldan da türk xalqı törənə bilməzdi. İkincisi, ən azsaylı xalqlar belə öz dilini başqa dillər içərisində yüz illərlə saxladığı halda, Avroasiyanın əsas ərazilərini cəmi 118 il ərzində türkləşdirmək əsl fantaziyaadır.

Ümumi inkişaf prinsipindən məlumdur ki, nəhəng ağacların kökləri də dərin (nəhəng) olur, yeni köklərlə gövdələr arasında müəyyən nisbət mövcuddur. Bu əsasda da çox geniş yayılmış türk xalqının və türk dilinin yeni eradan başlayaraq yayılması ideyası heç bir məntiqə sığmır.

Bəs əsl vəziyyət necə olmuşdur?

Qeyd etdiyimiz kimi, Qara dəniz sahillərindən Şimali Qazaxıstana köçürülən qədim türklər təxminən 1000 (min) il ərzində Orta Asiya, Sibir, Çin və Monqolustan ərazilərini keçərək Sakit okean sahillərinə qədər gedib çıxmış və bu ərazilərdə türksoylu və türkdilli xalqların yaranmasına səbəb olmuşdular.

Türklər 545-581-ci illərdə böyük imperiya (xaqanlıq) yaratmış, 581-664-cü illərdə isə Sakit okeandan Aralıq dənizinə kimi (Orta Asiya mərkəzi hissə olmaqla) çox geniş əraziləri öz təsirləri altında saxlamışdılar.

Maraqlıdır ki, 552-572-ci illərdə türk imperiyasına başçılıq edən Muğan xan Çin və Avropa ölkələrini əlaqələndirən Böyük İpək Yolunu təşkil edir. Yolun bir xətti Xəzər dənizinin cənub sahillərindən (İran ərazisindən), digər xətti isə Xəzər dənizindən və Azərbaycanın Muğan düzündən keçməklə Avropaya istiqamətlenirdi.

Yada salmaq ki, vaxtilə Muğan xanın ulu babaları məhz Muğan (Nisey) düzündə at yetişdirirdilər. Bu məsələnin təsadüfi olmaması onunla da təsdiq olunur ki, türklərin çox asanlıqla daha yaxşı ərazilərə malik olmaq imkanlarına baxmayaraq, onlar yalnız Qara dəniz sahilləri (əsl vətənləri) uğrunda özlərindən çox-çox güclü olan Bizans dövləti ilə ölüm-dirim müharibələrinə dəfələrlə girişmişdilər.

Türklər Qafqazı da tutarkən erməni, gürcü və dağlılardan fərqli olaraq, onların azərbaycanlılarla döyüşü olmamışdır.

Rus tarixçilərinin yazdığına görə 630-cu ilin aprel ayında Tiflisdə oturmuş Cəbi xan oğlu Tarxanı 3 minlik qoşunla Ermənistanın üzərinə göndərir. Ermənilər tezliklə farslardan 10 min nəfərlik əsgəri kömək alırlar. Çox böyük fərqlə baxmayaraq, Tarxan Ermənistanı məğlub edir.

Türklər işğalçılıq yox, ata-baba yurdlarını geri qaytarmaq, sahibsiz ərazilərdə məskən salmaq və buralarda filiz axtarmaq, nəhayət ipək ticarətini təşkil etmək planları ilə yaşayırdılar.

Asiyanın şimal regionuna Sibir xan qardaşı Şibir xanla birgə başçılıq edirdilər. Elə ona görə də bu regiona hazırda da Sibir deyirik. Abşerondakı Bilgəh qəsəbəsi də qədim Bilgə xaqanının adındandır (7-tü. 392).

570-590-cı illər. Dağlıq Qarabağ Girdiman Vilayətinin (paytaxtı indiki Bərdə) tərkibinə daxil olur. (Bərdə vaxtilə Azərbaycanın mərkəzi olmasdan əvvəl məlumdur ki, Qarabağın, o cümlədən Dağlıq Qarabağın mərkəzi olmuşdur. Odur ki, Dağlıq Qarabağın tarixini heç zaman Bərdənin tarixindən ayırmaq olmaz. Bu səbəbdən də sonralar Dağlıq Qarabağ Gəncə, Şamaxı, hətta Bakı quberniyalarına daxil olanda da onlar Bərdə

ilə birgə idilər. Hal-hazırda da Bərdə rayonu Qarabağ düzünün mərkəzi hissəsini təşkil edir).

642-681-ci illər. Bütün Albaniyanın hakimi Cavanşirin (paytaxt Bərdə) hakimiyyəti dövrü.

705-ci il. Arsaqın (qədim Dağlıq Qarabağın) ruhaniləri Bərdədə keçən ümumalban qurultaymda iştirak edirdilər.

643-859-cu illər. Ərəblərin Azərbaycanı, o cümlədən Dağlıq Qarabağ ərazisini işğal etməsi və onun Əməvilər xilafətinin tərkibinə qatılması, sonralar isə Babək hərəkatının bu ərazini əhatə etməsi.

14 mart 838-ci ildə Babəkin edam edilməsi.

943-cü il. Bərdə şəhəri ruslar tərəfindən dağıdıldıqından, Alban (Arran) dövlətinin paytaxtı Gəncəyə köçürülür.

982-ci il. Bərdənin və onun ərazilərinin Şirvanşahlar dövlətinin tərkibinə daxil edilməsi.

1018-1021-ci illər.

Bir çox tarixçilərin yazdığına görə guya bu illərdə oğuz tayfaları Azərbaycan ərazilərini zəbt edərək qədim Atropatena dilini indiki türk dilinə çevirmişlər (13-406).

Oğuzların gəlişi həqiqətən də bu dövrü əhatə edir, lakin onlar burada yeni dil (türkcülük) yaratmadılar. Onlar tarixən məskunlaşmış yerli azərilərlə (türklərlə) yenidən qaynayıb qarışdılar (7oğ. 323).

Tarixdə Atropatena – Oğuz döyüşləri olmamışdır. Qanunauyğun münafişlər isə obrazla desək, sürgündən qayıtmışın öz doğma vətəninə məskunlaşmaq cəhdi idi.

Həmçinin tarixi gedişat göstərir ki, ən zorakı mühitdə belə kiçik xalqların dilini tam dəyişməyə bir neçə yüz il bəs etmir. Bu əsasda heç bir məntiqə sığmır ki, yüz illərlə fars, ərəb və digər zorakı imperiyaların tərkibində yaşayan Azərbaycan xalqı (xırda elementləri nəzərə almasaq) öz dilini dəyişmədiyi halda, indi oğuz (hun, monqol, tatar və s.) köçərilərin öləri işğalları ilə belə asanlıqla çuvaş kökü adlandırılan türk dilinə keçsin.

Ümumi inkişaf prinsipidir ki, hər bir xalq tarixinin ibtidai (zəif) dövründə xarici təsirlərə davam gətirərək dilini dəyişmədiyi halda, artıq formalaşdığı (güclü) dövründə öz doğma dilini dəyişməz.

Beləliklə, etnik sistemləşmədə Türk qrupunun Altay ailəsinə daxil edilməsi deyil, Altay qrupunun Türk ailəsinə daxil edilməsi daha düzgün olardı. Bu həm də ondan irəli gəlir ki, türk dilinin əsliyinə görə mərkəz və periferiya müəyyənləşməlidir. Məsələn, türkmən sözü türk və mən hissələrindən ibarət olmaqla, mərkəzə daha yaxındır, nəinki digər millətlər.

Azərbaycanın tarixçi filosofu A. A. Bakıxanovun (1794-1846) yazdıqlarından məlum olur ki, ərəblər Azərbaycanı zəbt edəndəki nəinki regionda türklər, türk dili və türk hakimləri mövcud olmuş, hətta fars hökmdarı IV Hörmüzdə də (579-590-cı illər) türk əsli olmasa görə türkdə deyirdilər (7-xo.102)

Bakıxanov Nizami Gəncəviyə və Firdovsiyə istinad edərək, Ön Asiyada (indiki Türkiyə, İran və s. ərazilərində) ən qədim dövrlərdən türklərin yaşadığını göstərir.

1038-1071-ci illər. Türklərin ana vətənə qayıtmaları.

Qədim tarixçilərin göstərdikləri kimi, türklər (turanlar, qəmərilər, azərilər, midiyalılar və s.) əvvəldən özünəməxsus (qeyri-adi) bir xalq olmuşlar. Bu qeyri-adilik təkcə irqdə, həyat tərzində, geyimdə, münasibətlərdə deyil, həmçinin möhkəm iradədə də özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi uzun illər ərzində Avroasiyanın böyük ərazilərinə malik olmaq, Çin kimi böyük imperiyaya başçılıq etmək türkləri razı salmamış, onlar bu ərazilərdən könüllü olaraq imtina etmiş, yalnız və yalnız möhkəm iradə ilə doğma vətənə – Qara dəniz sahillərinə qayıtmaq hissləri ilə yaşamışlar.

Bizans imperiyasının möhkəm dayaqlarına görə türklərin dəfələrlə Qara dəniz istiqamətindəki yürüşləri istənilən nəticəni verməmişdi.

IX əsrin sonunda vaxtilə türk xaqanlığının tərkibində yaranmış Oğuz tayfa ittifaqı X əsrdə İslam dinini qəbul etdi və XI əsrin əvvəllərində Səlcuqların başçılığı ilə yenidən Qara dəniz istiqamətində hərəkətə başladı.

1038-1057-ci illərdə Oğuz və digər türk tayfalarının hərbi-siyasi birliyi sayəsində Asiyanın geniş ərazilərini əhatə edən Səlcuqilər dövləti mövcud oldu. Türklər (səlcuqilər) 1071-ci ildə Malazgirt döyüşündə Bizans imperiyasını nəhayət ki, məğlub etdilər və bunula da Qara dənizin əksər sahilləri (doğma vətən) türklərin əlinə keçdi.

Lakin Bizans imperiyasından sonra türklər əvvəlcə ərazilərində hakimiyyəti çox çətinliklə əldə saxlayırdılar. Sonralar yaranmış Osmanlı imperiyasının dövründə də gedən çoxsaylı döyüşlərdə türklər ağır itkilər verirdilər.

Sonrakı yüzilliklərdə gedən çoxsaylı müharibələr isə türk xalqının gələcəyini hələ də təhlükələrdə saxlayırdı. Yalnız türk dövlətinin daxili və xarici burulğanlarını 1923-cü ildə seçilmiş ilk prezident Mustafa Kamal Atatürk yatıra bildi.

Nisbətən sakit olan iki dövr (qəmərilər və Atatürk dövrləri) arasında təxminən 2500 il vaxt keçmişdir. Bu illər böyük bir millətin şərəfli bir tarixidir.

Türkün böyüklüyü ondadır ki, o ana vətənə qayıtdıqdan (türk nəsli qarşısındakı məqsədinə çatdıqdan) sonra bütün yürüşlərə son qoydu, yaratdığı türksoylu və türkdilli xalqların ərazilərini onların öz ixtiyarına verdi.

İndi bu xalq dünyanın vahid bir sistem kimi idarə olunmasına öz töhfələrini vermək istəyir. Tarixən düşmənləri bu xalqa hansı donu geyindirirsələr də, o, həmişə haqq-ədalət tərəfdarı olmuş və olmaqdadır.

1072-1092-ci illər. Səlcuq sultanı Məlikşah, Aranla (Albanla) Azərbaycanı rəsmi qaydada birləşdirir.

1080-cı il. Romalıların geri çəkilməsindən istifadə edən ermənilər indiki Türkiyənin cənub hissəsini (Kilikiyanı) ələ keçirirlər. Yerli əhali ilə ziddiyyət yaratmamaq üçün buraya Kilikiya erməni dövləti adı verirlər.

Ermənilər burada özlərini elə möhkəmləndirmişdilər ki, nə yerli türklər, nə də qonşu ərəb dövlətləri onlarla bacarmırdılar.

Qafqaz torpaqlarını da əsasən zəbt etmiş ermənilərə qarşı gürcülər, çərkəzlər və digər xalqlar da Qafqazda ayağa qalxmışdılar. Vəziyyətdən istifadə edən misirlilər 1250-ci ildə yalnız Qafqaz xalqlarından (türklərdən, qıpçaqlardan, gürcülərdən, çərkəzlərdən

və s.) ibarət olan təqribən 9-12 min nəfərlik seçmə bir ordu (Məmlüklər ordusu) yaradırlar. Lakin bu ordu hakimiyyəti ələ keçirərək, uzun illər Misir ərazilərinə rəhbərlik edir. Məmlüklər 1375-ci ildə erməniləri darmadağın edir və bununla da yaradılmış Kilikiya erməni dövləti ləğv olur.

XI-XII əsrlər. Dağlıq Qarabağ ərazisi Səlcuqların hakimiyyəti altında olmuşdur.

XIII əsr. Albanlar, qarqarlar və utilər arasındakı iyerarxiya mübarizəsinə qoşulan ermənilər, alban əhalisini qriqoryanlaşdırmağa müvəffəq olurlar. Belə bir vəziyyət Qafqazdan albanların tədricən itməsinə səbəb olur.

Ermənilər indi də alban kilsə qalıqlarını məhv etməklə və yaxud onları «erməniləşdirməklə» özlərini bu qədim tarixə calamağa çalışırlar.

1220-1222-ci illər. Monqolların Azərbaycana birinci yürüşü. Onların indiki Dağlıq Qarabağ ərazisindəki izləri.

1231-1239-cu illər. Monqollar tərəfindən Azərbaycan, o cümlədən Dağlıq Qarabağ yenidən işğal olunur.

1386-1406-cı illər. Teymuri qoşunları Azərbaycanı, o cümlədən Dağlıq Qarabağı işğal edirlər.

1410-1468-ci illər. Dağlıq Qarabağ Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibində.

1468-1501-ci illər. Azərbaycan, o cümlədən Dağlıq Qarabağ Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində. Ağqoyunlu dövlətinə bu zaman Uzun Həsən başçılıq edirdi. O, bütün Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq siyasəti yeridirdi.

1501-1524-cü illər. Azərbaycan dövlətinin yeni əsasını qoyan Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti.

1590-cı il. Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin sonu. Qarabağ Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil olur.

1603-1607-ci illər. Azərbaycanın I Şah Abbas tərəfindən zəbt edilməsi.

XVII əsr və sonrakı dövr. Qafqaz «üçbucaq» daxilində (şimaldan Rusiya, cənubi-qərbdən Osmanlı imperiyası və cənubi-şərqdən İran dövləti arasında) əldən-ələ keçmişdi. Son nəticə isə Rusiya imperiyasının xeyrinə qurtarmışdı.

Osmanlı imperiyası və İran dövləti ilə apardığı çoxsaylı müharibələr nəticəsində Rus imperiyası üç dənizi (Qara dənizi, Xəzər dənizini və Aralıq dənizini) əlaqələndirən bütün ərazini ələ keçirmişdi.

Bu dövrdə ermənilər Rus imperiyasının (xüsusilə də I Pyotrun) himayəsində idilər. Çünki ermənilər bu regionda nəinki ruslara şərait yaradır, bir çox hallarda rus qoşunlarının tərkibində də vuruşurdular.

Nəticə etibarilə Rus imperiyası erməniləri Qafqaza köçürərək, Ermənistan respublikası yaratdı ki, əsas tarixi rəqibi olan Türkiyə ilə onun arasında bufer (özünə çəpər) zonası olsun.

(Bu gün «dənizdən dənizə Ermənistan» ideyasının əsasında da yuxarıda qeyd olunanlar dayanaraq, insanlarda acı gülüşlər doğurur).

Noyabr 1724-cü il. Ermənilərin Xəzəryanı bölgələrdə yerləşdirilməsi barədə I Pyotr fərman verir.

1747-ci il. Qarabağın (indiki Ağdam rayonunun) Sarıcalı kəndində doğulmuş Pənahəli xan Qarabağ xanlığının əsasını qoyur.

1748-ci il. Pənahəli xan Bərdə şəhəri yaxınlığındakı Bayat qalasını tikdirir.

1751-52-ci illər. Pənahəli xan Ağdam şəhəri yaxınlığındakı Şahbulaq qalasını tikdirir.

1756-1757-ci illər. Pənahəli xan Şuşa qalasını tikdirir və Qarabağın mərkəzi Bərdədən alınmaz qala olan Şuşaya köçür. (Şuşa-Vaqifin türbəsi 1986 səh.12).

1758-1760-cı illərdə Ağoğlan və Əsgəran qalaları tikilir.

1759-1806-cı illər. Pənahəli xanın oğlu İbrahim xan Qarabağın hakimi olur.

1794-cü il. Ağə Məhəmməd şah Qacar Qarabağa hücum edir və Əsgəran qalasında məğlub olur.

İyun-iyul 1795-ci il. Şah Qacar 85 min nəfərlik qoşunla 15 min nəfərlik qoşunu olan Şuşanı 33 gün mühasirədə saxlasa da ala bilmir.

May 1797-ci il. Şah Qacarın Azərbaycana 2-ci yürüşü. Dağlıq Qarabağa hücum zamanı Şuşa qalasını zəbt edir. İbrahim xan qaçır.

04 iyul 1797-ci il. İran istilasına qarşı müqavimətlər və İran şahı Qacarın Şuşada öldürülməsi. İran qoşunlarının Qarabağdan çıxması.

14 may 1805-ci il. İbrahim xanın və knyaz Pavel Sisyanovun Kürəkçayda bağladıkları müqaviləyə görə Qarabağ xanlığı Rusiyanın tərkibinə keçir. Müqavilənin rüsum ödəməyə zəmanət şərti qarşısında məcburiyyətə qalan İbrahim xan iki oğlunun ömürlük Tiflisdə girov saxlanmasına razılıq verir.

12 oktyabr 1813-cü il. İran qoşunu 1812-ci ildə Rusiya ordusuna Aslandüzdə məğlub oldu. Bu əsasda Rusiya ilə İran arasında bağlanmış 1813-cü il 12 oktyabr tarixli müqaviləyə əsasən İran dövləti Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Quba, Bakı və Talış xanlıqlarından, Şərqi Gürcüstana və Dağıstana olan iddiasından əl çəkdi. Rusiya ilə İran sərhədi (indiki Azərbaycan-İran sərhədi) yarandı.

1822-ci il. Qarabağ xanlığının ləğv edilərək əyalətə çevrilməsi.

1823-cü il. Keçirilən ilk rəsmi sayım (siyahıyaalma) nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, indiki Dağlıq Qarabağ ərazilərində yaşayan 18563 ailədən yalnız 1559-u və ya 8,4 %-i erməni ailələridir.

1827-ci il. Qafqaz Arxeoqrafik Komissiyasının aktına əsasən Qarabağın dağlıq hissəsində 12 min ailə

yaşayırdı ki, bunlardan da 2,5 min qeyri müsəlmanlardan ibarət idi. Bu o demək idi ki, Dağlıq Qarabağ ərazilərində ermənilərin sayı artaraq 10-15 %-ə çatmışdı.

10 fevral 1828-ci il. Rusiya ilə İran arasındakı Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində Güney Qafqaz tamamilə Rusiyanın əlinə keçdi. Daha sonra fars torpaqlarından 8 min erməni ailəsi Azərbaycana köçürüldü. Bu müqavilə Azərbaycanı iki hissəyə bölünməsinə rəsmiləşdirdi.

21 mart 1828-ci il. Rus-İran müharibəsi qurtarıqdan sonra aralıqda bufer-xristian dövləti yaratmaq məqsədi ilə çar I Nikolay «erməni vilayətləri» adlı inzibati ərazi vahidi yaradır.

Verilmiş fərmana əsasən 1829-cu ilin aprelindən 1832-ci ilin mayına qədər bu vilayətdə siyahıya alma prosesi gedir.

Siyahıyaalmadan aydın olur ki, ancaq bu regionda köçürülmələr hesabına erməni əhalisinin sayı 25 min 151 nəfərdən artaraq 82 min 377 nəfərə çatmışdır. Bu artıma baxmayaraq məlum olur ki, hələ də İrəvan şəhərində 7 min 331 nəfər azərbaycanlı, 4 min 732 nəfər isə erməni yaşayır.

02 sentyabr 1829-cu il. Rusiya ilə Türkiyə arasındakı müqavilə nəticəsində Türkiyədən 14 min erməni ailəsi Azərbaycana köçürülür.

24 dekabr 1829-cu il. Erməni generalı Q. Lazarev rus generalı İ. Paskeviçə raport göndərərək, 3 ay yarım müddətində Arazı keçirməklə 40 min nəfər erməninin Naxçıvanda və Qarabağda məskunlaşdırdığını bildirir.

1828-1830-cu illər. Türkmənçay müqaviləsinə əsasən İrandan 40 min, Türkiyədən isə 84 min nəfər erməni köçürülərək, İrəvan və Yelizavetpol (indiki Gəncə) qəzalarında yerləşdirilir. Gəncə qəzasına göndərilənlərin çoxu indiki Ağdərə rayonu ərazisində məskunlaşdırılır.

1832-ci il. Köçürülmələr hesabına indiki Dağlıq Qarabağ ərazilərində ermənilərin sayı 8,4 % -dən 34,8 %-ə qalxır.

1836-cı il. Rusiya müstəqil Alban katalikosluğunu ləğv etdi və onu Qriqoryan kilsəsinin tabeliyinə verdi. Həmin ildən Dağlıq Qarabağın bütün kilsələri erməni kilsələri adlandırılır.

10 aprel 1840-cı il. Qarabağ əyaləti ləğv edilərək Şuşa qəzası yaradılmış, bu qəza isə Kaspi vilayətinin tərkibinə daxil olmuşdu. İndiki Dağlıq Qarabağ ərazisi də bu qəzaya məxsus idi.

1845-ci il. Mirzə Adıgözəl bəyin Azərbaycan dilində «Qarabağnamə» kitabı nəşr olunur.

1846-cı il. Dağlıq Qarabağ Şamaxı quberniyasının tərkibinə daxil olur.

1847-ci il. Cavanşir Mirzə Camal Qarabağın «Qarabağ tarixi» kitabı nəşr olunur.

1859-cu il. Dağlıq Qarabağ Bakı Quberniyasının tərkibinə daxil olur.

1866-cı il. Mir Mehdi Xəzani «Qarabağ tarixi» əsərini yazır.

1868-ci il. Dağlıq Qarabağ Yelizavetpol (indiki Gəncə) quberniyasının tərkibinə daxil olur.

1877-1878-ci illər. Rusiyanın Türkiyə ilə müharibə apardığı zaman ermənilər Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana sürətlə köçürülür. Bu işə rus generalı milliyyətə erməni olan Ter-Qukasov başçılıq edirdi.

1886-cı il. Bu zaman buraxılan Qafqaz təqvimi göstərir ki, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur mahalında azərbaycanlılar - 45,7 % , kürdlər - 27,9 % , ermənilər isə 24,8 % idilər.

1892-ci il. Tiflisdə «Daşnaksütyun» («İttifaq») adında qatı millətçi erməni (faşist) partiyası yaradılır.

1893-1894-cü illər. Türkiyədən Qafqaza 90 min erməni köçürülür.

1897-ci ilin rəsmi məlumatlarına əsasən Şuşa qəzasının sahəsi 4911 km², əhalisi isə 140,7 min nəfər idi. Dağlıq Qarabağın göstəriciləri də bu rəqəmlərin tərkibində idi.

1898-ci il. Çar hökuməti Dağlıq Qarabağdakı Xankəndini hərbi qərargaha çevirir və bura «ştab» adlandırılır.

1903-cü il. Güney Qafqazda ermənilər tərəfindən yüzlərlə cinayətlər törədilir. Onlar bölgələrdə hakimiyyətə

yəti ələ keçirir, yolları və körpüləri partladır, nüfuzlu ictimai xadimləri terror yolu ilə qətlə yetirirlər.

16-21 avqust 1905-ci il. Ermənilərin Şuşaya hücumu və onların məğlubiyyətə uğramaları.

26 dekabr 1905-ci il. Ağdərə rayonunun 500 nəfərlik Umudlu kənd sakinləri Ağdama pənah apararkən yolda Abram bəyin erməni dəstəsi tərəfindən qətlə yetirilir. (Bu həmin Abram bəydir ki, doğma nəvəsi Henrix Poqosyan 1988-ci il fevralın 23-də DQMV-yə I katib «seçildi». O, bu «inqilabın Lenini» ləqəbini daşıyırdı).

1907-ci il. «Daşnaksütyun» partiyası keçirdiyi IV qurultayında partiyanın proqramına əsasən yeni «Vahimə» adlı təşkilat yaradır.

1905-1907-ci illər. Bu illərin qırğınları Zəngəzuru, Gəncəni, Şuşanı, Naxçıvanı, Ordubadı, Cavanşir və Qazax mahallarını əhatə edir. Təəssüf ki, SSRİ dövründə Azərbaycan hakimiyyətindəki erməni rəhbərlər (onlara sərfəli olmadığı üçün) bu illərin müəyyən arxiv materiallarını məhv etmişlər. Yalnız M. S. Ordubadinin yazdığı «Qanlı sənələr» kitabı və ayrı-ayrı faktlar göstərir ki, bu illər də azərbaycanlılar üçün soyqırım dövrü olmuşdur.

Fevral 1915-ci il. Türkiyənin Van şəhərində erməni terror təşkilatları dinc müsəlman əhalisini qırmağa başlayırlar. Şərqi Anadoluda yaşayanlara tutulan divanlara, hətta rus zabitləri də davam gətirə bilmirlər.

24 aprel 1915-ci il. Vəziyyətdən çıxış yolu olaraq Osmanlı dövlətinin Ali Komandanı bütün terror təşkilatlarının bağlanması haqqında sərəncam verir. Lakin terrorçular tabe olmayaraq kəndləri yandırmaqda, qırğınlar törətməkdə, dinc əhaliyə divan tutmaqda davam edirlər.

Sonra Türkiyənin Van şəhərinə ətraf bölgələrdən əlavə olaraq 4 min silahlı erməni göndərilir. Onlar mayın 6-dək 3 min nəfərdən çox türk əhalisini qətlə yetirirlər.

(Hazırda ermənilər 24 aprel gününü «soyqırım» günü elan edərək, bu uydurmanı bütün dünya dövlətlərinə tanıتماğa cəhd göstərilir. Onlar bu «qırğında» ölənlərin sayını 1915-ci ildə yazdıqları 300 mindən, indiki 2,5 mln-a qədər artırmışlar).

N. Sokolskinin 1923-cü ildə yazdığına və digər mənbələrə əsasən 1915-ci illərdə Türkiyədə cəmi 1 mln. 285 min nəfər erməni olmuşdur. Bunlardan köçürülənlər, qaçqınlar və qalıb yaşayanlar çıxıldıqda aydın olur ki, bu dövrdə ölən ermənilərin sayı 10 minlərlə, ölən türklərin sayı isə 100 minlərlə olmuşdur. (Öz törətdiklərini əks tərəfin üzərinə qoyaraq hay-küy qaldırmaq, ermənilərin ən əsas qaraçı metodlarından biridir).

Həmçinin qeyd edək ki, soyqırım sayla deyil, insanlığa məxsus olan ədalət ölçüləri ilə müəyyən edilir. Məsələn, 1943-1945-ci illərdə almanlar ən çox qırılan, sürgün edilən və əzablara məruz qalan bir millət oldular, lakin bunu heç kəs, hətta almanların özləri də soyqırım hesab etmədilər. Çünki bu ədalətsiz müharibəni onların özləri başlamışdılar.

01 iyul 1915-ci il. Rusiyanın Ərzurumdakı baş konsulu V. Mayevskinin qeydlərində ermənilərin

türklərə qarşı törətdikləri amansız cinayətlərdən geniş yazılmışdır.

1915-ci ilin II yarısı. Amerika alimi Djetti Makarti «Erməni soyqırımı: mif və reallıq» kitabında yazır: «Şərqi Anadoluda 1 mln-dan artıq müsəlman əhalisi qırılmışdır, 2,5 mln. müsəlman bu fırladağın qurbanı olmuşdur... Erməni soyqırımı isə olmayıb... Bax bu gün də erməni millətçiləri qatil babalarının qanlı yollarını davam etdirirlər, lakin onlar çox yanılırlar. Heç bir işğalçı siyasətin yaxşı sonluğu olmur». (Buna faşizmin sonluğu əyani misaldır).

07 noyabr 1917-ci il. Sovet hakimiyyətinin yaranması. Dünyanın ən böyük və ən güclü imperiyası olan SSRİ-nin əsası qoyuldu.

1918-ci il. Arxiv sənədləri göstərir ki, İrəvan quberniyasının 4 mahalında 199 azərbaycan kəndi dağıdılaraq, burada yaşayan 135 min nəfər doğma yerlərindən didərgin salınmışlar.

18 mart 1918-ci il. Şamaxıda ermənilər tərəfindən qırğınlar, qarətlər, talanlar törədilmiş və adamları diri-diri yandırmışlar. Hücumlər nəticəsində bir neçə min adam qətlə yetirilir. Burada ermənilərə xas olan xüsusi qəddarlıqla əksər meyitlərin əzaları bədənlərindən ayrılmış olur. Eyni vəziyyət Şamaxıya yaxın olan 86 kəndin sakinlərinin də başına gətirilir.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının rəsmi sənədlərində göstərilir ki, Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8 min 27 nəfəri qətlə yetirmişlər ki, onlardan da 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaqlar olmuşdur.

19-31 mart 1918-ci il. Azərbaycan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının rəsmi məruzəsində göstərilir ki, qeyd olunan tarixdə Bakıda «Daşnaksütyun» partiyasına məxsus olan hərbi hissə rus matroslarının köməyi ilə əvvəlcə küçələrdəki azərbaycanlı əhalisini pulemyotlarla qırmış, sonra qaçıb evlərə girən adamları taparaq xəncərlə öldürmüş və süngüyə keçirmişlər. Burada qadınlara, qocalara və uşaqlara qarşı qəsdən daha amansız qəddarlıqlar edilmişdir.

«Məmmədli» və «Zibilli dərə» adlanan məhəllələrdə körpə uşaqların süngülərdə gəzdirilməsi halları müşahidə olunmuşdur. Evlər qarət olunduqdan sonra yandırılmışdır. Yandırma əməliyyatları digər öldürülənlərin sayını müəyyən etməyə imkan verməmişdir.

Martın 20-də erməni zabiti 3 əsgərin müşayiəti ilə bütün Bakının bəzəyi olan məşhur «İsmailiyyə» binasını yandırır. Türklərə məxsus olan bütün obyektlər külə döndərilir. 31 mart tarixdə 15 min türkün doğranmış meyiti aşkarlanır.

Bakıda törətdiklərini etiraf edən S. Şaumyan Moskvaya göndərdiyi məktubunda göstərir ki, qırğında Bakı Sovetinin 6 min silahlı əsgəri ilə bərabər eyni zamanda «Daşnaksütyun» partiyasının 4 minlik silahlı dəstəsi də iştirak etmişdir və bütün bunları o, Sovet hakimiyyətinə sədaqəti ilə izah edir.

Komissiyanın məruzəsində göstərilir ki, mart qırğınları zamanı Bakıda yaşayan ruslar, gürcülər və yəhudilər mümkün qədər azərbaycanlıları xilas etmişlər.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında azərbaycanlıların soyqırımını yalnız Bakı ilə məhdudlaşmamış, qısa müddətdə Şamaxı, Quba, Xaçmaz, Qusar, Gəncə, İrəvan, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan və Qarsda da törədilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində 31 mart həm 1919-cu, həm də 1920-ci ildə milli matəm günü kimi qeyd olunmuşdur. Elə bu əsasda da indi 31 mart günü azərbaycanlıların soyqırımını günü hesab olunur.

13 aprel 1918-ci il. S. Şaumyanın Moskvaya göndərdiyi növbəti məktubunda etiraf olunurdu ki, azərbaycanlılara qarşı daşnakların müharibəsi milli qırğın xarakteri daşmışdır. Bütün bunlara bilərəkdən yol verilmişdir.

1 may 1918-ci il. May ayının ilk 9 günü ərzində Qubada kütləvi qırğınlar baş verdi. Hələ aprel ayında heç bir açıqlama vermədən Qubada yaşayan 500-dək erməni evlərini sataraq köçüb getdilər. Sonralar aydın olur ki, bu, S. Şaumyanın planları üzrə qurulmuş əməliyyatlar imiş.

Hərbi nazir G. Karqanovun tapşırığı ilə erməni Amazasp 2 min nəfərlik cəza dəstəsi ilə Qubaya gəlir. İlk gündə 713 nəfər azərbaycanlı öldürülür. Sonrakı gün bu rəqəm 1012-yə çatır. 90-dan çox ev yandırılır.

Ermənilərə qarşı ləzgi silahlı dəstələri 3 gün müqavimət göstərsələr də bu lazımi nəticəni vermir. Ləzgilərdən 200 nəfərə qədər öldürülür. Sonradan buraya gələn gürcülər erməniləri dayandırmış və qalan əhalini türklər gələncə qədər qorumuşlar.

Beləliklə, 9 gün ərzində Quba qəzası ərazisində 122 müsəlman kəndi talan edilərək yandırılmış, 2800 nəfər öldürülmüş, bir neçə min adam yaralanmış və şikəst hala salınmışdır.

28 may 1918-ci il. Tiflisdə Azərbaycan seyminin deputatları (Azərbaycan Milli Şurası) Azərbaycanın müstəqillik aktını qəbul etdilər. Bununla da Azər-

baycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Milli Şuranın sədri M. Ə. Rəsulzadə seçildi.

28 may 1918-ci il. İndiki Ermənistanın çox kiçik bir ərazisində Ararat Respublikası yaradıldı və o, tezliklə qonşularına qarşı təcavüzkar siyasətə keçərək ərazisini genişləndirməyə başladı.

16 iyun 1918-ci il. Milli Şura və hökumət özünün fəaliyyət mərkəzini Tiflisdən Gəncəyə köçürdü.

17 sentyabr 1918-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Bakıya köçdü.

1918-ci ilin yay və payız ayları. Erməni cəlladı Andronikin başçılıq etdiyi dəstələr Zəngəzur qəzasına gəlib 115 müsəlman kəndini dağıtmışdı. Burada 7729 müsəlman öldürülmüşdür ki, bunlardan 3257 nəfəri kişi, 2276 nəfəri qadın, 2196 nəfəri uşaq olmuşdur. 1060 nəfər kişi, 794 nəfər qadın, 485 nəfər uşaq yaralanmış, sağ qalanlar isə oradan qaçmışdılar. Məsciddə özünə sığınacaq tapmış 400-dək adamı qapını bağlayıb məscidə od vurmaqla yandırmışdılar. Əhalini təqib edən Andronikin əsgərləri onları tutduqca öldürür, işgəncə verir, ermənilərə xas olan qəddarlıqla üzlərində xaç kəsir, üzvlərini bədənlərindən ayırır, kürəklərinə at nalı vururdular.

Azərbaycan parlamentinin üzvü Cəlil Sultanov parlamentə göndərdiyi teleqramda yazır: «Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun, heç olmasa Şuşa və Cəbrayıl qəzalarını xilas edin».

Qeyd edək ki, 14 may 1924-cü il tarixli «Bakı fəhləsi» qəzeti yazır ki, SSRİ Xalq Xarici İşlər Komissarı Q. V. Çiçerinin məruzəsində Andronik «Antantanın cəsusu» adlandırılmışdır. Türklər bu cəsusun fəaliyyə-

tinin başlanğıc dövründə ömürlük dərs kimi qulağının birini kəsmişdilər.

Dekabrın əvvəli 1918-ci il. Əslən Azərbaycan torpaqları olan Lori və Borçalını zorla Ermənistanla birləşdirmək məqsədi ilə daşnaklar Gürcüstana qarşı rəsmi müharibə elan etdilər. Yalnız 31 dekabrda ağır döyüşləri ingilislər dayandıra bildilər.

1918-1919-cu illər. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü N. Mixaylovun təqdim etdiyi sənədlərə əsasən Şuşa - Qaryagin və Şuşa – Əsgəran yolları ermənilərin nəzarəti altına keçmiş və bundan istifadə edərək regionda 12 azərbaycanlı kəndini tamamilə yandırmışdılar. Dekabrın 26-da Düdükçü, Edilli, Ağbulaq, Hoğa və Axullu kəndlərinin erməniləri birləşərək qonşuluqlarında yaşayan bütün azərbaycanlı kəndlərini məhv etmiş, əhalini isə qırılmışdılar.

26 dekabr 1918-ci ildə Hoğa kəndində azərbaycanlılar yaşayan 55 evdən ibarət olan xanımənlik əvvəl talan edilir, sonra isə yandırılır. Mülkədar Cavanşirin ailə üzvləri Əsəd ağa, Soltan ağa, İranə bəyim, Fatma bəyim və digərləri vəhşiliklə öldürülür.

Tuğ, Salakətin, Şıxımlı, Govşadlı, Divanlılar və digər kəndlərin də taleyi beləliklə bitmişdir.

Ağdam – Qaryagin yolunun bağlanması hesabına Kolanlı zonası, Gülablı, Quzanlı, Xocalı, Xocavənd kəndlərində kütləvi qırğınlar törədilir, Şuşaya yaxın Xəlfəli, Qaybalı və digər kəndlər isə dağıdılır.

29 yanvar 1919-cu il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün mübahisəsiz torpaqlarında qayda-qanun yaratmaq məqsədi ilə Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında general-qubernatorluq yaradır

və Xosrov bəy Sultanovu oraya general-qubernator təyin edir. Qubernatorun yanında 3 nəfəri ermənidən, 3 nəfəri isə azərbaycanlıdan ibarət olan 6 nəfərlik şura yaradılır.

22-23 mart 1920-ci il. Şuşa şəhəri Novruz bayramı keçirməyə hazırlaşır. Erməni pristavları general-qubernatorun görüşünə gəlmək adı ilə 200 nəfərlik silahlı dəstə düzəldirlər. Onlar hissə-hissə Şuşaya girib daxildə birləşirlər. Şuşada yaşayan ermənilər də onlara qoşulurlar. Beləliklə, güclü dəstələr yaradaraq şəhərin azərbaycanlılar yaşayan hissələrinə hücum edirlər.

Bayrama başı qarışanlar xeyli itki versələr də erməniləri dayandıra bilirlər. Atışmanın nəticə vermədiyini gören ermənilər şəhərin azərbaycanlılar yaşayan hissəsinə od vururlar. Dağın başında yerləşən Şuşa şəhərində adətən külək tez-tez istiqamətini dəyişir, odur ki, xoş təsadüfdən külək yanğını ermənilərə tərəf qaytarır, çoxsaylı erməni evləri yanaraq külə dönür.

27 aprel 1920-ci il. XI Qızıl Ordu Bakını, sonra isə Azərbaycanın digər bölgələrini işğal edərək, mübahisəli və münaqişəli torpaqları, xüsusilə də bütün Zəngəzuru qeyri-şərtsiz Ermənistana bağışladı.

28 aprel 1920-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut edir.

May 1920-ci il. Ermənilərin və 28-ci atıcı diviziyanın əsgərlərinin iştirakı ilə Gəncədə Sovet quruluşuna qarşı üsyan edən yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilir.

15 iyul 1920-ci il. Qarabağda Sovet işğalına qarşı milli ordu hissələrinin müqavimətləri.

28 iyul 1920-ci il. XI Qızıl Ordunun 28-ci atıcı diviziyası Naxçıvan şəhərinə daxil olur və burada Sovet Hakimiyyəti elan olunur.

09 noyabr 1920-ci il. İ. Stalin Bakıdakı çıxışlarının birində qeyd edir ki, Zəngəzuru və Naxçıvanı Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, lakin orada Sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra vermək olar.

Dekabr 1920-ci il. Ermənistanda daşnak hakimiyyəti devrilib Sovet hakimiyyəti qurulur.

Aprel 1921-ci il. Zaqafqaziya ərazisi bütünlüklə Rusiyanın təsiri altına keçdi.

1921-ci il. Zəngəzuru ələ keçirmiş ermənilər 1921-ci ildə Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirməyə cəhd göstərdilər. Lakin N. Nərimanovun müqaviməti ilə bu cəhd baş tutmadı. 1922-ci ildə N. Nərimanov Azərbaycandan uzaqlaşdırıldı.

05 iyul 1921-ci il. İ. Stalinin və RK(b)P MK üzvlərinin iştirakı ilə keçən iclas qərar qəbul edir ki, Azərbaycan SSR-in tərkibində mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla DQMV yaradılsın.

Lehinə 4 nəfər, əleyhinə olmur, 3 nəfər bitərəf qalır.

26 sentyabr 1921-ci il. AzK(b)P MK-mn siyasi və təşkilat bürosu yenidən «Qarabağ işi» deyilən məsələni müzakirə edərək qərar qəbul edir: «Qafqaz bürosundan xahiş edilsin ki, Dağlıq Qarabağın ayrılması

haqqında qərarına yenidən baxsın, hələlik muxtariyyət elan olunmasın».

13 oktyabr 1921-ci il. Kars şəhərində Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və Rusiya arasında bağlanmış müqaviləyə görə Azərbaycanın himayəsi altında Naxçıvan Muxtar Vilayətinin yaradılmasına razılığa gəlinir.

30 dekabr 1922-ci il. Moskvada keçirilən I Ümumittifaq Sovetlər qurultayı SSRİ-nin əsasını qoydu.

22 yanvar 1923-cü il. Dağlıq Qarabağda kədr çatışmazlığı bəhanə edilərək S. Kirovun və A. Karakozovun məktubu ilə Ermənistandan 6 nəfər rəhbər işçi Dağlıq Qarabağa göndərilir.

II. DQMV tarixindən sənədlər

07 iyul 1923-cü il. İ.V.Stalil ilə əlaqədə işləyən erməni rəhbərlərinin təzyiqi ilə mərkəzi Xankəndi olmaqla DQMV yaradılır.

18 sentyabr 1923-cü il. Xankəndinin adı dəyişilərək Stepan Şaumyanın «şərəfinə» Stepanakert adlandırılır.

26 noyabr 1924-cü il. DQMV haqqında Əsasnamənin 1-ci maddəsində Vilayət Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi elan edilir.

01 yanvar 1929-cu il. Azərbaycan əlifbası latın qrafikasına keçir.

18 fevral 1929-cu il tarixli qərarı ilə Zaqafqaziya Federasiyası MİK-in Rəyasət Heyəti 1921-ci ilin Moskva və Qars müqavilələrinin şərtlərini pozaraq, Naxçıvan MR-ə məxsus olan 657 km²-lik ərazini (bu ərazidə azərbaycanlılar yaşayan Qurdbulaq, Hərədz, Oğbun, Almalı, İtqıran, Sultanbəy, Qarsevən, Kilid və digər kəndlərin olmasına baxmayaraq) Ermənistan SSR-ə verir.

Həmçinin həmin qərarla Zəngilan rayonunun Nüvədi kəndi, habelə Qazax rayonunun 4400 hektarlıq meşə sahəsi də Ermənistana verilir.

1930-cu il. Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvanın Əldərə, Lehvaz, Astazur və digər yaşayış məntəqələri Ermənistana verilərək, bu ərazilər üzrə Mehri rayonu yaradılır.

Çar Rusiyası dövründə Şuşa qəzasının Gülüstan məntəqəsi adlanan ərazisində (İranla Rusiya arasındakı Gülüstan müqaviləsi də elə burada bağlanmışdı) Şaumyan kənd rayonu yaradılır. Onun ərazisinə 16 kənd və 2 şəhər tipli qəsəbə daxil edilir.

1937-ci il. İl ərzində Azərbaycanda «xalq düşməni» kimi yüzrlərlə adam güllələnmiş və ya Sibirə sürgün edilmişdi.

1938-ci il. Zaqafqaziya MİK-in nəzarəti altında, 23 mart 1938-ci il tarixli qərarı ilə Gürcüstan MİK, 08 aprel 1938-ci il tarixli qərarı ilə Ermənistan MİK və 05 may 1938-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan MİK öz inzibati sərhədlərini təsdiq edərək, qonşu respublikalara heç bir torpaq iddiası etmirlər.

Buna baxmayaraq, 1953-cü ilin sonunda Ermənistan SSR Azərbaycanın Gədəbəy rayonunun 730 hektarlıq ərazisini mübahisəli hesab edərək, onun qaytarılmasını SSRİ hökumətindən tələb edir. Moskva nümayəndələri yerdə yoxlama apararaq müəyyən edirlər ki, qeyd olunan ərazi 50 ildən çox müddətdir ki, Gədəbəy rayonunun Tağlar kəndinə məxsusdur və onun (DQMV-kimi) Ermənistanla heç bir təmas xətti yoxdur və ondan 50 km aralıda yerləşir. Odur ki, «mübahisəli» ərazi SSRİ kənd təsərrüfatı nazirinin 06 may 1954-cü il tarixli 136 №-li əmri ilə Gədəbəy rayonunun 3 kolxozu arasında rəsmiləşdirilir.

Ermənilər bu məsələni 13 il sonra – 1968-ci ildə təkrarən ittifaq səviyyəsində qaldırırlar. Moskvadakı rəhbər ermənilərin təsiri ilə Sov. İKP MK özünün 23 iyun 1968-ci il tarixli sərəncamı ilə məsələni mübahisəli hesab edir. Odur ki, sonralar müxtəlif komissiyaların

işləri və respublika rəhbərlərinin görüşləri bu məsələ üzrə heç bir nəticə vermir.

Heydər Əliyev 14 iyul 1969-cu ildə Az. KP MK-nın I katibi olduğdan sonra tezliklə, yəni avqustun sonunda həmin ərazilərə dair iş aparmaq üçün Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rəhbər işçiləri (nazir müavini Nadir Hüseynbəyov və s.) ilə Azərbaycanın Qazax rayonu və Ermənistanın İcevan rayonu arasındakı sərhəddə Ermənistan KP MK-nın I katibi A. Koçinyan və onu müşayiət edənlərlə görüşür və təqdim etdiyi 1898-ci və 1903-cü illərin xəritələri üzrə mübahisələrə son qoyur.

Bakıya qayıtdıqdan sonra aparılan arxiv araşdırmalarından aydın olur ki, qeyd olunan mübahisəli ərazinin yaranmasına səbəb 1953-ci ildə Bakıda xəritələri tərtib edən 2 erməninin: Kələntərovun və Qadaqçıyanın fırıldaqları olmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunanlara baxmayaraq, 1986-cı ildə ermənilər bu məsələni yenidən M.S. Qorbaçovun qarşısında qaldırırlar və M.S. Qorbaçov bu işi öz şəxsi nəzarətinə götürür. Lakin «demokratiya» və «yenidənqurma» ona bütün planlarını axıradək həyata keçirməyə imkan vermir.

1939-cu il. Herodot, Strabon və digər tarixçilər vasitəsilə müəyyən olunur ki, fars köçəri tayfası olan mardlar, hələ eramızdan əvvəllərdə Midiyaya (indiki Ağdərə ərazilərinə) gələrək burada məskunlaşırlar. Bununla da onlar sonralar Alban çarlığının sakinləri olurlar.

Ağdərə ərazisinə ermənilərin köçürülməsi hesabına 1930-cu ildə burada Dağlıq Qarabağın Cerabert adlı kiçik bir rayonu təşkil edilir. Çox çəkmir ki, (1939-cu ildə) bu gəlmə ermənilər özlərini qədimləşdirmək

məqsədilə rayonun adını dəyişərək «Mardakert» qoyurlar.

26 iyul 1945-ci il. ABŞ-ın San-Fransisko şəhərində 50 dövlət nümayəndəsinin imzası ilə dünyanın ən nüfuzlu təşkilatı olan BMT yaradılır. (Hazırda BMT-yə 192 dövlət daxildir).

Noyabr 1945-ci il. Ermənistan KP MK katibi H. Arutyunov Stalinə müraciət edərək DQMV-nin Ermənistanla birləşməsinə xahiş edir. Onun məktubunu Stalin Malenkova, Malenkov isə M. C. Bağirova göndərir. M. C. Bağirov cavab məktubunda göstərir ki, təklifə etiraz etmir. Bu şərtlə ki, tarixən Azərbaycandan alınmış ərazilər də Azərbaycana qaytarılsın. Bununla da məsələyə son qoyulur.

1941-1945-ci il Böyük Vətən müharibəsi illərində Bakı neftçilərinin əməyi qələbə üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Hər 5 təyyarə, tank və avtomashınlardan 4-ü Bakı Neft Emalı Zavodunda istehsal olunmuş neftlə işləyirdi. Bu illərdə Azərbaycandan 600 min nəfərdən çox döyüşə getmiş, onlardan 121 nəfər azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

23 dekabr 1947-ci il. Stalinin, Mikoyanın və Tevosyanın iştirakı ilə SSRİ Nazirlər Soveti özünün 4083 №-li qərarını qəbul edir. Bu qərara əsasən suvarılan torpaqları artırmaq adı altında Ermənistandan Azərbaycana 1948-ci ildə 10 min nəfər, 1949-cu ildə 40 min nəfər, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər azərbaycanlının köçürülməsi planlaşdırılır.

Qərarın 11-ci bəndində Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilir ki, boşaldılan azərbaycanlı evlərinə xaricdən gələn ermənilər yerləşdirilsin.

10 mart 1948-ci il. Yuxarıda qeyd olunan qərara əlavə olaraq 754 №-li 2-ci bir qərar da qəbul olunur. (Sonralar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev vaxtilə qəbul edilmiş bu qərarları ən böyük ədalətsizlik adlandırmışdır).

Qərarın tələbinə əsasən sonralar dağ adamları təcili olaraq Azərbaycanın ən isti olan mərkəzi rayonlarına (Salyan, Əli Bayramlı, İmişli, Beyləqan, Sabirabad və Puşkinə – indiki Biləsuvara) köçürülür.

Qeyd olunan qərara əsaslanaraq, sonralar-1949-cu ildə Dağlıq Qarabağdan 549 nəfər azərbaycanlı (132 ailə) Xanlar rayonuna köçürülür.

Bu qərarın sonuncu hissəsini eynilə yazaraq onun mühakiməsini oxucunun ixtiyarına verirəm:

«13. Разрешить Министерству сельского хозяйства СССР выделить в 1948-м году Совету Министров Азербайджанской ССР для продажи лесозаготовительным организациям Азербайджанской ССР 50 лошадей из числа выбракованных из коиных заводов.

Председатель Совета Министров Союза ССР

И. Сталин

Управляющий Делами Совета Министров СССР

Я. Чадаев».

14 aprel 1948-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülməsini siyasi və xalq təsərrüfatı üçün əhəmiyyətli məsələ hesab edərək bütün respublika nazirlərindən tələb edir ki, qeyd olunan tədbirlər təcili həyata keçirilsin.

04 aprel 1949-cu il. ABŞ-ın təşəbbüsü ilə dünyanın ən nüfuzlu hərbi-siyasi ittifaqı olan NATO (Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı) yaradılır. Hazırda onun iqamətgahı Belçikanın Brüssel şəhərindədir.

21 noyabr 1949-cu il. Sumqayıt şəhərinin əsasının qoyulması.

1965-ci il. Xankəndində yaşayan Maksim Hovonyesyan 13 nəfər erməninin imzası ilə DQMV-nin Ermənistanı birləşdirilməsi müraciətini SSRİ Ali Sovetinə göndərir.

1967-ci il. DQMV Lenin ordeni ilə təltif olunur.

İyun 1967-ci il. DQMV Xocavənd rayonunun Kuropatgin kəndində erməni Benikin məktəbli uşağı yoxa çıxır. Az sonra uşağın meyiti Ələmşah Mustafayevin briqadasına məxsus olan sahədən tapılır. Bu əsasda briqadir Ələmşah, direktor Ərşad və kənd sakini Zöhrab həbs olunurlar. Bundan sonra ermənilər tərəfindən Azərbaycan kəndlərinə qarşı terror aktları törədilməyə başlanır.

03 iyul 1967-ci ildə məhkəmədə bu şəxslərin günahları sübuta yetmədiyi üçün iş yenidən istintaqa qaytarılır. Lakin Benikin başçılıq etdiyi erməni dəstəsi yolda onların hər üçünü əsgərlərdən alıb qətlə yetirir, sonra isə od vurub yandırır.

Bakıdan Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə gəlmiş təhlükəsizlik orqanları tərəfindən sübuta yetirilir ki, uşağı öz doğma dayısı öldürüb. Törətdiyi cinayətə görə Benikə güllələnmə cəzası kəsilir. Qəribədir ki, «güllə-

lənmiş» Benik 1975-ci ildə atasının dəfnində iştirak edərək yenidən yox olur.

23 noyabr 1968-ci il. M. P. Vaqifin 250 illik yubileyinin keçirilməsi.

14 iyul 1969-cu il. Azərbaycan KP MK-nın plenumu Heydər Əliyevi Mərkəzi Komitənin I katibi seçdi. Bununla da Azərbaycan tarixində ən sürətli yüksəliş olan bir dövr başlandı.

1969-cu il. Xankəndindəki «Qarabağ» mehmanxanasının eyvanından atılan qumbara 3 azərbaycanlı müəllimi şikəst edir. Qumbara atılan eyvan sahibləri məlum olsa da bu cinayətin üstü açılmır.

29 dekabr 1972-ci il. DQMV Xalqlar Dostluğu ordeni ilə təltif edilir.

1973-cü il. DQMV özünün 50 illik yubileyini keçirir.

03-09 iyul 1975-ci il. Finlandiyanın paytaxtı Helsinkidə ATƏM (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi) yaradılır.

01 avqust 1975-ci il. Helsinkidə Avropanın 33 dövləti təhlükəsizlik və əməkdaşlıq haqqında akt imzalayırlar.

1976-cı il. Dağlıq Qarabağın ərazisindəki Tərtərçay su hövzəsi istifadəyə verilir və bu hesaba əlavə ola-

raq 10 minlərlə hektar suvarılan torpaq sahələri əldə edilir.

10 avqust 1977-ci il. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 280 №-li qərarı ilə Şuşa şəhəri Tarixi Arxitektura Qoruğu elan edilir.

1978-ci il. Ağdərədə ermənilərin Azərbaycanın bu regionuna köçürülməsinin 150 illiyi münasibətilə abidə qoyulur. Ermənilər 1985-ci ildə bu 150 rəqəmini qoparıb atırlar.

12 yanvar 1979-cu il. Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nm I katibi kimi Dağlıq Qarabağa, o cümlədən Şuşaya gəlir. Burada əhali ilə görüşərək bir sıra obyektlərin açılışında iştirak edir.

17-24 yanvar 1979-cu il tarixdə SSRİ-də əhali-nin siyahıya alınması keçirildi. Onun əsas nəticələri isə 1980-cı ilin əvvəllərində əhaliyə çatdırıldı. Bu nəticələ-rin ötən (1959, 1970-ci) illərin siyahıyaalınma nəticələri ilə müqayisəsi DQMV-də gizli bir «partlayış» yaratdı. Belə ki, müqayisələr göstərdi ki, erməni əhalisi azal-mağa, azərbaycan əhalisi isə artmağa doğru gedir. Vi-layətin rəhbərliyi dərhal yüksək səviyyədə bu gedişatm analizinə və müzakirəsinə girişdi. Aydm oldu ki, DQMV əhalisinin sayı və milli tərkibi aşağıdakı cədvəldə göstərildiyi kimi dəyişən dinamikaya malikdir:

Cədvəl 1.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin əhalisinin sayı və milli tərkibi

İllər	Əhalinin sayı (nəfərlə)	O cümlədən				
		Azərbaycanlı	faizlə	Erməni	faizlə	Digər millətlər
1959	130406	17995	13,8	110053	84,4	2358
1970	150313	27179	18,1	121068	80,5	2066
1979	162181	37264	23	123076	75,9	1841
						1,1

Həmçinin müəyyən edildi ki, ermənilərin geri qalmasına səbəb təbii artımın azlığı və onların miqrasiya (varlı dövlətlərə köçüb getmə) meyindən irəli gəlir. Belə ki, digər respublikalarda yaşayan (miqrasiya edən) ermənilər 34,4 % olmaqla, bu göstərici üzrə onlar SSRİ-də 1-ci yerdədirlər.

Bütün bunlarla bərabər bu prosesi süni yolla olsa da dayandırmaq qərara almır. Bu məqsədlə:

1. DQMV-yə gələn azərbaycanlılar (xüsusən çoban və digər maldar ailələri) pasport qeydiyyatına alınmırlar, alınanlar isə statistik uçotda göstəriləlmirlər.

2. «Kurort şəhərini böyütməmək» adı altında Şuşada yeni yaşayış zonasının yaradılması qərarla qadağan edilir.

3. Vilayət Statistika İdarəsi yuxarı təşkilatlara ermənilərin sayına dair şişirdilmiş rəsmi məlumatlar verir. Köçüb gedən və ölən ermənilər qeydiyyatdan çıxarılmırlar. Ermənistan vətəndaşları eyni zamanda DQMV-də pasport qeydiyyatına götürülür və s.

Beləliklə, DQMV əhalisinin nisbətində dair 1979-cu ildən sonrakı statistik məlumatlar rəsmi olsa da onlar düzgün deyil və onları yeri gəldikdə, əsas götürmək olmaz. Gələcəkdə bu özbaşınalıqların səviyyəsini bilmək və Ermənistandan Qarabağa köçürülənlərin sayını müəyyən etmək üçün 1979-cu ilin dəqiq göstəricilərini aşağıdakı cədvəldə qeyd edirik:

Cədvəl 2.

1979-cu ildə DQMV üzrə əhalinin milli tərkibi

Şəhər və rayonlar	O cümlədən						
	Cəmi əhali (nəfər)	azərbaycanlı		Erməni		Rus və s.	
		nəfər	faizlə	nəfər	faizlə	nəfər	faizlə
Xankəndi ş.	38948	4303	11,04	33898	87,03	747	1,9
Əsgəran r.	20094	5231	26,03	14772	73,51	91	0,5
Hadrut r.	14792	2239	15,13	12489	84,43	64	0,5
Mardakert r.	44586	7050	15,81	37050	83,09	486	1,1
Martuni r.	27742	5486	19,77	21986	79,25	270	0,7
Şuşa r.	16019	12955	80,87	2881	17,98	183	1,1
DQMV	162181	37264	23	123076	75,9	1841	1,1

Qeyd edək ki, sonralar, 1989-cu ildə SSRİ üzrə əhalinin siyahıya alınması aparılarkən Dağlıq Qarabağ erməniləri hətta Moskva nümayəndələrinin belə siyahıyaalmada iştirakına icazə verməmişdilər.

24 avqust 1979-cu il. Heydər Əliyev Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülür. O, 1983-cü ildə ikinci dəfə bu ada layiq görülür.

16 iyun 1981-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti DQMV XDS-nın təqdimatını nəzərə alaraq onun Azərbaycanın tərkibində olmasını bir daha təsdiq edir.

14 yanvar 1982-ci il. Şuşada M. P. Vaqifin yerli mərmərdən tikilmiş və 20 m hündürlüyü olan əzəmətli məqbərəsinin açılışında Heydər Əliyev başda olmaqla, respublikanın 400-dən çox ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimləri iştirak etdilər.

İştirakçılar Şuşanın tarix və mədəniyyət abidələrinə də baxış keçirdilər. Sonra onlar Xankəndinə əhali ilə görüşə getdilər

28 iyul 1982-ci il. Heydər Əliyev Şuşada Vaqif poeziya bayramında ailə üzvləri ilə birgə iştirak edir. O, bayramdan əvvəl bir sıra obyektlərin açılışını aparır. Onlardan Vaqifin dərs dediyi mədrəsənin, şəkil qalereyasının, Üzeyir Hacıbəyovun ev muzeyinin, məscidlərin, X. B. Natəvanın büstünün və digər obyektlərin bərpasından və təşkilindən razı qaldığını bildirir.

23 noyabr 1982-ci il. Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin I müavini, əvvəllər siyasi büro üzvlüyünə namizəd, sonralar isə üzv seçilmişdi.

Heydər Əliyev M. P. Vaqifin məqbərəsinin önündə şuşalılarla görüşdə. 14 yanvar 1982-ci il.

1983-1984-cü illər. Dağlıq Qarabağa magistral qaz xətti çəkilir.

11 mart 1985-ci il. Sov. İKP. MK plenumu M. S. Qorbaçovu baş katib seçdi.

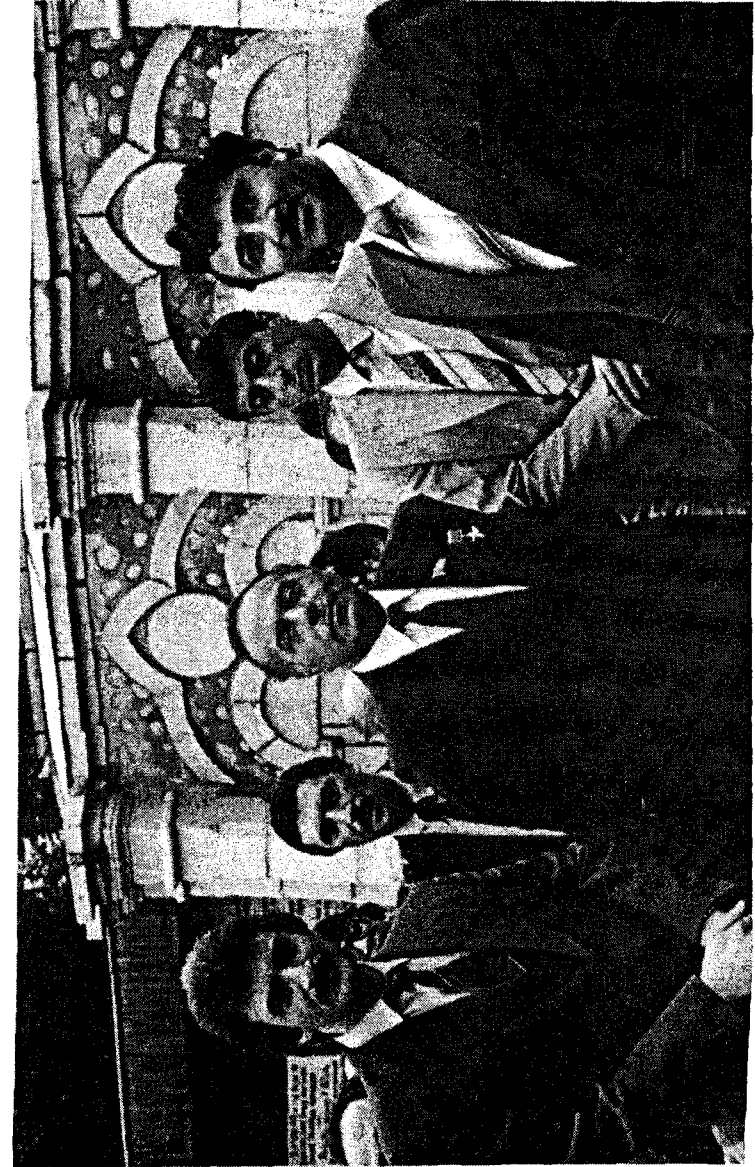
10 iyul 1985-ci il. Moskvada 75 min tirajı olan «Демографический энциклопедический словарь» nəşr edildi. Onun tərtibatçılarının sırasında erməni alimlərindən V. A. Ambarsumyan, İ. L. Knunyans, R. V. Tatevosov və başqaları da var idi.

Kitabın 266-cı səhifəsində DQMV haqqında ətraflı məlumat verilərək göstərilir ki, eramızın I əsrində bu region Qafqaz Albaniyasının albanlar yaşayan Arşax əyaləti olmuş, hətta IX-X əsrlərdə region alban çarlığının tərkibində qalmışdır. Eramızın III-V əsrlərində isə bu regionda yalnız albanlar və türk qəbilələrindən olan Hunlar və Xəzərilər yaşamışlar.

Kitabın 12-ci səhifəsində göstərilir ki, indiki azərbaycanlılar etnogenezdə yerli türk və alban qəbilələrinin birliyindən hələ yeni eramızdan bir min il əvvəl əmələ gəlmişlər.

Yenə həmin kitabın 24-cü səhifəsində göstərilir ki, ermənilər bir millət kimi Fərat çayının şimal ərazisində (indiki İrak– Suriya zonasında) əmələ gəlmiş, sonradan miqrasiya edərək İrəvan və Naxçıvan xanlığı daxilində yaşamışlar.

1826-1828-ci illərdə bu xanlıqlar Rusiya imperiyasına daxil olur və burada 30 mindən də (indiki bir rayondan da) az əhalisi olan Ermənistan vilayəti yaranır. 1828-1829-cu illərdə isə İran və Türkiyədən buraya 130 mindən çox erməni köçürülərək burada ermənilərin sayı 161,7 minə çatdırılır. Bütün bu və digər

Heydər Əliyev X. B. Natəvan bulagının önündə Şuşa. 28 iyul 1982-ci il

proseslər hesabına 1920-ci il noyabrın 29-da 720 min əhalisi olan Ermənistan SSR yaradılır.

(Görünür yuxarıda qeyd olunanlardan nəticə çıxaran indiki Dağlıq Qarabağ separatçıları vaxtilə çox aktual olan «Arsax» adından indi imtina ediblər).

28 noyabr 1985-ci ildə 6 il müddətinə həbs olunmuş Qərbi Avropada «ASALA-nın inqilabi hərəkəti» adlı qruplaşmanın rəhbəri Monte Melkonyan 1990-cı ildə terrorçuluq fəaliyyətini davam etdirmək üçün Dağlıq Qarabağa göndərilir. O, Xocavənd rayonunun işğalı zamanı xüsusi terror dəstəsinin komandanı olur. 1993-cü ildə Dağlıq Qarabağda öldürülən bu terrorçunun Yerevanda dəfn mərasimində dövlət adamları, o cümlədən Ermənistanın prezidenti də iştirak etmişdir. Ermənistanın milli qəhrəmanı elan olunmuş bu beynəlxalq terrorçunun adı Ermənistan Müdafiə Nazirliyinin diversiya mərkəzlərindən birinə verilmişdir.

Dekabr 1985-ci il. «Daşnaksütyun» partiyasının Afinada keçirilən XXII qurultayı «Böyük Ermənistan» uğrunda mübarizəni yenidən genişləndirmək qərarını qəbul edir.

25 fevral 1986-cı il. Sov. İKP-nin XXVII qurultayı çağırıldı. Qurultayda 113 ölkədən 152 nümayəndə iştirak edirdi. Bu qurultay Qorbaçovun «yenidənqurma» və «demokratiya» ideyalarının praktiki əsasını qoydu.

1986-cı il. DQMV yaranmazdan əvvəlki dövr erməni millətçiləri üçün münbit hesab olunan bir anarxiya dövrü idi. Elə bu mühitin hesabına da azərbaycan-

lıları qırmaq, qovmaq, evlərini dağıtmaq vasitəsilə öz məkanlarını böyütdülər. Kommunist partiyasının isə sərt qanunları var idi. Buna görə də SSRİ dövründə «torpaq xəstəsi» olan ermənilər kütləvi şəkildə «cücərə» bilmirdilər. Onlara belə bir mühiti 1986-cı ildə M.S.Qorbaçovun «demokratiyası» yaratdı.

Vilayətdə daş və mərmər karxanalarına müdir təyin edilmiş, millətçi kimi tanınan Arkadi Manuçarov «demokratiya» ideyalarından istifadə edərək Xankəndində tarix və mədəniyyət abidələrini qoruyan «Krunk» adlı təşkilat yaradır.

«Krunk» sözü erməni dilində durna deməkdir. Uzun müddət həm A.Manuçarov, həm də «Krunk»un digər üzvləri «durna»nın tarixi abidələrlə əlaqəsini izah etməkdən boyun qaçırdılar.

Bu dövrlərdə Dövlət təhlükəsizlik orqanları (Azərbaycanda başda Ziya Yusifzadə olmaqla) olduqca güclü və dəqiq iş aparırdılar. Onların vasitəsilə aydın oldu ki, «Krunk» sözü «Комитет Революционного Управление Нагорного Карабаха» sözlərinin baş hərflərindən yaranmışdır. Təşkilatın məqsədi tarixi abidələri qorumaq deyil, DQMV-ni Ermənistana birləşdirməyə çalışmaqdır.

Həmçinin aydın oldu ki, «Krunk» nə qədər çalışsa da «Qarabağ» sözünü erməniləşdirə bilməmişdir. Odur ki, istər-istəməz albanlara məxsus olan «arsax» sözünü «özəlləşdirir» və bu adla da «Qarabağ» sözünü itirməyi qarşıya məqsəd qoyur.

Təhlükəsizlik orqanlarına «Krunk»un keçirdiyi iclasların yeri, əhalidən topladığı pulların miqdarı, həttə qəbul etdiyi operativ qərarların məzmunu da məlum idi. Bütün bunlarla yanaşı «Krunk» və onun sədri A. M. Manuçarov barəsində ölçü götürməyə «yeni demokratlar» icazə vermirdilər.

1986-cı il. Dünya miqyasında əsl demokratiyanın gücü daha yüksəkdir. Lakin DQMV erməniləri M. S. Qorbaçov demokratiyasını özbaşmalığ kimi qəbul edərək köhnə və çirkin planlarını işə saldılar. Tezliklə Ermənistandan gizli ədəbiyyatlar, o cümlədən Zori Balyanın «Ocaq» kitabı, Silva Kapitulyanın çıxışları və S. M. Ayvazyanın tərtib etdiyi «Böyük Ermənistan» xəritəsi Xankəndinə gətirilərək yayılmağa başladı. Bunlara qarşı Azərbaycan təhlükəsizlik orqanlarına tədbir görməyə icazə verilmədi.

1987-ci il. Akademik A. Aqambekyanın təkidilə Parisdə keçirilən erməni ümummilli konqresi SSRİ-də yaranmaqda olan demokratik dəyişmələrdən istifadə edərək Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi barədə qərar qəbul edir.

İyun-iyul 1987-ci il. Ermənilər Xankəndinin küçələrində gecələr vərəqələr yayırdılar. «Krunk» da gizli işləyirdi. Ayrı-ayrı adamların Moskvaya yazdıqları məktublar qeyd olunan aylar ərzində kollektivlərdən imzalar toplanmasına çevrildi.

Oktyabr 1987-ci il. Yerevanda «Qarabağ Komitəsi» adlı erməni terror təşkilatı ilk açıq mitinqini keçirir. Komitəyə İqor Muradyanın və sonralar prezident olmuş Levon Ter-Petrosyanın başçılıq etdikləri məlum olur.

Oktyabr 1987-ci il. M. S. Qorbaçovun iqtisadi işlər üzrə müşaviri A. Aqambekyan Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi ilə əlaqədar M. S. Qorbaçovla danışığını Fransa qəzetlərində dərc etdirir.

1987-ci il ərzində S. M. Ayvazyanın tərtib etdiyi «Böyük Ermənistan» xəritəsi kiçik formatda DQMV-də geniş yayılmağa başladı. Fantastik olaraq çəkilmiş bu xəritənin sərhədləri 3 dənizin (Aralıq, Xəzər və Qara dənizinin) sahillərini əhatə edirdi.

Bu «Böyük Ermənistan» xəritəsi Şimaldan Qafqaz dağlarını, cənubdan isə Türkiyə və İranın geniş sahələrini əhatə etməklə uydurma erməni adları ilə doldurulmuşdu.

Qeyd edək ki, əvvəla, müasir tarixçilər belə bir «dövlətin» heç zaman mövcud olmadığına dəfələrlə sübuta yetiriblər. İkincisi, indi heç bir alman vətəndaşı Hitlerin işğalı ilə 1943-1944-cü illərdə dəyişmiş Avropa və Asiya xəritəsini nəinki adamların qarşısına qoymur, hətta onlar həqiqətən olmuş bu hadisələrə görə xəcalət çəkdiklərini bildirirlər. Ermənidə isə belə bir abır-həya yoxdur.

13 fevral 1988-ci il. Xankəndində Vilayət Partiya Komitəsinin binası qarşısında ilk mitinq başlandı. Buraya 400-ə qədər adam çıxarılmışdı. Onların üzündə qorxu və təlaş duyulmaqda idi. Mitingin təşkilatçıları və «Krunk»un üzvləri onları dağılmağa qoymurdular. Biz mitinqə qatılaraq tanıdığımız ermənilərlə söhbətlər apardığımız, çoxları məcbur gətirildiyini astadan bildirirdilər.

«Krunk»un sədri Arkadi Manuçarov bunu Azərbaycan rəhbərliyindən və Azərbaycan xalqından «xahiş mitinqi» adlandırırdı. Çıxışlarda demokratiya dövrünün başlanması ilə əlaqədar M. S. Qorbaçovun ünvanına alqış şüarları səsləndirilirdi.

18 fevral 1988-ci il. Azərbaycan KP MK-nın II katibi V. Konavalov Vilayət Partiya Komitəsinin

bürosunda iştirak edirdi. Burada respublikanın inzi-bati orqanlarının, xüsusilə də dövlət təhlükəsizlik or-qanlarının rəhbər işçiləri də var idi. Qoyulan məsələ qanunsuz mitinqlərin keçirilməsi ilə əlaqədar idi.

V. Konavalov öz çıxışında göstərdi ki, bizə mə-lumdur ki, mitinqləri «Krunk», «Krunk»u isə burada əyləşən bir qrup vilayət rəhbəri idarə edir. Tezliklə bu təşkilatçılar barədə çox ağır və radikal ölçülər götürülə-cəkdir.

Çıxış edən erməni büro üzvləri mitinqləri dayan-dırmaq üçün vaxt istədilər. Həqiqətən də ertəsi gün 19 fevral tarixdə heç bir mitinq olmadı. Lakin fevralın 20-də ermənilər yenidən daha geniş təşkil olunmuş halda küçələrə çıxarıldılar.

Aydın oldu ki, həqiqətən respublika təhlükəsizlik orqanlarının (rəhbəri Z. Yusifzadənin) təqdimatı üzrə özbaşmaliqları təşkil edənlər, başda Q. A. Poqosyan olmaqla, 11 nəfər həbs edilməli idi. V.Konavalovun da təsdiqlədiyi bu işə dərhal razılıq vermək əvəzinə MK-nın I katibi K. M. Bağirov hər ehtimala qarşı M. S. Qorbaçova zəng edib onunla bu barədə məsləhətləşir. Qorbaçov isə qəti etirazını bildirir və tezliklə bir qrup MK rəhbərlərini göndərərək məsələni həll edəcəyinə söz verir.

Həmçinin aydın olur ki, V.Konavalov hələ Xan-kəndində olan zaman, erməni liderləri Moskvaya – Şahnazarova zəng etmiş, V.Konavalovun planlarını onun vasitəsilə M.S.Qorbaçova çatdırmışlar.

19 fevral 1988-ci il. Yerevanda antitürk mövqeli mitinq keçirildi. «Ermənistanı türklərdən təmizləməli», «Ermənistanda ancaq ermənilər yaşamalıdır» və bu kimi şüarlar irəli sürüldü.

19 fevral 1988-ci il. Vilayət partiya komitəsinin geniş bürosu oldu. Müzakirələr zamanı ermənilər sosial-iqtisadi təzyiqlərə məruz qaldıqlarını bəyan etdi-lər. Azərbaycanlılar isə daha konkret faktlarla çıxış et-dilər. Belə ki, Aqrar Sənaye Komitəsinin sədri Q. A. Poqosyanın sistemindəki 100-dən artıq rəhbər işçidən bir nəfər də azərbaycanlının olmaması, bununla yanaşı, kommunal təsərrüfatı sistemində işləyən 300 nəfərdən (süpürgəçi, kanalizator, fəhlə və b.) 200-dən çoxunun azərbaycanlı olması müqayisə edildi.

Bütün bunlara baxmayaraq erməni buro üzvləri-nin səs çoxluğu ilə qərara alındı ki, Xankəndində mi-tinqlərin keçirilməsinə səbəb Azərbaycan tərəfindən yaradılmış sosial-iqtisadi problemlərdir. Xankəndi şə-hər partiya komitəsinin I katibi Zaven Movsesyanın təklifi ilə büronun qərarından çıxarışı Moskvaya gön-dərmək və oradan nümayəndə heyəti çağırmaq qərara alındı.

20 fevral 1988-ci il. Azərbaycan KP MK-nın I katibi K. M. Bağirov və Sov. İKP MK-nın Azərbay-can üzrə kuratoru V. B. Kondratyev bir neçə büro üzvləri ilə birgə DQMV partiya komitəsində idilər. Bi-nanın qarşısındakı meydana – mitinqə təxminən 3 min nəfər erməni gətirilmişdi. Miting idarə olunurdu. Ya-xınlıqda yerləşən Vilayət İcraiyyə Komitəsinin bina-sına toplaşan erməni deputatlar K. M. Bağirovun on-ların qarşısında çıxışını tələb edirdilər.

Ermənilərin məkrli planları barədə əvvəlcədən məlumatlar daxil olsa da, K. M. Bağirov erməni depu-tatlarla görüşməyi qərara aldı. Lakin görüş zamanı de-putatlar onun çıxışına icazə vermədilər. Aydın oldu ki, ön sırada oturulmuş 20-dək qadın K. M. Bağirova əvvəlcədən hazırlanmış mətnə zor tətbiq etməklə qol çəkdirməlidirlər.

Vəziyyətdən çıxış yolunu onun köməkçisi Sahib Quliyev tapdı. O, K. M. Bağırova bildirdi ki, Moskva-dan onu qonşu otağa telefona çağırırlar.

Biz yalnız bu minvalla deputatların əlindən qurtarıb mitinqçiləri yararaq aradan çıxdıq və hərbiçilərin mühafizəsi altında olan əvvəlki yerimizə qayıtdıq.

21 fevral 1988-ci il. Sov. İKP MK Siyasi Büro-sunda «Dağlıq Qarabağ» hadisələrinə dair müzakirə aparılır.

23 fevral 1988-ci il. Sov. İKP MK katibi Q. P. Razumovski başda olmaqla, Xankəndində DQMV Partiya Komitəsinin geniş iclası keçirilirdi. İclasda Azərbaycan KP MK-nın I katibi K. M. Bağırov və bir neçə büro üzvləri də var idi. İçəri daxil olan köməkçi bildirdi ki, ağdamlılarla Əsgəran erməniləri arasında toqquşma baş verdi, 2 nəfər azərbaycanlı həlak oldu və 19 nəfər yaralandı.

Q.P.Razumovski dərhal üzünü K.M.Bağırova tutub dedi: «Tez get, adamları sakitləşdir». K. M. Bağırov dərhal çıxdı. Bizimlə üzbəüz oturmuş Əsgəran Rayon Partiya Komitəsinin I katibi V. Qriqoryan üzünü Poqosyana tərəf çevirərək erməni dilində «heyf zəhmətimizə, bu gedən dayandıracaq» dedi. Poqosyan isə Razumovskiye müraciət etdi: Məsləhətdir ki, Əsgəranın I katibi də getsin. Q.P.Razumovski ona da razılıq verdi.

Məsələ aydın idi. Ermənilər təşkil etdikləri bu hadisənin dayandırılmasını istəmirdilər. Ümumiyyətlə, onlar qızıqdırıcı siyasət apardıklarını heç bizdən–azərbaycanlılardan da gizlətmirdilər. Deyirdilər məqsədimiz «birləşmə» məsələsini beynəlxalq səviyyəyə qaldırmaqdır ki, güclü olan diasporamız bu işə qarışa bilsin.

Beləliklə, başa düşdük ki, V. Qriqoryan bürodan çıxmaqla Kamran Bağırova qarşı hansısa təxribat hazırlamaq və bununla da hadisəni qızıqdırmaq məqsədi daşıyır. Vəziyyət Kamran Bağırovun köməkçisi Sahib Quliyevə çatdırılır.

Sahib Quliyev K.M.Bağırovun inadkarlığına bələd idi. Odur ki, başqa maşında qabağa düşərək hadisə yerinə getmək əvəzinə maşınları Xankəndinin aeroportuna sürdürür və yolboyu hadisə yerindəki daxili işlər naziri və Ağdamın kolxoz sədri Xuraman Abbasova ilə əlaqə saxlayıb, mühafizə dəstəsi yaratmağı və adamları dağıtmağı tələb edir.

Hadisə yerinə gecikmiş Kamran Bağırov köməkçisinə bərk hirsənsə də artıq hadisə yerindəki proses «söndürülmüşdü».

23 fevral 1988-ci il. Sov. İKP MK katibi Q. P. Razumovski başda olmaqla, Dəmiçev, Bobrov, Mixaylov və digər ittifaq rəhbərləri DQMV Partiya Komitəsinin büro və plenum iclasını keçirdilər. İclasda K. M. Bağırovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan KP MK-nın bir neçə büro üzvləri də iştirak edirdilər.

İclasda Vilayət Partiya Komitəsinin I katibi B. S. Gevorkov vəzifəsindən azad edilərək, onun yerinə Aqrar-Sənaye Komitəsinin sədri Q. A. Poqosyanın namizədliyi irəli sürüldü. Mən büro üzvlüyünə namizəd kimi etiraz edərək göstərdim ki, Q.A.Poqosyan mitinqlərin təşkilatçısıdır və həm də Vilayət Prokurorluğu 1 mln. manatlıq mənimləmə faktına görə onun haqqında cinayət işi açmışdır və müvafiq sənədlər də hazırda buradadır.

Bütün söylərimizə baxmayaraq 15 nəfər lehinə, 1 nəfər əleyhinə olmaqla, Q.A.Poqosyan Vilayətin I katibi seçildi və tezliklə də özünə aid olan cinayət sənədlə-

rini məhv etdi. Ermənilərin bir çoxunun dediyinə görə Q.A.Poqosyan həmin məbləği mənimsəməmiş, onları mitinqlərin təşkilinə sərf etmişdi.

25 fevral 1988-ci il. Vilayət Partiya Komitəsinin fəallar yığıncağı adı altında Q. A. Poqosyan «Krunk» təşkilatının bütün üzvlərinin xüsusi iclasını keçirir. Burada o, qeyd edir ki, biz sizinlə birgə bütün kütlələrimizi ayağa qaldırmışıq. Biz istədiyimizə nail olacağıq, dünən M. S. Qorbaçov, Q. P. Razumovski, S. O. Şahnazarov və digərləri Moskvadan zəng vuraraq mənə I katib seçilməyim və həmçinin «birləşmə» məsələsində irəliləyişə nail olmağımız münasibətilə təbrik ediblər.

«Aktivdə» çıxış edən «Krunk»un sədri Arkadi Manuçarov (ona Vilayət İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsinin verilməsində) Q. A.Poqosyanla razılığa gəlinmədiyini elan edir və adamlarını götürüb gedir.

26 fevral 1988-ci il. M. S. Qorbaçovun Azərbaycan və Ermənistan zəhmətkeşlərinə, xalqlarına müraciəti oldu. Müraciətdə yazılmış «DQMV-də yığılıb qalan nöqsanlar və çətinliklər az deyildir» və «Biz müxtəlif ideyaların və təkliflərin açıq müzakirəsindən boyun qaçıрмаğın tərəfdarı deyilik» cümlələri ermənilərin sevincinə səbəb oldu.

26 fevral 1988-ci il. Sov. İKP MK katibi V. İ. Dolqix M.S. Qorbaçov tərəfindən Ermənistana göndərilərək burada çıxışlar etmiş, onun dediyi «Dağlıq Qarabağ məsələsinə baxılacaq» fikri erməni əhalisi tərəfindən alqışlanmışdı.

27 fevral 1988-ci il. Sov. İKP MK-nın məsul işçisi erməni Brudenes Xankəndinə gələrək yalnız er-

məni liderlərindən ibarət olan çox məxfi bir iclas keçirdi. O, Moskvaya qayıtdıqdan sonra ermənilər mitinqləri təkcə Xankəndində deyil, vilayətin digər rayonlarında da keçirməyə başladılar.

Sonralar Vilayət Partiya Komissiyasının sədri V. B.Arutunyan Brudenesin onlara verdiyi hədiyyəni – Sov. İKP MK aparatında işləyən 17 nəfər erməninin siyahısını fəxrlə çıxarıb bizə göstərirdi.

28-29 fevral 1988-ci il. Sumqayıtda ermənilər tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılmış dağıntılar və ermənilərin öldürülməsi halları baş verdi. Hadisələrdə 26 erməni və 4 azərbaycanlı öldürülmüşdü. Əvvəlcədən hazırlığa görə hadisə «naməlum» şəxslər tərəfindən videokameralara çəkilərək ertəsi gün dünyanın böyük dövlətlərinə göndərilmişdi. Bu aksiya DQMV alovunu sönməyə qoymamaq, Azərbaycana təzyiq planlarını həyata keçirmək və azərbaycanlıları çıxarmaq üçün Ermənistanda gərginlik yaratmaq məqsədi daşıyırdı (10-61).

26 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 1 nəfər təşkilatçı erməni Sumqayıt hadisələrinə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edildilər. Onların içərisində güllələnmə cəzası alanlar da var idi.

Ermənistandan az-az köçüb gələn azərbaycanlı ailələrinin sayı bu təşkilatçılıq işindən sonra 10 dəfələrlə artdı. Xüsusi yaradılmış erməni dəstələri köçən azərbaycanlıların yolda maşınlarını dayandıraraq bütün qiymətli əşyalarını əllərindən alırdılar. Onların içərisində döyülən, yaralanan, hətta aldığı zərbələrdən uşaq itirən hamıl qadınlar, hətta öldürülənlər də var idi.

06 mart 1988-ci il. DQMV Partiya Komitəsinin geniş büro iclası aşağıdakı bəndlərdən ibarət qərar qə-

bul edərək, onun təsdiqini birbaşa Sov. İKP MK-dan xahiş etdi :

1. DQMV-nin adı dəyişdirilib DQEMV (Dağlıq Qarabağ Erməni Muxtar Vilayəti) qoyulsun;
 2. Vilayətdə əsas dil erməni dili hesab edilsin;
 3. Kadrların seçilib yerləşdirilməsində Azərbaycan rəhbərləri ilə məsləhətləşdirilməsin;
 4. Xankəndi tibb texnikumunun nəzdindəki azərbaycan qrupu ləğv edilsin;
 5. Bütün kadrların təkmilləşdirilməsi yalnız Yerevanda aparılsın;
 6. Buraxılan məhsulların etiketlərindən azərbaycan yazıları çıxarılsın;
 7. Azərbaycan tərəfindən aparılan hər hansı təftiş və nəzarətin aparılması qadağan edilsin;
 8. Vilayətin yüksək rəhbər işçiləri Azərbaycan KP MK-nın nomenklaturasından çıxarılsın;
 9. Şuşadakı texnikumlar ləğv edilsin, onların yerində internatlar açılsın;
 10. Xankəndində filarmoniya yaradılsın;
 11. Xankəndi Pedaqoji İnstitutunu ləğv edib, onun əvəzində Yerevan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun filialı açılsın;
 12. DQMV-dəki Azərbaycan kəndlərinə erməni adları verilsin.
- İclasda səsvermə hüququ olan 14 nəfər erməni lehinə, 2 nəfər azərbaycanlı isə əleyhinə səs verdilər. Bu səbəbdən tərəflər arasında qarşılıqlı təhqirlər və dartsımlar baş verdi və ruslar tərəfindən yatırıldı.
- Maraqlıdır ki, yuxarıda qeyd olunanlar tərəfimizdən daha geniş təfəsilatı ilə respublika rəhbərliyinə çatdırılsa da məsələyə lazımi reaksiya verilmədi.

09 mart 1988-ci il. Sov. İKP MK-da DQMV-yə dair müşavirə keçirilir. Burada Azərbaycanın və Ermənistanın I katiblərinin məlumatları dinlənilir.

Həmin gün Xankəndində keçən mitinqlər daha da gücləndirilmiş, hər vasitə ilə ermənilərin xeyrinə qərar verilməsi üçün cəhdlər göstərilirdi. Vilayətin rayonlarında istehsal olunan ərzaq məhsulları birbaşa mitinq iştirakçılarına paylanırdı.

Erməni liderləri M. S. Qorbaçovla vaxtilə Stavropolda birgə işləmiş, qeyd olunan tarixdə Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri işləyən Markaryans vəsi-təsilə Sov. İKP. MK-ya təzyiq göstərirdilər.

10 mart 1988-ci il. Xankəndində keçən mitinq vilayətin fəvqəladə partiya konfransını keçirməyi tələb etdi. Vilayətin rəhbərliyi buna dərhal öz razılığını verdi (əslində bu fikri mitinqçilərə vilayət rəhbərləri vermişdilər).

Konfransı keçirməkdə məqsəd:

- a) bütün partiya sistemi liderlərini millətçi liderlərlə əvəz etmək;
- b) millətçilərin bütün nöqsanlarını işdən çıxarıla-caq rəhbərlərin üzərinə qoymaq;
- c) ilin sonuna Azərbaycan KP MK-nın vilayətdə keçirəcəyi konfransa imkan verməmək;
- ç) Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsi mə-sələsini tezliklə Sov. İKP-nin XIX konfransı qarşısında qaldırmaq idi.

13 mart 1988-ci il. Tərkibində 20 % -dən çox erməni olsa da Şuşa rayonunun kommunistləri nəinki

konfrans ideyası əleyhinə çıxdılar, onlar DQMV-də yaşayan bütün azərbaycanlıları bu işə səfərbər etdilər.

Şuşa əhalisinin Azərbaycan KP MK-ya ünvanlanan müraciətində göstərilirdi ki, erməni separatçıları təzyiq, böhtan və hədə vasitələrinə əl ataraq, vilayətin bütün erməni əhalisini qanunsuz qərarlar qəbul etməyə təhrik edirlər. Şuşa əhalisi öz müraciətlərində göstərirdilər ki, erməni separatizminin qarşısı alınmasa, bu bütün partiya sisteminin parçalanmasına aparıb çıxaracaqdır.

13 mart 1988-ci il. Ali erməni kilsəsi rəhbərliyinin çağırışı ilə Nyu-Yorkda ermənilərin Dağlıq Qarabağ ermənilərini müdafiə edən mitinqi keçirilir.

15 mart 1988-ci il. Vilayət Partiya Komitəsində geniş müşavirə keçirildi. Burada Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun qərarı ilə DQMV-dəki ermənilərin tələb etdiyi sosial-iqtisadi problemləri həll etmək məqsədi ilə vilayətə birbaşa yarım milyard manat pul vermək və bununla da mitinqlərə son qoymaq nəzərdə tutulurdu.

İclasda Sov. İKP MK şöbə müdirinin müavini Selezkovun rəhbərliyi ilə 11 nəfərdən ibarət komissiya, 7 nəfər ittifaq nazirlərinin müavinləri, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin I müavini A. T.Rasi-zadə və digər rəhbər işçilər iştirak edirdilər.

Müzakirə zamanı A. T. Rasi-zadə tərəfindən göstərildi ki, vilayətin sosial-iqtisadi vəziyyəti Azərbaycanın digər regionlarından üstündür. Əlavə olunan cədvəllərdə bunlar aydın görünür (cədvəl 3-5).

(Həmçinin qeyd edək ki, vilayətin sosial-iqtisadi vəziyyətinin əsassız olaraq ortaya atılması separatçılar üçün çox güclü bəhanə idi).

A.T. Rasi-zadə qeyd etdi ki, 1970-1985-ci illər ərzində DQMV üzrə adambaşına düşən əsaslı vəsaitin həcmi təxminən 4 dəfə artmışdı. Burada ailələrin telefonla təminatı 42,4 % idi, halbuki bu rəqəm respublika üzrə 31,1 %-ə çatırdı. 1986-cı ildə vilayətdə adambaşına düşən pul gəlirləri 1113,5 manat idi ki, bu da Azərbaycan üzrə göstəricidən 97,8 manat, Naxçıvan MR-dən isə 170,4 manat çox idi.

Ümumiyyətlə, 1971-85-ci illərdə DQMV-nm iqtisadiyyatına kapital qoyuluşunun həcmi 483 mln. manat və ya əvvəlki beşillikdəkindən 2,8 dəfə çox olmuşdur.

1979-cu ilin siyahıyaalma məlumatları göstərir ki, zehni əməklə məşğul olan ermənilər Azərbaycanda 30 %-ə yaxın olduğu halda, bu rəqəm Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar içərisində 13,45 % təşkil edir. Dövlət idarəetmə orqanlarında və onların struktur bölmələrində qeyd olunan fərq daha da çoxdur.

Faktlar qarşısında davam gətirməyən erməni büro üzvləri çıxışlarında etiraf etdilər ki, onların heç bir sosial-iqtisadi problemi yoxdur. Məqsəd bir millət kimi Ermənistanla birləşməkdən ibarətdir.

Cədvəl 3

1965-1987-ci illər ərzində iqtisadi və sosial inkişafın bəzi göstəriciləri

	Azərbaycan SSR			O cümlədən					
				Naxçıvan MSSR			DQMV		
	1965	1981	1987	1965	1981	1987	1965	1981	1987
Əhalinin 10 min nəfər hesabı ilə sənaye işçilərinin sayı	614	663	686	-	311	387	-	611	657
Adambaşına düşən ümumi kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi (manatla)	303	597	588	-	598	501	-	-	692
Adambaşına düşən pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi (manatla)	292	647	717	179	420	516	240	642	683

104

Cədvəl 4

1960-1986-cı illərdə Zaqafqaziyanın müttəfiq respublikalarında əhalinin doğum, ölüm və təbii artım dinamikası (əhalinin 1000 nəfəri hesabı ilə)

Respublikalar	Doğulanların sayı			Ölənlərin sayı			Əhalinin təbii artımı		
	1960	1970	1986	1960	1970	1986	1960	1970	1986
Gürcüstan	24,7	19,2	18,7	6,5	7,3	8,8	18,2	11,9	9,5
Azərbaycan	42,6	29,2	27,6	6,7	6,7	6,7	35,9	22,5	20,9
Ermənistan	40,1	22,1	24,0	6,8	6,8	5,7	33,3	17,0	18,3

105

Mart 1988-ci il. Bakıda ittifaq səviyyəsində DQMV-nin sosial-iqtisadi vəziyyəti «dəyirmi masa» arxasında müzakirə olunmuş, bu zaman Azərbaycan qrupuna akademik Ziyad Səmədzadə, erməni qrupuna isə SSRİ EA-nın akademiki Tigran Xaçaturov rəhbərlik etmişdir. Müzakirələrdən sonra belə nəticəyə gəlinmişdi ki, hər bir regionda olduğu kimi, DQMV-də də müəyyən problemlər vardır. Lakin bu problemlər heç bir separatizm üçün əsas ola bilməz.

01 yanvar 1988-ci il tarixə sosial inkişafın göstəriciləri

	Azərbaycan SSR	DQMV	SSRI	Ermənistan SSR
1. 10 min nəfər hesabı ilə xəstəxana çarpayları ilə təminat (ədəd)	97,7	101,7	130,1	86,2
2. 10 min nəfər hesabı ilə bütün ixtisaslardan, olan həkimlərlə təminat	38,4 93,5	29,1 122,7	42,7 114,7	38,6 93,5
3. 10 min nəfər hesabı ilə orta tibb heyəti ilə təminat				
4. 10 min nəfər hesabı ilə kütləvi kitabxanaların sayı (ədəd)	6	13	4,8	4,1
5. 10 min nəfər hesabı ilə klubların sayı (vahid)	5	15	4,8	3,8
6. 10 min nəfər hesabı ilə kino qurğularının sayı (ədəd)	3	11,2	5,4	2,9
7. Uşaqların məktəbəqədər müəssisələrdə əhatə olunması (müvafiq yaşda əhalinin sayına görə faizlə)	20	35	57	39
8. Birinci növbədə məşğul olan şagirdlərin sayı (gərgin ümumi sayına görə faizlə)	74,3 10,9	92,5 14,6	78,2 14,9	87,8 13,7
9. Bir nəfər sakin hesabı ilə mənzil sahəsi (kv. m.) o cümlədən:	12,2 9,2	14,6 14,6	14,3 16,1	13,1 15,0
şəhərdə kənddə				

17 mart 1988-ci il. DQMV Partiya Komitəsinin plenumu keçirildi. Plenumda Sov. İKP MK partiya təşkilat şöbəsi müdirinin müavini Q. A. Xarçenko başda olmaqla Sov. İKP MK-nın nümayəndələri, Azərbaycan KP MK katibi T. X. Orucov başda olmaqla respublika nümayəndələri və digər əlaqədar orqan və mətbuat işçiləri iştirak edirdilər.

Hər gün olduğu kimi, bu gün də binanın qarşısına 3 minədək mitinqçilər toplaşaraq gizli «dirijor çubuğu» ilə ritmik olaraq «miasum!» (birləşmə) deyib çıxırırdılar.

Qeyd olundu ki, M. S. Qorbaçov Sov. İKP MK Siyasi Bürosundan xahiş etmişdi ki, DQMV-nin birləşmə məsələsinə baxmaqla onu müsbət həll etsin. Məsələni belə konkret qoymaqla azərbaycanlı plenum üzvlərinə xəbərdarlıq edildi ki, əgər siz birləşməyə razılıq verməyəsiniz, bu, eyni zamanda M. S. Qorbaçovun əleyhinə olmaq kimi qiymətləndiriləcəkdir.

Ermənilər M.S.Qorbaçovun onları müdafiə etməsini rəsmi elan edərək, gərgin mübahisələrə girişdilər və yekdil qərar qəbul edilməsinə cəhd göstərdilər. Bütün bunlara baxmayaraq Şuşa rayonundan 8 nəfərin və vilayətin digər rayonlarından 3 nəfər azərbaycanlının «əleyhinə» səsində görə plenum həlledici qərar verə bilmədi.

22 mart 1988-ci il. Müttəfiq (RSFSR, Ukrayna, Gürcüstan, Belarusiya, Özbəkistan, Qazaxıstan, Litva, Moldaviya, Latviya, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Estoniya) respublikalarının Ali Sovetləri rəyasət heyətlərinin iclasları keçirilərək burada Dağlıq Qarabağla bağlı qətiyyətli tədbirlər görmək qərarlarını çıxarırlar.

22 mart 1988-ci il. Ermənistandan gələn qaçqınları Şuşada sanatoriyalarda, internatlarda və istirahət evlərində yerləşdirirdik. Lakin axm gəlməkdə davam edirdi. Şuşa və Dağlıq Qarabağın digər azərbaycanlı əhalisi bir çox qaçqın ailələrini öz evlərində yerləşdirdilər. Belə problemləri həll etmək üçün fəallar yığıncağı çağırırdıq.

Artıq qaçqınları yaşayış sahəsi və ərzaqla təmin etmək çətinləşmişdi. Qaçqınlar Xankəndindən erməniləri çıxarıb orada yaşamağı arzulayırdılar.

Müzakirələrdən sonra qərara alındı ki, nə qədər çətin olsa da bütün gələn qaçqınları qəbul etməliyik. Çünki onların gəlişi Xankəndindəki mitingləri xeyli azaltmışdı.

Xüsusilə azərbaycanlı qaçqınları Şuşada yerləşdirmək DQMV-nin milli faizinə güclü təsir göstərirdi. Həmin gün qərara alındı ki, rəhbər təşkilatların razılığını gözləmədən Xankəndinə yaxın olan ərazimizdə tərəvəz sahələrini ləğv edib, orada qaçqınlar üçün evlər tikək. (5 gündən sonra artıq 12 evin bünövrəsini hazırlamışdıq).

24 mart 1988-ci il. Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti «1988-1995-ci illərdə Azərbaycan SSR DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafını gücləndirmək tədbirləri haqqında» xüsusi qərar qəbul etdi.

24 mart 1988-ci il. Xankəndi Şəhər İcraiyyə Komitəsi özünün 05 mart 1988-ci il tarixli qərarı ilə gizli işləyən «Krunk» təşkilatını rəsmi olaraq Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirici komitə kimi təsdiq etmişdi. Qeyd olunan tarixdə Azərbaycan SSR AS RH qərarı ilə həmin komitə ləğv edilsə də o, öz fəaliyyətini dayandırmadı.

11 aprel 1988-ci il. Vilayət Partiya Komitəsi vilayətdə gedən proseslər barəsində respublika və ittifaq miqyaslı təşkilatlara çoxsaylı məktublar göndərməyə başlayır.

Bu məktublarda Azərbaycanın və azərbaycanlıların ünvanına yalan və təhqirlərlə dolu «faktlar» göstərilir. SSRİ Ali Sovetinə, SSRİ Prokurorluğuna, Ermənistan SSR-in rəhbərliyinə və digər sahələrə ünvanlanmış məktublarda hüquqlarının pozulması barədə yazaraq, vilayətdə gedən mitingləri əsaslandırmağa çalışırlar.

Təzliklə vilayətdə, o cümlədən Şuşa rayonunda işləyən azərbaycanlı rəhbərlər DQMV Partiya Komitəsinin II katibi rus B. A. Malkova rəsmi sənədlərlə müraciət edərək, əsassız göstərişləri dayandırdılar.

Yuxarıda qeyd olunan həyasızlıqların başlıca səbəbi onda idi ki, M.S.Qorbaçov cinayətkarlar barəsində ölçü götürməyə icazə vermiridi.

24 aprel 1988-ci il. Xankəndi Şəhər İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə ilk dəfə olaraq 1915-ci il erməni «genosidinin» anma mərasimi keçirildi. Burada vilayətin rəhbərləri və 9 minədək erməni iştirak etdi.

Həmin gün Xankəndindəki erməni abidəsi qarşısında «təntənəli olaraq» 2 azərbaycanlı qurban kəsmək də planlaşdırılırdı. Məsələdən xəbər tutan general V.N. Safonovun kəşviyyatçıları onların bu planını son anda poza bildi.

26 aprel 1988-ci il. Vilayət XDS İK-nın sessiyası çağırılmışdı. Məqsəd Vilayət İcraiyyə Komitəsinin sədri (erməni) V. V. Osipovu vəzifəsindən azad etmək, onun yerinə qatı millətçi V. A. Tovmasyanı seçmək idi.

Müzakirə və söhbətlər zamanı aydın oldu ki, vilayətin tabeliyində olan erməni rayonlarından DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxmasına dair qərarlar daxil olub, V.V. Osipov isə qanuna zidd olduğu üçün bu qərarları təsdiq etməmişdir.

Daxili çəkişmələrdən istifadə edən azərbaycanlı deputatlar sessiyanın nəzərdə tutulan qərarının qəbuluna imkan vermədilər. Maraqlıdır ki, respublika rəhbərliyi V. V. Osipovun işdən azad edilməsinə, onun yerinə separatçı V. A. Tovmasyanın seçilməsinə öz rəsmi razılığını vermişdi.

04 may 1988-ci il. Erməni liderləri sülh yolu ilə DQMV-nin Ermənistanı birləşdirilməsinə inamlarını tədricən itirirdilər. Odur ki, onlar terror, güc tətbiqi və müharibə variantlarına hazırlaşdılar. Xankəndi elektrotexnika zavodunda qumbara istehsalı faktının Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanları tərəfindən açılması, erməni abidəsi önündə iki azərbaycanlı sürücünün qurban kəsilməsinə cəhd edilməsi və digər bu kimi hadisələr artmaqda idi.

Sosial-iqtisadi əməkdaşlıq adı altında Yerevana mina hazırlamaq sifarişi verən Q. A. Poqosyan minaaxtaran qurğunun istehsalını öz üzərinə götürür. Bu məqsədlə o, Şuşadakı radiozavodu bəhanələrlə Xankəndinə köçürmək qərarına gəlir, lakin respublika rəhbərliyindən razılıq alsa da, Şuşa rəhbərliyindən razılıq ala bilmir. Odur ki, yuxarıda qeyd olunan tarixdə Q. A. Poqosyan vilayətdə II katib işləyən rus B. A. Malkovu və Qarabağ İpək Kombinatında partkom işləyən (hazırda Ermənistanın prezidenti olan) Robert Köçeryanı Şuşaya göndərirdi.

Məsələ radiozavodun işçilərinin az maaş almaları kimi qoyulmuş, Xankəndində onlara 2 dəfə çox əmək

haqqı veriləcəyi planlaşdırılmışdı. Artıq erməni fitnəkarlığına həssas olan şuşalılar, radiozavodda gedən danışıqlar və müzakirələr zamanı hər iki «elçidən» tezliklə şəhəri tərk etmələrini tələb etdilər.

13 may 1988-ci il. Xankəndində geniş müşavirə çağırıldı. Burada azərbaycanlılar tərəfindən gənc erməni Avakyanın budundan yaralanması məsələsi qoyulmuşdu. İnzibati orqanlarının rəhbərlərinin də iştirak etdikləri bu müşavirə bir neçə saat ərzində gərgin və qarşılıqlı ittihamlarla keçdi.

Xankəndində çıxan «Sovetakan Karabax» qəzeti azərbaycanlıların qrup şəklində birləşərək Avakyanı tapançadan açılan güllə ilə yaraladıqları barədə qızışdırıcı məqalələr verdi.

Respublikanın inzibati orqanları iş qarışdıqdan sonra, yaralı Avakyan özü də boynuna aldı ki, həqiqətən o, dostları ilə birgə Şuşada gözlənilən mitinqi qızışdırmaq üçün bir nəfər azərbaycanlıyı öldürmək tapşırığı alıblar. Lakin onlar bu tapşırığı yerinə yetirmək istərkən azərbaycanlı oğlanlar qaçmağa müvəffəq olmuş, onları təqib edən ermənilərin açdıqları atəşlərdən biri isə Avakyanın özünü yaralamışdı.

Qaçanlardan bir nəfəri Xankəndi oranjereyasının fəhləsi Vidadi Tanrıverdiyev ağır güllə yaraları ilə Şuşa xəstəxanasında müalicə aldı.

14 may 1988-ci il. Şuşada 5 min nəfərlik mitinq keçirildi. Onlar azərbaycanlılara qarşı başlanmış terror aktlarına, «özünümüdafiə» dəstəsi adı altında yaradılan hücumçu erməni qruplarına, respublika və ittifaq rəhbərlərinin DQMV-dəki ekstremistlərə qarşı tədbir görmədiklərinə öz etirazlarını bildirdilər.

Miting iştirakçıları DQMV-nın ləğv edilməsini, kütləvi surətdə işdən çıxarılan azərbaycanlıların işə bərpa olunmalarını, separatizmə son qoyulmasını tələb etdilər. Xüsusi bir bəndlə (mənəcə uzaqgörənliklə) göstərdilər ki, belə hərəkətlər sovet xalqlarının mənafeyinə ziddir və bu SSRİ-ni parçalanmağa doğru aparır. Sonda 148 nəfər mitinq iştirakçılarının imzası ilə ittifaq və respublika rəhbərlərinə müraciət qəbul olundu.

16 may 1988-ci il. Şuşada keçirilən 14 may tarixli mitinqə cavab olaraq hadisələri daha da qızışdırmaq üçün 15 may tarixdə Xankəndində daha bir qrup azərbaycanlı döyülərək bir maşına yığılıb Şuşaya göndərildilər. Ölümçül vəziyyətdə olan bu adamları görən Şuşa əhalisi yenidən mərkəzi meydana – mitinqə toplaşdılar. Onlar Şuşadan bütün ermənilərin çıxmasını tələb etdilər və onlara bu məqsədlə 2 gün vaxt verdilər. Beləliklə, ermənilərin planına uyğun olaraq Şuşalı ermənilər Xankəndinə köçərək müntəzəm keçirilən mitinqləri daha da gücləndirdilər.

16 may 1988-ci il. Bakıda gənclərin, tələbələrin, ziyalıların nümayəndələrinin Dağlıq Qarabağla bağlı geniş mitinqi keçirildi.

17 may 1988-ci il. Bakıda əhali şuşalılarla həmrəylik nümayiş etdirən çoxsaylı şüarlarla küçələrə axışdılar. Nümayişlər mitinqlə yekunlaşırdı.

21 may 1988-ci il. Ə. X. Vəzirov Moskva tərəfindən Azərbaycan KP MK-nın I katibi «təyin olunur». M.S.Qorbaçov şəxsi-qərəzliklərinə görə Ə.X.Vəzirovu iki məqsədlə Azərbaycana göndərmişdi:

1. Heydər Əliyevin adını Azərbaycan tarixində mənfiləşdirmək;

2. Erməniləri razı salmaqla Dağlıq Qarabağ məsələsini həll etmək.

Elə bu tapşırıqlar əsasında da Ə. X. Vəzirov Bakıya gələn gündən Dağlıq Qarabağ məsələsindən daha çox, Heydər Əliyevi ləkələyici tapşırıqlar verməklə məşğul olurdu.

21 may 1988-ci il. Sov. İKP MK-nın tapşırığı ilə MK katibi Y. K. Liqaçov Bakıya gələrək buradakı çıxışında DQMV-nin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsinin yolverilməz olduğunu bildirdi. Eyni zamanda Yerevana ezam olunmuş MK katibi A. N. Yakovlev demokratiya ideyaları ilə erməniləri dəstəklədi.

Bütün bunlar hər iki respublikada sosial partlayış kimi əks-səda verdi. DQMV-də müəssisə və təşkilatlar öz işini dayandırdılar, adamlar küçələrə axışib qrup halında birləşərək ziddiyyətli çəkişmələrə girişdilər. Xankəndində qırmızı hərflərlə yazılmış «Partiya, Lenin, Qorbaçov», onun altında isə qara hərflərlə yazılmış «Stalin, Beriya, Liqaçov» şüarları çoxluq təşkil edirdi.

Burada adamları işə buraxmayan xüsusi dəstələr təşkil olunmuşdu. Miting və tətillər iştirakçıları üçün Yerevandan hər gün 5 təyyarə ilə ərzaq gətirilirdi.

29 may 1988-ci il. Azərbaycan və Ermənistanın I katibləri (Ə. X. Vəzirov və S. Q. Arutunyan) sərhəd rayonlarında, o cümlədən Qazax rayonunda görüşərək Dağlıq Qarabağ məsələsini müzakirə etmişdilər.

29 may 1988-ci il. Toqquşmalara imkan verməmək üçün SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin Qafqaz və Şimali Qafqaz üzrə qərargahının rəisi general-mayor

V. N. Safonovun başçılıq etdiyi hərbi kontingent Xan-kəndi və Şuşa şəhərlərində yerləşmişdi.

V. N. Safonov ideyaca separatizmin əleyhinə olan, dərin təcrübəyə və bacarığa malik bir şəxsiyyət idi. Elə buna görə də sonralar Rostov şəhərində ona sui-qəsd hazırlayan ermənilər səhv salaraq onun əvəzinə bir polkovniki öldürmüşdülər. Həbs olunan ermənilər əsl məqsədlərini etiraf etmişdilər.

28 may 1988-ci il tarixdə V. N. Safonovun kəşfiyyatçıları Şuşaya xəbər çatdırdılar ki, Amerika prezidenti Reyqanın SSRİ-yə gəlməsi ilə əlaqədar olaraq, ermənilər mayın 29-da şəhər 4-5 radələrində Xankəndindən çoxsaylı maşınlarla çıxıb Şuşa və Laçın rayonlarını keçməyi, sonra isə piyada və ayaqyahn Ermənistanın Razdan şəhərinə getməyi planlaşdırırlar. Məqsəd bütün bunları lentə çəkib, «məzlumlara» kömək üçün Reyqana çatdırmaq idi.

Vəziyyəti inşahidə etmək üçün biz şəhər saat 4-də Şuşaya qalxan dolamaların ən hündür yerinə getdik. Burada 40-dək şuşalı (əksəriyyəti gənclər olmaqla) nəhəng daşları yumalayıb dağın başına çıxarmışdılar.

Yarım saatdan sonra ermənilərin «karvanı» göründü. Onlar Şuşa dağının ətəklərinə qədər gəldilər, dağın başında cərgə tutmuş adamları və daşları uzaqdan görərək toplaşdılar, danışdılar və geri qayıtdılar.

31 may 1988-ci il. Azərbaycan KP MK-nın I katibi Ə. Vəzirov Bakıda (kabinetində) DQMV-nin I katibləri ilə görüşdü. O, məsələni konkret qoydu: «Nə desəniz edəcəyəm, bu şərtlə ki, mitinqlərə son qoyulsun».

Vilayət adından danışan Q.A.Poqosyan Ermənistanla sərbəst əlaqələrə icazə istədi (sonralar bu icazə əsasında Ermənistandan silah gətirilirdi).

Əsgəran rayonunun I katibi əkin üçün bir neçə güclü yapon traktorları aldı (sonralar bu traktorlardan onlar zirehli hücum maşınları düzəldilər).

Hadrut rayonunun I katibi birbaşa Hadrut-Xan-kəndi avtomobil yolu çəkilməsini xahiş etdi (sonralar doğranmış meşələrdən keçən bu təzə yollarda azərbaycanlılar qətlə yetirilirdilər).

Beləliklə, bütün erməni rəhbərlər istədiklərini aldılar, mitinqlərə isə son qoymadılar. Əfsuslar olsun ki, belə aldatmalar Ə.X. Vəzirov üçün ibrət dersi olmadı.

11 iyun 1988-ci il. Şuşa Şəhər İcraiyyə Komitəsinin sədri Vaqif Hüseynov rayon partiya komitəsinə gələrək, respublika deputatlarından imza toplamaq vasitəsilə DQMV-ni ləğv etmək təklifini irəli sürdü. Bu yaxşı təklif idi, çünki, əvvəla, buna real imkan var idi, yəni respublika deputatları bu məsələyə məmnuniyyətlə razılıq verərdilər. Digər tərəfdən vilayətin ləğv olunması erməniləri bir çox rəsmi səlahiyyətlərdən məhrum edərdi.

Təcili olaraq Azərbaycan SSR Ali Sovetinin XI çağırış, 7-ci sessiyasına müraciət hazırlandı və burada vilayətin ləğv olunması əsaslandırıldı. 450 №-li seçki dairəsinin deputatı Vaqif Əmrahov imzaları toplamağı öz üzərinə götürdü və işə başladı.

Təəssüf ki, 5-6 imzadan sonra məsələni Moskva vasitəsilə Ə.X.Vəzirova çatdırdılar. Ə.X.Vəzirov əvvəlcə hirsini ilk imza atanlardan biri olan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin üzərinə tökdü. Lakin ondan layiqincə cavab aldıqdan sonra Şuşanın rəhbərlərini Bakıya fərdi söhbətə və cəzalandırmağa çağırdı. Vəzirovun tapşırığı ilə bütün deputatlara zəng vurularaq xəbərdarlıq edildi ki, kim belə sənədə imza atsa, o, deputatlıqdan geri çağırılacaqdır.

Niyyət baş tutmasa da aydın oldu ki, **Ə.X.Vəzirov** ermənilərin xeyrinə iş aparmaq üçün **M.S.Qorbaçovun** Moskvadan göndərilmiş xüsusi adamıdır.

14 iyun 1988-ci il. Respublika Statistika İdarəsinin rəsmi məlumatına əsasən bu tarixə Ermənistandan Azərbaycana cəmi 17256 nəfər qaçqın gəlmişdi.

15 iyun 1988-ci il. Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsi qərarını verdi. Lakin Az. SSR Ali Soveti dərhal özünün etiraz qərarını qəbul etdi.

20 iyun 1988-ci il. Vilayətdə təcili növbədən kənar sessiya çağırıldı. Ermənilərin məqsədi qərarla Azərbaycanın tərkibindən çıxmaq və Azərbaycan bayrağını Ermənistan bayrağı ilə əvəz etmək idi.

Xüsusi təyyarə ilə təcili olaraq Sov. İKP MK-nın məsul işçisi Lev Şışov, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri S. B. Tətiyev, Azərbaycan KP MK katibi V. N. Konovalov, AHiŞ sədri L. X. Rəsulova və general Krayev Xankəndinə gəldilər.

Meydana mitinqçilər toplaşdı «miasum» (birləşmə) deyərək çıxırırdılar. Məruzə və çıxışlar olduqca gərgin, qarşılıqlı ittihamlarla başa çatdı.

Sumqayıt hadisələri zamanı orada «komendant saatına» rəhbərlik etmiş general Krayev bir çox erməniləri susdura bildi. O, Sumqayıtda əvvəlcədən planlı iş aparılmasını, cinayətin burada gedən hadisələrlə əlaqəsi olduğunu bildirdi.

Ermənilər zalda fit çalsalar da, binanın üzərindəki Azərbaycanın bayrağını erməni bayrağı ilə əvəz etsələr də general Krayev hərbiçilər vasitəsilə Azərbay-

can bayrağını öz yerinə asdırdı. Bununla da ermənilər bu sessiyada istədikləri qərarı qəbul edə bilmədilər.

28 iyun 1988-ci il. Şuşada fəallar yığıncağı keçirildi. Burada qeyd olundu ki, qaçqınların Şuşaya qəbul edilməsi böyük çətinliklərə səbəb olursa da öz müsbət nəticəsini də verir. Belə ki, nəinki Xankəndi, bütün DQMV erməniləri Azərbaycandan qovulacaqlarından qorxurdular. Artıq azərbaycanlılara təzyiqlər minimuma düşmüşdü. Xankəndində ermənilər gecələr küçəyə çıxmırlar, Ermənistandan gələn azərbaycanlı qaçqınlar isə Xankəndində sərbəst hərəkət edirdilər.

Sanki DQMV məsələsi bitməyə doğru yönəlmişdi. «Krunk» açıq fəaliyyətdən yenidən gizli fəaliyyətə qayıtmışdı. Şuşadakı qaçqınlara respublikanın bir çox rayonlarından ərzaq dolu maşınlar gəlirdi. Problemin həll olmasına ümid yaranmışdı.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq fəallar yığıncağı daha min ailə qəbul etməyi və onları Şuşanın və Əsgəran rayonunun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində yerləşdirilməsi bölgüsünü və qrafikini təsdiq etdi. Hər qaçqın ailəsinə ən azı 0,1 ha torpaq sahəsi verilməsi qərara alındı. Elə həmin gündən başlayaraq, bir həftə ərzində 1300 qaçqın pasport qeydiyyatına götürüldü.

04 iyul 1988-ci il. DQMV İcraiyyə Komitəsi özünün 8/156 №-li qərarı ilə qaçqınları Şuşada və onun kəndlərində yerləşdirməyi qadağan etdi və bu məsələ üzrə Şuşanın rəhbər işçiləri barəsində ölçü götürməyi respublika rəhbərliyi qarşısında qaldırdı.

Nəinki bu qərar, hətta vilayətin inzibati orqanlarının yollara qoyduqları şlaqbaumlar belə qaçqınlarm Şuşaya gəlməsinin qarşısını ala bilmədi.

06 iyul 1988-ci il. Ermənistan SSR kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Aslanyan başda olmaqla, 4 nəfərlik nümayəndə heyəti Yerevandan Şuşaya gəldilər. Onlar Ermənistandan gələn qaçqınların Şuşaya yığılmasından narahat olduqlarını bildirdilər.

Çoxsaylı danışıqlardan sonra qərara alındı ki, qaçqınlar ya Şuşada qalacaqlar, ya da Ermənistanə – öz doğma yerlərinə qaytarılacaqlar. Aslanyan bildirdi ki, bizim üçün qaçqınları Ermənistanə qaytarmaq daha münasibdir, nəinki Şuşada – DQMV-də saxlamaq. Elə bu fikirlə də onlar razılaşmaq üçün Xankəndinə getdilər.

07 iyul 1988-ci il. Ə. Vəzirov telefonla zəng edib qaçqınları Şuşadan çıxarmağı məndən tələb etdi. Bildirdi ki, hətta M.S.Qorbaçova da çatıb ki, Şuşadakı qaçqınlar Xankəndi ermənilərini sıxışdırırlar. Bu antidemokratiyadır. Mən Ə.X.Vəzirova yalnız bir cavab verdim: Məgər qovulmaq demokratiyadır, sıxışdırmaq antidemokratiya?

09 iyul 1988-ci il. Ə. X.Vəzirovun tapşırığı ilə şuşalıların və qaçqınların etirazlarına baxmayaraq, bir neçə gün ərzində DQMV-dəki, o cümlədən Şuşadakı 4 minə qədər qaçqımdan 3 mindən çoxu respublikanın digər rayonlarına göndərildi. Bu rayonlar aşağıdakılardır:

Dəvəçi, Lənkəran, Şamaxı, Abşeron, Beyləqan, Yevlax, Kürdəmir, Salyan, Neftçala, Astara, Şəmkir, Xaçmaz, Bərdə və Tərtər. Siyahını ona görə təqdim edirəm ki, oxucu onların qəsdən DQMV-dən uzaq rayonlar olduğunu bilsin.

Bütün bunlar Azərbaycan xalqının son ümidini heç çıxarıb, ermənilərin dəyirmanma işə su tökdü. Bu

cinayətin ən böyüyü işə Ermənistandan gələn qaçqımların Xocalıdan da çıxarılması oldu.

Ə. X.Vəzirov qaçqınları DQMV-dan tam çıxartmaq üçün büro üzvlərini, nazirləri, komitə sədrilərini və digər rəhbərləri ardıcıl surətdə Şuşaya göndərirdi.

12 iyul 1988-ci il. DQMV sessiyası «Vilayətin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxması haqqında» yenidən qərar qəbul edir. Elə həmin gün Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti bu qərarı da ləğv edir.

18 iyul 1988-ci il. SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti öz iclasında Dağlıq Qarabağ haqqında məsələ müzakirə edərək yekdilliklə qərar qəbul edir ki, Azərbaycan və Ermənistan SSR-in mövcud sərhədlərinin dəyişməsi mümkün deyildir.

02 avqust 1988-ci il. Xankəndində Ə. X. Vəzirov və S. Q. Arutunyanın görüşü olmuşdu. Görüşdə Sov. İKP MK-nın nümayəndəsi A. İ. Volski iştirak etmişdi. Görüş heç bir nəticə verməmişdi.

24 avqust 1988-ci il. Xankəndində Vilayət XDS İK-nın sessiyası çağırılmışdı. Bir gün əvvəl Ə. X.Vəzirov iki dəfə Şuşaya zəng edərək mənə təkidlə tapşırırmışdı ki, iclasda azərbaycanlılar çıxış etməməlidirlər, çünki sessiyada aqressiv çıxış edən ermənilərin dedikləri maqnitafona yazılaraq, sonra barələrində inzibati ölçü götürüləcəkdir.

İclasda Moskvanın nümayəndəsi Arkadi Volski iştirak edirdi. Şuşadan 10 nəfər iştirak edirdik. Mən Ə.Vəzirovun tapşırığını onlara da çatdırmışdım. Sessiya başlanan kimi tribunaya qalxan ermənilər Azər-

baycanın, azərbaycanlıların və bizim ünvanlarımıza təhqir və söyüşlər yağdırırdılar. Hiss olunurdu ki, ermənilər buna əvvəlcədən hazırlamışdılar. Sessiyadan yarımçıq çıxmalı olduq. Maşınlarımız əzilmiş, sürücülərimiz isə döyülmüşdülər.

Sessiyadan sonra biz A. Volskidən açıqlama tələb etdik. O, dedi: «Nə maqnitafon! Nə inzibati ölçü! Poqosyan, mən və Vəzirov birgə qərara gəlmişdik ki, bu sessiyada imkan verək erməni liderləri ürəklərini boşaltsınlar, bəlkə bu yolla sakitləşələr».

Biz aldadıldığımızı başa düşərək, Ə.X.Vəzirovun və A.Volskinin ünvanına lənət yağdırıya-yağdırıya Şuşaya qayıtdıq. Aydın idi ki, bunlar sözdə azərbaycanlıları, əməli işdə isə erməniləri müdafiə edirdilər.

13 sentyabr 1988-ci il. Yerevanda Sov. İKP MK-nın şöbə müdürünün müavini Q. P. Xarçenkonun iştirakı ilə geniş plenum keçirilərək Dağlıq Qarabağ məsələsi müzakirə olunur.

18-21 sentyabr 1988-ci il. Xankəndində azərbaycanlılar yaşayan evlər yandırılır, adamlar döyülərək Şuşaya qovulurlar. Müvafiq olaraq Şuşada buna cavab reaksiyası verilir.

21 sentyabr 1988-ci il. DQMV ərazisində və Ağdam rayonunda xüsusi vəziyyət elan olunur.

22 sentyabr 1988-ci il. Yerevan, Leninakan, Abovyan, Çarentsavan, Eçmiədzin şəhərlərində bir sıra müəssisələr tətil edərək işi dayandırır, şəhər nəqliyyatının hərəkəti pozulur. Tətil nəticəsində təkcə Yerevan şəhəri 25 mln. rubl vəsait itirir.

01 oktyabr 1988-ci il. SSRİ Ali Sovetinin qərarı ilə M. S. Qorbaçov SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri seçilir.

04 oktyabr 1988-ci il. Dağlıq Qarabağın Xankəndi və Xocalı ərazilərində yaşayan bütün azərbaycanlılar döyülərək köçüb getməyə məcbur edirlər.

11 oktyabr 1988-ci il. Azərbaycanın və Ermənistanın I katiblərinin Xankəndində keçirilən növbəti görüşü heç bir müsbət nəticə vermir.

18 noyabr-05 dekabr 1988-ci il. Bakıda Azadlıq meydanında izdihamlı mitinqlər keçirilir. Burada iştirakçılar Şuşa yaxınlığındakı Topxana meşəsinin ermənilər tərəfindən qırılmasına qarşı etirazlarını bildirirlər. Həmçinin Ermənistanın, Moskvanın, M.S.Qorbaçovun, Ə.Vəzirovun ünvanlarına tənqidi çıxışlar edilir. DQMV-də Sovet hökumətinin bərpa olunması tələb olunur.

21 noyabr 1988-ci il. Bakının bir sıra rayonlarında və Gəncə şəhərində ağır nəticələr verən ciddi ixtisəşlər baş verir. 3 hərbi qulluqçu öldürülür, xeyli adam yaralanır. Bununla əlaqədar olaraq Bakı, Naxçıvan və Gəncə şəhərlərində xüsusi vəziyyət elan olunaraq müəyyən qadağan saatları qoyulur.

24 noyabr 1988-ci il. Ermənistanın ərazisindən Qubadlı rayonunun Eyvazlı, Qədirlı və Davudlu sərhəd kəndlərinə hücumlar edilir. Eyvazlı kəndi tamamilə yandırılır.

Noyabrın sonu 1988-ci il. Ermənistanın Quqark rayonunda 70 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirildi. Təkcə Gözəldərə kəndində 21 nəfər, o cümlədən 6 qadın və 3 körpə uşaq öldürülmüşdü.

07 dekabr 1988-ci il. Ermənistanda (Spitak və Leninakan şəhərlərində) güclü zəlzələ baş verdi. Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi baş sağlığı verərək öz yardım təklifini irəli sürdü.

M. S. Qorbaçov təcili olaraq Ermənistana gələrək 2 gün fəlakət zonasını gəzdirdi. O, ittifaq qüvvələrini zəlzələnin nəticələrini aradan qaldırmağa yönəltdi. Burada müsahibələrinin birində deyir: «Zənnimcə, özüyündə Qarabağ problemi var... Azərbaycanın keçmiş rəhbərliyi hansı mərhələdəsə bu əhaliyə düzgün yanaşmamış, sadəcə olaraq bəzən insan kimi yanaşmamışdır».

08 dekabr 1988-ci il. Təbii fəlakətə düşərək olmuş qonşusuna ilk kömək edən Bakıdan 80 peşəkar xilasedici, 28 güclü avtokrandan ibarət mexanikləşdirilmiş dəstə Spitakə yola düşdü, onlar təkcə ilk günlər 63 nəfəri ölümdən xilas etdilər, uçuqunlar altından 320 meyit çıxartdılar.

10 dekabr 1988-ci il. Zəlzələ ilə əlaqədar olaraq Yuqoslaviyadan göndərilən təyyarə Belqrad-Ankara-Yerevan marşrutu ilə Ermənistana uçuş edir. Ankaradan gəldiyi üçün ermənilər onu türk təyyarəsi hesab edərək «qəzaya» uğradırlar. Sonralar günahlarını yumaq üçün təyyarənin 6 nəfərlik şəxsi heyətinə abidə qoyulur.

11 dekabr 1988-ci il. Zəlzələ ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın xilasedici dəstəsi Ermənistanın Leninakan şəhərinə uçuş edir. Erməni dispetçerinin istiqamətlən-

dirməsi nəticəsində təyyarə dağa dəyərək qəzaya uğrayır. 69 nəfər xilasedici və 4 nəfər ekipaj üzvü həlak olur. Yalnız 1 nəfər yaralı salamat qalır. Onu xəstəxanaya yerləşdirsələr də, erməni mitinqçilərinin tələbi ilə Azərbaycana göndərilirlər.

Yuqoslaviyalılardan fərqli olaraq həlak olan 73 nəfərə nəinki abidə qoyulmur, hətta təyyarənin tapılmış qara qutusu belə Azərbaycana verilmir.

15 dekabr 1988-ci il. İndiyədək ümumi olan qərarlarına əhəmiyyət verilmədiyini duyan Sov. İKP MK özünü «Azərbaycan SSR-in və Ermənistan SSR-in bəzi vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri haqqında» konkret qərarını qəbul edir və onun icrasına dair hesabat tələb edir.

Bu qərara «layiqincə» əməl edən Ə. X. Vəzirovun 13 yanvar 1989-cu il tarixdə keçirdiyi partiya fəalları yığıncağının sənədlərindən aydın olur ki, erməniləri sıxışdırmalarına görə 25 gün ərzində 2532 nəfər, o cümlədən 612 rəhbər işçi partiya məsuliyyətinə və inzibati (ən çoxu da prokurorluq qarşısında) məsuliyyətə cəlb olunmuş, 222 nəfər işdən çıxarılmış, 65 nəfər isə partiya və komsomol sıralarından xaric edilmişdir.

Təkcə Bakıda 213 kommunist, o cümlədən 130 rəhbər işçi partiya məsuliyyətinə cəlb edilmiş, 13 nəfər partiya sıralarından xaric olunmuşdur. 715 nəfər, o cümlədən 138 rəhbər işçi intizam tənbehi qaydasında cəzalandırılmış, 121 nəfər işdən azad edilmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsi sistemində işləyən 20 nəfər və (erməniyə təzyiq olunduğu üçün) Komitənin bütün rəhbər işçiləri cəzalandırılaraq işdən azad olunmuşlar. Görülən bu və digər tədbirlər nəticəsində 19 min nəfərdən çox erməni Azərbaycana qayıtmışdır.

Sov. İKP MK-nın bu qərarına «əməl edən» Ermənistan KP MK-nın hesabatında göstərilir ki, həmin müddət ərzində, qanuna zidd hərəkətlər, fəaliyyətsizlik göstərilməsi və **bir sıra başqa** pozuntular üstündə 13 nəfər rəhbər işçi partiyadan xaric edilmiş, 24 nəfər vəzifəsindən çıxarılmış, 69 nəfərə isə partiya cəzası verilmişdir. «Tədbirlərin görülməsinə» baxmayaraq Ermənistan bir nəfər də olsun azərbaycanlı qayıtmamışdır.

Bağışlanılmaz haldır ki, 1988-ci il ərzində erməni separatçılarına qarşı qətiyyətlə və amansız müqavimət göstərənlər: Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri Ziya Yusifzadə, ədliyyə naziri Əlisahib Orucov, DQMV prokurorunun müavini Mübariz Bayramov, Şuşa Rayon Partiya Komitəsinin katibi Ruhəngiz Muxtarova, polis rəisi Ələmdar Tağıyev və onlarca belə rəhbər işçilər Ə. Vəzirov tərəfindən müxtəlif adlar altında ön cəbhədən uzaqlaşdırıldılar. Bu yangınsöndürənləri alovdan uzaqlaşdırmağa bərabər olan bir hərəkət idi.

25 dekabr 1988-ci il. Respublika Statistika İdarəsinin rəsmi məlumatına əsasən bu tarixə Ermənistan-dan 165 min qaçqın gəlmişdi.

12 yanvar 1989-cu il. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti tərəfindən DQMV ərazisində Xüsusi İdarəetmə Komitəsi yaradılır. Komitəyə Moskvanın nümayəndəsi kimi Xankəndində əyləşən Arkadi Volski rəhbər təyin edilir. A. İ. Volski Azərbaycanın deputatı olsa da və nəzəri cəhətdən separatizmi tənqid etsə də, praktiki olaraq ermənilərin planlarını həyata keçirirdi.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərəcək bu komitənin tərkibində 5 nəfər rus, 2 nəfər erməni və yalnız 1 nəfər azərbaycanlı var idi.

28 yanvar 1989-cu il. A. İ. Volski Ermənistan gedərək onun rəhbərləri ilə Dağlıq Qarabağ məsələsini müzakirə edir.

02 aprel 1989-cu il. Rusiyanın deputatı Qalina Starovoytova başçılığı ilə Ermənistandan Dağlıq Qarabağa 40 nəfərlik «təbliğatçı» dəstəsi gəlir.

04-05 may 1989-cu il. Dağlıq Qarabağın bütün erməni partiya, sovet rəhbərlərinin və deputatlarının imzası ilə M. S. Qorbaçova açıq məktub göndərilir. Məktubda Azərbaycanın ünvanına təhqiramiz sözlər də işlədilir.

06 may 1989-cu il. SSRİ Nazirlər Sovetinin bu tarixli qərarı ilə DQMV-dəki idarə və müəssisələr Azərbaycan SSR-in tabeliyindən çıxarıldı. Buna görə də burada azərbaycanlıların yaşadığı məntəqələrin ermənilər tərəfindən blokadasına imkan yarandı.

25 may 1989-cu il. SSRİ Xalq Deputatlarının I qurultayı öz işinə başladı. Azərbaycanda hamı bu qurultaya böyük ümid bəsləyirdi. Ermənilər bu qurultayda birləşmə məsələsi üzrə birdəfəlik yox cavabı almalı idilər.

Çox təəssüf ki, televiziya ilə birbaşa yayımlanan qurultayın gedişindən aydın oldu ki, erməni deputatlar üstünlük əldə etdilər, M.S.Qorbaçovun erməniləri müdafiəsi və Azərbaycandan gedən deputatların passivliyi nəticəsində qəbul olunan qərarlar da ermənilərin xeyrinə oldu.

02 iyun 1989-cu il. Moskvada Ermənistan KP MK-nın I katibi S. Q. Aruturyan «1989-cu il iyunun 1-

nə Ermənistanda bir dənə də olsun azərbaycanlı ailəsi qalmamışdır, halbuki hələ də Azərbaycanca 450 min erməni yaşayır» sözü ilə çıxış etmişdi.

08-09 iyun 1989-cu il. DQMV-dəki «Qarabağ hərəkəti» ilə Ermənistandakı «Qarabağ» təşkilatının Xankəndində birgə iclası keçirilir. Onlar azərbaycanlılara qarşı təxribatları gücləndirməyi qərara alırlar.

14 iyun 1989-cu il. Qurultaydan uğursuzluqla qayıdan Ə. X.Vəzirov Dzerjinski (indiki Şəhriyar) adına klubda respublikanın idarəedici orqanlarının rəhbər işçilərindən ibarət müşavirə keçirdi. Əhalinin narazılığını yayındırmaq üçün çıxış edən deputatlar əvvəlcədən hazırlanmış qısa və tərifləyici mətnlərlə hesab verirdilər.

Çıxışında Ə.Vəzirovla kəskin mübahisə etdim və yekunlardan aydın oldu ki, o, Qarabağ problemini yalnız danışıqlar yolu ilə həll etmək niyyətindədir ki, bu da vaxt qazanmaq üçün ermənilərin xeyrinə olan bir iş idi.

07 iyul 1989-cu il. Xankəndi yaxınlığındakı azərbaycanlılar yaşayan Kərkicahan kəndi yandırılır.

08 iyul 1989-cu il tarixdə ermənilər təsis konfransı çağıraraq «Miasum» (birləşmə) hərəkəti yaradırlar və onun sədrliyinə Robert Köçəryanı seçirlər.

16 iyul 1989-cu il. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi yarandı və Əbülfəz Elçibəy onun sədri seçildi.

22 iyul 1989-cu il tarixdə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti ABŞ senatının ermənilərin xeyrinə olan və Azərbaycanın daxili işinə müdaxilə hesab edilən 19 iyul tarixli qətnaməsinə qarşı özünün etiraz bəyanatını verir.

29 iyul 1989-cu il. Azərbaycandan Naxçıvana gedən qatarlara ermənilərin müntəzəm hücumları son həddə çatır. Qatarların Naxçıvana gedişi tamamilə dayandırılır, Naxçıvan MR blokadaya alımr.

16 avqust 1989-cu il. Xankəndində ermənilər tərəfindən «DQMV əhalisinin səlahiyyətli nümayəndələrinin qurultay» keçirilir. Burada 384 nümayəndədən yalnız 334 erməni iştirak edir. «Qurultay» 79 nəfərdən ibarət olan idarəedici Milli Şura və 12 nəfərlik Rəyasət Heyəti yaradır. Heyətin sədri SSRİ deputatı Voçaqan Qriqoryan seçilir. «Qurultay» həmçinin Dağlıq Qarabağı «müstəqil ittifaq ərazisi» elan edir.

Bu qərar Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 26 avqust tarixli qərarı ilə Konstitusiyaya zidd elan olunur.

20 avqust 1989-cu il. «Milli müdafiə dəstələri» yaradılmaqla 17 yaşından 50 yaşmadək bütün ermənilər bu «ixtisaslaşdırılmış» dəstələrə cəlb olunurlar.

15 sentyabr 1989-cu il. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə DQMV-dəki Xüsusi İdarə Komitəsi ləğv olunur.

16 sentyabr 1989-cu il. Erməni terrorçuları Tiflis-Bakı avtobusunu partladılar. 5 nəfər ölür, 25 nəfər yaralanır.

21 sentyabr 1989-cu il. Xankəndində yaşayan bütün azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qovularaq şəhərdən çıxarırlar. Bu hadisəyə reaksiya verən Bakı və Gəncədə də vəziyyət gərginləşir. Ə.X.Vəzirov vəziyyəti idarə edə bilmədiyindən Moskvadan kömək istəyir.

07 oktyabr 1989-cu il. Terrorçu A. A. Abramyan tərəfindən Şuşanın Xəlfəliçay körpüsü partladılır.

01 dekabr 1989-cu il. Ermənistan SSR Ali Soveti DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsinə dair qərar qəbul edir. Lakin bu günədək rəsmi Ermənistan siyasi danışıqları asanlıqla aparmaq üçün «Dağlıq Qarabağ respublikasının» müstəqilliyini tanımamışdır.

06 dekabr 1989-cu il tarixli Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı ilə DQMV üzrə Respublika Təşkilat Komitəsi yaradılır. Komitəyə Azərbaycan KP MK-nm II katibi V. P. Polyaniçko rəhbərlik edir.

31 dekabr 1989-cu il. Araz çayı boyunca 137 km-lik Sovet-İran sərhədində sərhəd qurğuları dağıdıldı. Hər iki tərəfdən sərhəddə toplaşan əhali Araz çayını keçib görüşdülər.

Yanvarın 18-də isə Naxçıvan, Biləsuvar və Cəlilabad rayonlarında sərhəd qurğuları dağıdıldı, əhali cənubi qan qardaşları ilə görüşdü.

04 yanvar 1990-cı il. Terrorçu Q. V. Sarkisyan Əsgəran-Ağdam körpüsünü partladır.

09 yanvar 1990-cı il. Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası 1990-cı il üçün plan və büdcə məsələlərinə baxaraq, DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafını öz təsir dairəsinə daxil edir.

11 yanvar 1990-cı il tarixdə isə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti bu aksiyanı Azərbaycan Respublikasının suverenliyini pozmaq kimi qiymətləndirir.

09 yanvar 1990-cu il. Sov. İKP MK katibi A. N. Girenko və SSRİ Millətlər Sovetinin sədri R. P. Nişanov Xankəndinə buraxılmır, ermənilər onları müşayiət edən daxili qoşuna atəş açırlar.

10 yanvar 1990-cı il. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri M. S. Qorbaçov (gələcək 20 Yanvar qırğını «əsaslandıraraq» və H. Əliyevə qarşı şəxsi ədavətini biruzə verərək) SSRİ-nin dövlət sərhədi haqqında Qanunun Naxçıvan MSSR ərazisində kobud surətdə pozulması barədə qərar verir və təcili tədbirlərin görülməsini tapşırır.

11 yanvar 1990-cı il. Lənkəranda rayon partiya komitəsi, daxili işlər şöbəsi və digər dövlət müəssisələri mühasirəyə alındı. Onların fəaliyyəti dayandırıldı, müvəqqəti müdafiə komitəsi təsis olundu. Yanvarın 12-də isə xalqa divan tutmaq üçün göndərilən sovet hərbi hissələrinin hərəkəti əhali tərəfindən canlı sipər yaratmaqla dayandırıldı.

12 yanvar 1990-cı il. Ermənistan SSR-dən 500 nəfər silahlı quldur 20 vertolyot Xanlar rayonunun Quşçu kəndinə hücum edib dinc əhaliyə divan tutmuş, onlarla sakini, qadınları və uşaqları vəhşicəsinə öldürmüşdü.

07-14 yanvar 1990-cı il. Nazirlər Sovetinə (sədr A. Mütəllibovun kabinetinə) çoxsaylı hərbiçilər, bəzən generallar gəlib-gedirdilər. Hiss olunurdu ki, hansısa tədbirə hazırlıq gedir. İşlər müdirinin müavini B. Aleksenko aparat işçilərini toplayıb, onlara axşamlar qalıb işləməyi qadağan edir. Binaya qablaşdırılmış

yeşiklər və müxtəlif aparatlar daşınır. Peyk qurğularının antenaları üçün tavanlardan dəşiklər açılırdı.

Yalnız 20 yanvar – Bakı qırğınından sonra aydın oldu ki, yuxarıda qeyd olunanlarla rus generalları Bakı qırğınına ən azı iki həftə əvvəldən hazırlaşırdılar.

15 yanvar 1990-cı il. SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti DQMV-də və ətraf rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan etdi. SSRİ Nazirlər Soveti isə mayın 22-də Muxtar Vilayətin iqtisadiyyatını idarə etmək hüququnu yenidən Azərbaycana qaytardı.

19 yanvar 1990-cı il. Naxçıvan MSSR Ali Soveti Muxtar Respublikanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul edir.

20 yanvar 1990-cı il. Bakı qırğını. Ümumxalq hüzn günü. M. S. Qorbaçov ittifaq miqyasında gedən çoxsaylı milli ziddiyyətləri dayandırmaq məqsədi ilə və başqalarına da dərs olmaq üçün Bakıda geniş miqyaslı qırğın yaradılmasına göstəriş verdi. Halbuki belə bir göstəriş vaxtilə Xankəndində ermənilərə tətbiq olunsaydı, yəqin ki, Dağlıq Qarabağ problemi baş verməzdi. Bu qırğında Rusiyanın xüsusi dəstələri və onların tərkibində isə qəddar ermənilər iştirak edirdilər.

Bu qırğın da Qarabağ münaqişəsi əsasında yaranmaqla Qorbaçovun «demokratiya» zəncirinin növbəti həlqəsi idi. Başqa variantda desək, bunların hər ikisi bir səbəbin törətdiyi iki nəticədir.

Qırğından dərhal sonra çağırılmış Azərbaycan KP MK plenumunda plenum üzvü Musa Məmmədovun təklifi ilə hələ də Bakıda olan SSRİ Müdafiə naziri Yazov müzakirəyə dəvət edilsə də o, gəlməkdən qətiyyətlə imtina etmişdi.

Qırğının ertəsi günü – yanvarın 20-də indiki Prezident Aparatının qarşısında keçən mitinqdə Xalq Təhqiqatı Qrupu yaradıldı və bu qrup dərhal iş başladı. Onun tərkibi əvvəlcə 16 nəfər idi, sonralar artaraq 40 nəfərə çatmışdı. Qrup ona görə yaradıldı ki, xalq rəsmi dövlət istintaq orqanlarına inanmırdı.

Yanvarın 29-da işə rəsmi olan Deputat İstintaq Komissiyası işə başladı. Bu komissiya əslində M.S. Qorbaçovu və Ayaz Mütəllibovu razı salmaq üçün cinayəti ört-basdır ilə məşğul oldu. Xalq Təhqiqat Qrupunun məlumatına əsasən Bakı qırğını zəmin 171 nəfər öldürülmüş, 800 nəfərdən çoxu yaralanmışdır.

21 yanvar 1990-cı il. Heydər Əliyev Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək 20 Yanvar – Bakı qırğını ilə əlaqədar olaraq kəskin tənqidlə cinayətin törədilməsinə açıq etirazını bildirir.

22 yanvar 1990-cı il. 20 Yanvar şəhidlərinin dəfn mərasimi keçirildi. Dəfn mərasimlərində 1 mln-dan çox adam iştirak etdi.

24 yanvar 1990-cı il. Moskvaya gizli qaçmış Ə. Vəzirovun yerinə yenə də moskvapərəst Ayaz Mütəllibov Azərbaycan KP MK-nın I katibi «seçildi».

18 fevral 1990-cı il. Ermənilər Şuşa-Bakı avtobusunu partlatdılar. 13 nəfər ağır yaralandı. Bir neçə nəfər ömürlük şikəst oldu.

01 mart 1990-cı il. İlin əvvəlindən (2 ay ərzində) təkcə Xankəndi üzrə ermənilər tərəfindən törədilmiş 64 cinayət hadisəsi və Gorus erməniləri tərəfindən Laçın rayonunda törədilmiş 28 cinayət hadisəsi rəsmi olaraq

qeydə alınmışdı. Qeyd olunan tarixdə DQMV-də 1500 nəfərdən çox Ermənistan vətəndaşı olan erməni yaşayırdı.

Mart 1990-cı il. DQMV Aqrar-Sənaye Komitəsinin rəhbəri R. Ayriyanın təşəbbüsü ilə «dərın şum işləri» aparmaq üçün Prikarpatyedən T-54 tipli 40 ədəd «çıxdaş» edilmiş tank gətirilir. Sonralar bu tanklar azərbaycanlıların vilayətdən qovulmasında işlədilir.

31 mart 1990-cı il. Azərbaycan KP MK-mn plenumu keçirilir. Burada Qanlı Yanvar hadisələrinə siyasi və hüquqi qiymətin verilməsindən boyun qaçırılır.

19 may 1990-cı il. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası prezident vəzifəsi təsis edir və Ayaz Mütəllibovu bu vəzifəyə seçir.

İyun 1990-cı il. Erməni terror qrupları Laçın, Kəlbəcər, Şuşa və digər Azərbaycan rayonlarında, Ermənistanla sərhəd yaylaqlarda vəhşiliklər törədərək çobanları və naxırçıları öldürür, 10 minlərlə mal-qaranı Ermənistanla keçirirdilər.

21 iyun 1990-cı il. Laçın rayonunun Köhnəkənd sakinləri Kamil Səlimov və oğlu Elçin erməni quldur dəstəsi tərəfindən işgəncə ilə öldürülərək, otardıqları qoyun sürüsü Ermənistanla aparılır.

11 iyul 1990-cı il. Tərtərdən Kəlbəcərə hərbiçilərin müşayiəti ilə gedən maşın karvanına erməni terrorçuları basqın edirlər. 14 nəfər həlak olur, 35 nəfər yaralanır. Qaçıb gedən terrorçuların «məskənindən» çoxlu

silah-sursat tapılır və yola basdırılmış 5 ədəd mina zərərsizləşdirilir.

İyul 1990-cı il. Ağdam rayonunun Gülablı, Xıdırlı, Əliağalı, Qalayçılar və başqa sərhəd kəndləri müntəzəm olaraq erməni terrorçularının hücumlarına məruz qalır.

02 avqust 1990-cı il. «Krasnaya zvezda» qəzetinin məlumatına əsasən Yerevanda erməni terrorçuları hərbi hissəyə hücum edərək 165 ədəd reaktiv oqneymotu, onun 102 ədəd başlığını və 675 ədəd signal raketlərini aparmışdılar.

10 avqust 1990-cı il. Tiflis-Ağdam avtobusu A. Avanesyan və M. Tatevosyan tərəfindən partladılır. 20 nəfər ölür, 30 nəfər yaralanır.

10 avqust 1990-cı il. «Şəmkir-Gəncə» avtomobil yolunda avtobus partladılmış, nəticədə 17 nəfər həlak olmuş, 26 nəfər yaralanmışdı.

10 sentyabr 1990-cı il. Uzun müddət Ağdərə Rayon Partiya Komitəsinin II katibi işləyən Arif Əliyev erməni terrorçuları tərəfindən girov götürülərək 12 gün ağır işgəncələr altında saxlanılır. Onun dişlərini sökürlər və bir təsadüf nəticəsində güllələmirlər. Sonra isə onun yanına daha 2 azərbaycanlı girov gətirirlər.

Sonralar rus hərbiçiləri vasitəsilə onlar əsir düşmüş terrorçularla dəyişdirirlər.

15 sentyabr 1990-cı il. Erməni dəstəsi DQMV-nin radio-televiziya mərkəzini partladır.

19 noyabr 1990-cı il. NATO ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı arasında «Avropada adi silahlar haqqında müqavilə» imzalanır. Onun sonrakı protokolları üzrə məhdudlaşdırmalar Azərbaycanın zərərinə olur, çünki burada hərbi-siyasi parametrlərdəki fərq nəzərə alınmır.

30 noyabr 1990-cı il. Xankəndi aeroportunun yaxınlığında sənişin avtobusu partladılır. 2 nəfər həlak olur, 11 nəfər yaralanır.

15 dekabr 1990-cı il. S. A. Babayanın terror qrupu Əsgəranda 3 nəfəri qətlə yetirir.

09 yanvar 1991-ci il. Laçın-Şuşa yolunda 5 nəfərlik erməni terror qrupu «Molodyoj Azərbaycana» qəzetinin müxbiri Salatın Əsgərovanı, podpolkovnik S. M. Larionovu və mayor İ. U. İvanovu güllələyirlər. Terrorçular həbs olunurlar (10-140).

14 yanvar 1991-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Şaumyan (kənd) rayonunun ləğvi haqqında qərar qəbul edir.

18 yanvar 1991-ci il. Rus zabiti (baş leytenant) Yuriy Qırçenko öz gündəliyində göstərir ki, Ermənistandan Dağlıq Qarabağa gələn «boyeviklər» nəinki azərbaycanlıları, hətta rusları da girov götürüb qaytaranda əvəzində silah-sursat alırdılar. Onların xüsusi düzəldilmiş elə maskaları var idi ki, geyəndə ruslardan seçilmirdilər.

Hər həftə (rus) əsgərlərimizdən azı 3-4 nəfəri qaçıb gedirdilər. Yuxarıda qeyd olunan tarixdə batalyonomuzdan 15 hərbiçi qaçıb getmişdi.

21 yanvar 1991-ci il tarixdə Ağdam şəhərindəki avtovağzal partladıldı. Əhaliyə dedilər ki, bu qazdan olub, halbuki 3 gün əvvəldən qaz kəsilmişdi. «KQB SSSR» yaxşı işləyirdi. Bizi toplayıb xəbərdarlıq etdilər: «Kim bu barədə ağzını açsa, onun ağzı yumulacaqdır».

Bu günlər 2 (rus) əsgərimiz isə Ağdamdakı 3 mağazanı dağıdıb gətirmişdilər. İşin üstü açılan kimi onları başqa hissəyə keçirdilər.

Stepanakertdə isə tez-tez zəncilərlə rastlaşırdıq. Burada xidmət başa çatdıqda rus əsgərlərini ermənilər, Ağdamda isə tatar, qazax və bu kimi müsəlmanlar əvəz edirdilər.

18 aprel 1991-ci il. Terrorçu Q. V. Sarkisyan Xocavənd rayonunda 3 azərbaycanlı milis işçisini öldürür.

19 aprel 1991-ci il. Rəsmi sənədlər üzrə çıxarılan siyahılar göstərir ki, kommunist sisteminin sərt qanunları olmasına baxmayaraq, təkcə 1935-1978-ci illər ərzində Ermənistanda 628 Azərbaycan yaşayış məntəqəsinin adı erməniləşdirilmişdi.

«Ermənistanın səsi» qəzetinin 19 aprel 1991-ci il tarixli nömrəsində göstərilir ki, Ermənistan prezidentinin fərmanı ilə daha 90 yaşayış məntəqəsinə erməni adları verilmişdi (10-236).

09 may 1991-ci il. DQMV təşkilat komitəsinin rəhbəri V. P. Polyaniçkoya ermənilər Xankəndində sui-qəsd hazırlayırlar, lakin bu baş tutmadı. O, 01 avqust 1991-ci il tarixdə Şimali Osetiyada «naməlum» terrorist tərəfindən öldürüldü (10-141).

30 may 1991-ci il. Erməni terrorçuları Moskva-Bakı qatarını partlatdılar. 11 nəfər öldü, 22 nəfər yaralandı.

19 iyun 1991-ci il. «Yevlax-Laçın» yolunda avtomaşın partladılmış, 3 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər ağır yaralanmışdı.

27-28 iyun 1991-ci il. Xocavənddə «Qarabağ» terror təşkilatı Qaradağlı kəndinə hucum edərək 6 nəfər kənd sakinini güllələdilər.

31 iyul 1991-ci il. Moskva-Bakı sərnəşin qatarı erməni terrorçuları tərəfindən partladıldı. 16 nəfər öldü, 20 nəfər yaralandı.

02 avqust 1991-ci il. Hadrut rayonunun Dolanlar kəndində avtomaşın partladılmış, 4 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdı.

08 avqust 1991-ci il tarixdə bir gün ərzində rus əsgərlərinin köməyi ilə Ermənistanın Nüvədi kəndinin əhalisi döyülərək Ermənistandan qovuldular.

18-22 avqust 1991-ci il. Erməni hərbi hissələri rusların köməyi ilə vertolyotlar və ağır texnikadan istifadə etməklə Qazax rayonuna hücum keçdilər. Bağanis-ayrım kəndi dağıdıldı, dinc əhaliyə işgəncələr verildi.

21 avqust 1991-ci il. Hadrut rayonunun Şadaxt kəndi yaxınlığında avtobus partladılmış, 2 nəfər həlak olmuş, 10 nəfər ağır yaralanmışdı.

23 avqust 1991-ci il. Terrorçular Şuşa-Cəmilli yolunda avtobusu gülləyə tutmuşdular. 4 nəfər həlak olmuş, 13 nəfər yaralanmışdı.

Sentyabr 1991-ci il. Ermənilər tərəfindən «Dağlıq Qarabağ Respublikası» adlanan qeyri-qanuni bir

qurum yaradıldı və bu üzdənirəq «respublikanın» ali sovetinə də seçkilər keçirildi.

04 sentyabr 1991-ci il. Heydər Əliyev Naxçıvan parlamentinin sədri seçildi, eyni zamanda Konstitusiyaya uyğun olaraq Azərbaycan SSR Ali Soveti sədrinin müavini oldu.

05 sentyabr 1991-ci il. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi yaradıldı.

08 sentyabr 1991-ci il. İlk prezident seçkiləri oldu. A. Mütəllibov prezident «seçildi».

08 sentyabr 1991-ci il. «Ağdam-Xocavənd» avtobusunun atəşə tutulması nəticəsində 5 nəfər qətlə yetirilmiş, 34 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdı.

Həmin gün «Ağdam-Qaradağlı» marşrutu ilə işləyən avtobus erməni quldurları tərəfindən atəşə tutulmuş, 8 nəfər həlak olmuş, 42 nəfər yaralanmışdı.

23 sentyabr 1991-ci il. Jeleznovodskda B. Yeltsin, N. Nazarbayev, A. Mütəllibov və L. Ter-Petrosyan Dağlıq Qarabağın azərbaycan və erməni icmaları nümayəndələrinin iştirakı ilə görüş keçirdilər. Görüşdə vəziyyəti normallaşdırmaq məqsədi ilə «müvəqqəti işçi qrupu» yaratmaq qərara alındı.

26 sentyabr 1991-ci il. «Yevlax-Laçın» yolunda avtomaşın partladılmış, 2 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdı.

09 oktyabr 1991-ci il. «Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında» AR-sı Qanununun

qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar olaraq rus hərbiçiləri silah və hərbi texnikanı Azərbaycandan çıxarmağa, şəxsi adamlara satmağa və məhv etməyə çalışırdılar.

18 oktyabr 1991-ci il. Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdi. Bu, SSRİ tərkibindən çıxmaq, imperiyadan azad olmaq demək idi.

19 oktyabr 1991-ci il. Ağdərə rayonunun Sırxavənd kəndi yaxınlığında avtomashın partladılmış, 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmışdı.

01 noyabr 1991-ci il. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi təsis olundu.

20 noyabr 1991-ci il. Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi yaxınlığında erməni terrorçuları «Mİ-8» vertolyotunu vurdular.

Vertolyotdakılar :

Respublikanın dövlət katibi – T. K. İsmayılov, Baş nazirin müavini – Z. S. Hacıyev, Prezidentin müşaviri – M. N. Əsədov, Baş prokuror – İ. İ. Qayıbov, xalq deputatları – V. C. Cəfərov və V. T. Məmmədov, Prezident Aparatının şöbə müdiri - O. M. Mirzəyev, meliorasiya və su təsərrüfatı nazirinin 1-ci müavini - Q. Q. Namazəliyev, DQMV prokuroru - İ. A. Plavskiy, MTN-nin şöbə rəisi - S. S. İvanov, DQMV Dİİ rəisi - general-mayor V. V. Kovalyov, komendant - N. V. Jinkin, dövlət katibinin köməkçisi - R. M. Məmmədov, Azteleradionun əməkdaşları: A. M. Mustafayev, A. İ. Hüseynzadə, F. İ. Şahbazov, müşahidəçilər: general-mayor M. D. Lukaşov və podpolkovnik V. M. Koçaryov, Qazaxıstanın daxili işlər nazirinin 1-ci müavini - S. D. Serikov və bütün ekipaj həlak oldular (10-141).

26 noyabr 1991-ci il. Azərbaycan parlamenti «Azərbaycan və erməni xalqları arasında milli ədavəti yaratmaq və dərinləşdirmək faktoru kimi» Dağlıq Qarabağın vilayət statusunu ləğv edən qanun qəbul etdi.

27 noyabr 1991-ci il. SSRİ Dövlət Şurası DQMV-nin statusunun SSRİ Konstitusiyasında təsbit edildiyini yada salaraq, DQMV-nin ləğvi ilə əlaqədar olan qərarı dəyişməyi Azərbaycan rəhbərliyindən tələb edir.

(İndiyədək DQMV ermənilərinin SSRİ Konstitusiyası əleyhinə olaraq separatçı hərəkətləri rəsmi Moskva tərəfindən bir dəfə də olsun onların qarşısında qoyulmadığı halda, ancaq indi Konstitusiyaya yada düşür).

III. DQMV-nin ləğvindən sonrakı dövr

08 dekabr 1991-ci il. Dağlıq Qarabağ erməniləri öz müstəqilliklərinə dair referendum keçirərək, ermənilərin 99 %-nin səs çoxluğu ilə nəticə əldə etdilər. Lakin Azərbaycan əhalisi buna etiraz edərək referendumun nəticələrini qəbul etmədilər.

08 dekabr 1991-ci il. Brest şəhəri yaxınlığındakı «Viskuli» iqamətgahı yaxınlığında Rusiya, Ukrayna və Belarus respublikaları rəhbərlərinin imzası ilə «Belovejski sazişi» bağlanmaqla, MDB (Müstəqil Dövlətlər Birliyi) yaradılır ki, sonralar onun tərikibi 12 respublikadan ibarət oldu.

Bununla da dünyanın ən böyük və ən güclü imperiyası olan SSRİ-nin dağılması başlandı.

16 dekabr 1991-ci il. İlk dövlət olaraq Türkiyə, sonralar isə ABŞ Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı.

Dekabr 1991-ci il. Rus zabiti (mayor) Yuriy Girçenkonun gündəliyindən: «Hərbi hissələrimiz döyüş sursatlarını ermənilərə qoyub gedirdilər. Onlara müharibəni davam etdirmək lazım idi. Biz isə yalançı döyüş aktı tərtib edərək ağır hərbi texnikanı hər iki tərəfə satırdıq. Bunu nəinki 4-cü ordunun komandirləri, hətta Zaqafqaziya hərbi dairəsinin komandanlığı da qeyri-rəsmi qaydada bilirdi».

23 dekabr 1991-ci il. «Qarabağ» terror təşkilatının üzvləri Əsgəran rayonunun Meşəli kəndinə hücum etdilər. 6 nəfər öldürüldü, 15 nəfər isə yaralandı.

26 dekabr 1991-ci il. Şuşa şəhər sakini Abbasov Süleyman İsmayıl oğlu, hamilə həyat yoldaşı, yaş yarı-

mında olan oğlu, qaynanası və sürücü ilə Bakıdan Şuşaya qayıdarkən erməni terror dəstəsinin yüksək gərginlikli elektrik dirəyini partlatdıqlarının şahidi olurlar. Terrorçılar bütün ailəni və onları Şuşaya aparan sürücünü vəhşicəsinə qətlə yetirirlər.

27 dekabr 1991-ci il tarixdə erməni silahlı birləşmələri Kərkicahana ağır texnika ilə hücumə keçdilər. Mehman Hüseynovun başçılıq etdiyi 22 nəfərdən ibarət könüllülər dəstəsi ermənilərin mühasirəsinə düşdülər. Buna baxmayaraq 8 saat davam edən döyüşdə 300-dən çox ermənidən 70-dən çoxu məhv edildi. Son nəticədə sağ qalan könüllülər əsir alındılar.

Onların içərisindən Fərhad Atakişiyevin cəsədi ermənilərdən geri alınmış və onun üzərində müxtəlif alətlərlə yetirilmiş 75-dən artıq işgəncə izi aşkar edilmişdir.

1975-1991-ci illər ərzində yaradılmış çoxsaylı erməni terror təşkilatlarından 14-ü öz adlarını açıqlamışlar.

1988-91-ci illər. Ermənistandakı 185 azərbaycanlı kəndindən 250 min nəfərə qədər azərbaycanlı qovuldu. Onlara məxsus 51 min ev, 165 sovxoz və kolxoz əmlakı, çoxlu mal-qara talandı. 225 nəfər öldürüldü, 1154 nəfər yaralandı, yüzlərlə adamlara işgəncələr verildi.

Qeyd olunan illər ərzində Dağlıq Qarabağda ermənilər tərəfindən törədilmiş 2559 toqquşma, 315 silahlı basqın, 1388 atəşətutma halları qeydə alınmışdır ki, bunların da nəticəsində 514 nəfər həlak olmuş, 1318 nəfər yaralanmışdır. 119 obyekt və 1134 azərbaycanlı evi ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.

08 yanvar 1992-ci il. Ermənilər Krasnovodskdan Bakıya üzən sərnəşin bərəsini partlatdılar. 25 nəfər öldü, 88 nəfər yaralandı.

14 yanvar 1992-ci il. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi təlim sahəsi üzrə əməkdaşlığa dair ilk razılıq sənədi imzalandı.

23 yanvar 1992-ci il. Bir şəhər-qala kimi Şuşanın Azərbaycanın digər regionları ilə əlaqə üçün yalnız iki əsas yolu var idi: 1. Ağdam istiqamətində Xankəndinin yaxınlığındakı yol; 2. Laçın istiqamətində ermənilər yaşayan Daşaltı kəndinin ərazisindən keçən yol.

Hadisələrin ilk dövrlərində Ağdam istiqamətindən olan yol ermənilər tərəfindən bağlandıqmdan, Şuşa əhalisi Laçın istiqamətindən olan yol vasitəsilə Bakıya və digər rayonlara işləyirdi. Lakin Daşaltı kəndində də erməni quldur yuvası öz gücünü artırmaqda idi. Şəhər mühasirəyə bənzər bir vəziyyətdə yaşayırdı. Şəhərə yalnız gecələr, maşınların işığı söndürülmüş vəziyyətdə gəlib getmək mümkün idi.

Yuxarıda qeyd olunan tarixdə müdafiə naziri Tacəddin Mehdiyev Şuşaya gələrək, onu bu mühasirədən qurtarmaq üçün müxtəlif variantları müzakirə edir. Qərara alınır ki, Daşaltı – erməni yuvasını dağıtmaqla, şəhərin bir istiqamətini azad etmək mümkündür. Bu məqsədlə 26 yanvar tarixinə xüsusi əməliyyat hazırlığına başlanılır.

Belə bir hazırlıq ermənilərə işləyən rus agenturası vasitəsilə Daşaltı ermənilərinə çatdırılır. Onlar kənddən çıxaraq, kəndə giriş yolu boyunca müəyyən sahələri minalayib qapalı pusqu mühasirəsi yaradırlar.

Təyin olunan gecədə Tacəddin Mehdiyevin dəstəsi asanlıqla kəndə qədər gəlir və bu anda onun bütün əsgərləri mühasirəyə düşərək böyük tələfat verir, 33 nə-

fər həlak olur, 36 nəfər yaralanır, 34 nəfər isə itkin düşür.

28 yanvar 1992-ci il. «Ağdam-Şuşa» marşrutu ilə uçan mülki vertolyot erməni terrorçuları tərəfindən vurulur. Əsasən qadın və uşaqlardan ibarət olan 41 nəfər sərnəşin və 3 nəfər ekipaj üzvü məhv olur.

30 yanvar 1992-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan SSR Ali Soveti Dağlıq Qarabağ üzrə hərbi qərargah yaradır və onun rəisi Rəhim Qaziyev təyin edilir.

Bu qərarın digər bəndi ilə Rusiyaya məxsus 366-cı motoatıcı alayın Dağlıq Qarabağ ərazisindən çıxması tələb olunur.

30 yanvar 1992-ci il. Azərbaycan və Ermənistan eyni zamanda ATƏM-in üzvlüyünə qəbul edirlər.

Fevralın əvvəli 1992-ci il. Erməni dəstələri Şuşanın Malibəyli, Kəlbəcərin Ağdaban və bir çox digər kəndlərini zəbt edərək 100-dən çox adamın ölümünə, 140-dan çoxunun yaralanmasına və əsir düşməsinə səbəb olurlar. Bu hadisələrdə də Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayı iştirak edir.

13-17 fevral 1992-ci il. Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndi 4 gün ərzində əldən-ələ keçir, onun 92 nəfər müdafiəçisi və 54 nəfər sakini öldürülərək silos quyusuna atılırlar. Erməni quldur dəstələri 117 nəfər kənd camaatını (uşaq, qadın, qoca, cavan) girov götürmüş və onlardan 77 nəfərini qətlə yetirmişdilər. Ermənilər Vərəndəli fermasında 6 nəfəri yandırmışdılar. Yanıqlardan görünürdü ki, həmin kəndin sakini il-

tifat anası Qaragözlə qucaqlaşmış və ana-bala elə bu vəziyyətdə də yanmışdılar (10-65).

22 fevral 1992-ci il. SSRİ Prokurorluğu və Azərbaycanın istintaq orqanları Ermənistandan qovularkən öldürülən azərbaycanlıların rayonlar üzrə adbaad açıq siyahısını «Ülfət» qəzetində dərc edirlər. Məlum olur ki, Ermənistandakı azərbaycanlıları qovmaq üçün onların 206 nəfərini öldürmüş və yandırmışdılar.

Yada salaq ki, bunun müqabilində Azərbaycandakı ermənilər nəinki sağ-salamat köçüb getmiş, hətta evlərini satmış, əşyalarını isə dövlət hesabına təşkil olunmuş maşınlarda aparmışdılar.

25-26 fevral 1992-ci il. Xocalı soyqırımı. 25-dən 26-na keçən gecə Rusiyanın 366-cı alayının 180 hərbi mütəxəssisi ağır texnika ilə birlikdə ermənilər tərəfə keçirlər. Sonra bu hərbiçilərin köməyi ilə erməni quldur dəstələri Xocalı şəhərini yerlə-yeksan etdilər. Çoxsaylı ağır texnika ilə şəhər tamamilə dağıdılmış, yandırılmış, insanlar xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdilər. Onların içərisində başları kəsilən, gözləri çıxarılan, dərisi soyulan, diri-diri yandırılan və digər şəkllə salmanlar çoxluq təşkil edirdi (8-46).

Soyqırım nəticəsində 613 nəfər öldürülmüşdü ki, onlardan 63 nəfəri uşaq, 106 nəfəri qadın, 70 nəfəri isə qocalar idi. 8 ailə tamamilə məhv edilmişdi. 487 nəfər şikəst olmuşdu ki, onlardan da 76-sı uşaqdır. 1275 nəfər əsir götürülmüş, 150 nəfər itkin düşmüşdür. Rusiyanın «Memorial» Hüquq-Müdafiə Mərkəzinin məlumatına əsasən diri adamın başının dərisinin soyulması faktı da qeydə alınmışdır.

İstintaq materiallarından məlum olur ki, hücumu rəhbərlik edən erməni mayoru Seyran Oqanyan (hazırda qeyri-qanuni rejimin müdafiə naziridir) və 366-cı

alayın 3-cü batalyonunun komandiri Yevqeni Naboixinin komandasında əlavə olaraq 50-dən çox erməni zabiti və gizirləri iştirak etmişdir.

Rus zabiti mayor Yuriy Girçenko gündəliyində yazır ki, Xocalıya hücum planı çox məxfi hazırlanmışdı. Əvvəlcə şəhər mühasirəyə alındı. Burada xeyli silahlı OMON-çılar da var idi. Odur ki, Ağdam istiqamətində bir koridor açıldı və səsucaldanla silahsız çıxmaq şərti ilə OMON-çılara getmək icazəsi verildi. Koridorla OMON-çılarla bərabər əhali də çıxmağa başladı. Onlar koridorun sonuna çatdıqda əsl qırğın başladı.

OMON-çılar qırıldıqdan sonra uşaq, qadın, qoca olmasından asılı olmayaraq, bütün tutulanların diri-diri gözləri çıxarılır, qulaqları kəsilir, dərisi soyulurdu. Qaçanları Gülablı kəndinə qədər təqib edib qırıdılar. Koridorda 200-dən çox, şəhərdə isə 300-dən çox azərbaycanlı əsir götürüldü.

28 fevral 1992-ci il. Azərbaycanla ABŞ arasında diplomatik əlaqələr və əməkdaşlığa dair tədbirlər həyata keçirilir.

02 mart 1992-ci il. Xocalı soyqırımında izlərini itirmək üçün ruslara məxsus olan 366-cı alay Gürcüstanın Vaziani şəhərinə köçürülür. 10 mart tarixdə isə marşal Şapoşnikovun əmri ilə həmin alay ləğv edilir, tərkibi isə başqa alaylara paylanılır.

02 mart 1992-ci il. Azərbaycan Respublikası BMT-yə daxil olur. Burada məqsəd zəbt olunan torpaqların azad edilməsi və qaçqınların geri qaytarılması olur.

06 mart 1992-ci il. Parlament qarşısında çıxış edən Ayaz Mütəllibov istefaya getdiyini elan edir. Konstitusiyaya uyğun olaraq dövlət başçısı müvəqqəti

olaraq Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri Yaqub Məmmədov olur.

15 mart 1992-ci il. İranın vasitəçiliyi ilə Tehran-da münaqişə aparan tərəflər arasında atışmanın dayan-dırılmasına dair memorandum imzalanır. Lakin buna baxmayaraq, 09 may 1992-ci il tarixdə ermənilər Şuşanı, mayın 17-də isə Laçını işğal etdilər. Bununla da İranın vasitəçilik missiyası nəticə vermədi.

17 mart 1992-ci il. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Rəhim Qaziyev Respublikanın Müdafiə naziri vəzifəsinə təyin edilir. Rəhim Qaziyev peşəkar hərbiçiyə deyildi və onun bu vəzifəyə təyinatı ən böyük səhvlərdən biri idi.

Əvvəla, bu vəzifəyə o zamanlar da indiki kimi la-yiqli hərbiçilər çox idi. İkincisi, müdafiə naziri türk hərbiçisi (mənəcə ermənilərin bütün planlarını vaxtında pozan və sərt tədbirlər görən general Safonov da) ol-saydı, yəqin ki, bu ağır nəticələr yaranmazdı.

17 mart 1992-ci il. BMT-nin Baş katibinin elçisi Sayrus Vens regiona gəlir və Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair danışıqlar aparır.

22 mart 1992-ci il. Erməni terrorçuları tərəfin-dən Qazax rayonu ərazisində avtomashın partladılmış, 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdı.

24 mart 1992-ci il. ATƏM-in (Avropada Təhl-ükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi) tərkibində sülhməramlı Minsk qrupu yaradılır. Həmin qrupa 11 dövlət və 3 həmsədr (ABŞ, Rusiya və Fransa) daxildir. Məqsədi Dağlıq Qarabağ probleminin dinc yolla həl-linə kömək etməkdir.

Aprel 1992-ci il. Rusiya və Azərbaycanın müdafiə nazirləri arasında hərbi texnikanın Azərbay-canda saxlanmasıyla bağlı sənəd imzalanır. Eyni növ sənəd 1992-ci ilin mayında Rusiya ilə Ermənistan arasın-da da imzalanır.

02 may 1992-ci il. Türkiyənin baş naziri Süleyman Dəmirəl Bakıya rəsmi səfər edir. Danışıqlar zamanı Türkiyənin Azərbaycanı tək buraxmayacağı və onun arxasında duracağı bildirilir.

08 may 1992-ci il. Şuşanın müdafiəsində az adam və çox da güclü olmayan hərbi texnika var idi. Düşmənin isə 80-ə yaxın T-72 tankı, 6 minə yaxın döyüşçüsü hücumda iştirak edirdi. Ermənilər tərəfində xaricdən gətirilmiş muşdlular da döyüşürdülər. Beləlik-lə, ermənilər onların köməyi və ən müasir texnika hesa-bına 289 km² sahəsi, 24 min nəfər əhalisi, 1 şəhər və 30 kənddən ibarət olan Şuşa rayonunu işğal etdilər.

Bütün ağırlıq ön hissədə düşmənlə üz-üzə gələn bir neçə dəstədən ibarət olan döyüşçülərin üzərinə düşdü. Köməyə göndərilmiş hərbi vertolyotlar isə səriş-təsiz komanda nəticəsində bəzən özümüzünkiləri atəşə tutdular.

Nə qədər çətin olsa da səngərdəkilər geri çəkilmə-yərək vuruşdular və qəhrəmanlıqla da şəhid oldular.

Şuşa uğrunda döyüşlərdə 155 nəfər şəhid oldu, 167 nəfər isə yaralandı.

Rus zabiti mayor Yuriy Qırçenkonun gündəliyin-dən: «20 may 1992-ci il. Xocalının və Şuşanın işğalın-dan sonra 366-cı motoatıcı alayın bütün hərbi texni-kası ermənilərə qaldı. Əsgər və zabitlərimiz ancaq ver-tolyotlarla əvvəlcə Gəncəyə, sonra isə Tiflisə daşındılar. Podpolkovnik Azarov «biz dinc əhalini qırdıq» deyərək çox həyəcan keçirirdi».

15 may 1992-ci il. «SSRİ-nin hərbi əmlakının bölüşdürülməsi haqqında» Daşkənddə bağlanmış müqavilə əsasında IV ordu silahlarını respublikalara, o cümlədən Azərbaycana təhvil verməyə başladı.

18 may 1992-ci il. Ermənilər rusların köməyi və ən müasir texnikası hesabına 162 min ha sahəsi, 71 min nəfər əhalisi, 120 kəndi olan Laçın rayonunu işğal etdi. Beynəlxalq təzyiqlər olmasın deyə, bu işğal ermənilər tərəfindən «humanitar dəhliz» açmaq adı altında həyata keçirildi.

20 may 1992-ci il. Zəngilan rayonunun Qarançı kəndi yaxınlığında avtomaşın partladılmış, 2 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdı.

07 iyun 1992-ci il. Azərbaycanda prezident seçkisi keçirildi və Əbülfəz Elçibəy respublika prezidenti seçildi.

Ə. Elçibəy xalqını sevən bir şəxsiyyət idi. Bununla yanaşı o, siyasətdən və idarəetmə bacarığından uzaq olan bir adam idi.

Məsələ burasındadır ki, Qarabağda gedən bütün hadisələr Moskvadan idarə olunurdu. Ə.Vəzirovdan sonra Moskva A. Mütəllibovu öz adamı kimi hakimiyyətdə saxlamağa daha çox cəhd edir və bu məqsədlə də ermənilərə az-çox təzyiq göstərirdi.

Əbülfəz Elçibəyin hakimiyyətə gəlməsi geniş xalq kütləsi tərəfindən müdafiə olunması və onun ilk gündən antirus əqidəsini biruzə verməsi rəsmi Moskvanın Azərbaycana qarşı sərt dönüş etməsinə səbəb oldu. Sadəcə desək, Elçibəy nümayişkarlıqla Azərbaycanı Rusiyanın «ovcundan» çıxarırdı.

Rəsmi Moskva vaxtilə Ə.Vəzirova kömək məqsədi ilə Bakı qırğını törətmişdi, lakin bu istənilən nə-

ticəni verməmişdi. Odur ki, bu dəfə başqa taktika seçdi. A.Mütəllibovu hakimiyyətə qaytarmaq üçün Elçibəy «fiquruna» qarşı Robert Köçəryan «fiqurunu» irəli yertirdi, bu isə çoxsaylı rayonların işğalı ilə nəticələndi.

09-10 iyul 1992-ci il. Helsinki şəhərində ATƏM-in dövlət başçılarının görüşü keçirilir. Onlar Qarabağ müharibəsinin güclənməsini müzakirə etsələr də, heç bir müvafiq qərar qəbul edə bilmirlər.

Sentyabr 1992-ci il. Dağlıq Qarabağda Robert Köçəryanın başçılığı ilə «Dövlət müdafiə komitəsi» yaradılır. Bu komitə 18 yaşından 45 yaşma qədər bütün kişiləri müharibəyə cəlb edir. Ermənistan hava hücumundan müdafiə məqsədi ilə Dağlıq Qarabağa müasir texnika göndərir.

24 oktyabr 1992-ci il. ABŞ konqresi erməni lobbisinin təzyiqi ilə «907-ci maddəyə düzəliş» qəbul edir. Bu düzəliş ABŞ Hökumətinin Azərbaycan Hökumətinə yardımını qadağan edir.

27 oktyabr 1992-ci il. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası atışmanın dayandırılması və Minsk qrupunun məsələni müzakirə etməsinə tələb edir. Bu işə ABŞ da qoşulur.

07-08 dekabr 1992-ci il. Cenevrədə Azərbaycan, Ermənistan, ABŞ, Rusiya və Türkiyənin iştirakı ilə atışmanın dayandırılmasına dair müzakirə aparılır.

24 dekabr 1992-ci il. Aşqabad şəhəri. MDB dövlət başçılarının toplantısında Ermənistanın təcavüzü məsələsi ciddi şəkildə gündəlik məsələ kimi qoyulur.

1992-ci ilin sonu və 1993-cü ilin əvvəlləri.

Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda gedən daxili çəkişmələr, şəxsi ədavətlər və s. vətəndaş müharibəsi səviyyəsinə gətirib çatdırmışdı.

13 yanvar 1993-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində əsir və girov götürülmüş şəxslərin azad edilməsi, itkin düşmüşlərin axtarışı işini dövlət səviyyəsində təmin etmək məqsədi ilə **Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası** yaratdı.

(Hazırda Milli Təhlükəsizlik naziri Eldar Mahmudovun sədrliyi ilə fəaliyyət göstərən bu komissiyanın tərkibi 32 nəfərdən ibarətdir).

Respublika Prezidentinin 30 mart 1993-cü il tarixli növbəti Sərəncamı ilə Dövlət Komissiyasının İşçi qrupu da yaradıldı. Dövlət Komissiyasının və onun İşçi qrupunun fəaliyyəti beynəlxalq hüquq normalarına, xüsusilə müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyalarına əsaslanır.

Fevral 1993-cü il tarixdə İsveçrənin Monte şəhərində Qafqaz müsəlmanlarının dini lideri Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin bütün ermənilərin katalikosu II Vardanla görüşü keçdi. Əsirlərin qaytarılmasına dair imzalanmış birgə kommunikeyə baxmayaraq, erməni tərəfi sonralar üzərinə götürdükleri öhdəlikdən imtina etdi.

05 fevral 1993-cü il tarixdə Yuxarı Qarabağda ermənilər Rusiyanın VII ordusunun 128-ci motoatıcı alayının və muzzdlə tutulmuş əsgərlərin, əsasən də kazakların iştirakı ilə Ağdərə bölgəsinə hücumə keçdilər.

23 revral 1993-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Əbülfəz Elçibəy 1918-ci il soyqırımında həlak olmuş azərbaycanlıların xatirəsinə həsr edilmiş abidə ucaldılması barədə 471 №-li qərar qəbul edir.

Tapşırıqlı ki, 26 Bakı Komissarı bağının adı dəyişdirilərək, «Qaçqınlar meydanı» qoyulsun. Burada qaçqınlığa həsr olunmuş abidə kompleksi də ucaldılsın.

Yuxarıda qeyd olunanlar kağız üzərində qalır.

25 fevral 1993-cü il. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi ermənilər tərəfində Rusiyanın VII ordusunun Azərbaycan ərazilərinin zəbt edilməsi əməliyyatlarında iştirakma görə öz narazılığını bildirir. Göstərir ki, Ağdərə rayonunun zəbt olunmasında 128-ci motoatıcı alayına aid olan rus hərbciləri iştirak etmişlər (8-79).

28 fevral 1993-cü il. Kislovodskdan Bakıya gələn sərnışin qatarı ermənilər tərəfindən partladılır. 11 nəfər ölür, 18 nəfər yaralanır.

09 mart 1993-cü il tarixdə Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin Moskva nümayəndəliyində əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar imzalanmaq üçün 4 sənəd layihəsinin hazırlanması haqqında razılıq əldə edilmişdi. Sonralar erməni tərəfi Cenevrəyə gəlməkdən və bu sənədləri imzalamaqdan imtina etmişdi.

02 aprel 1993-cü il. Ermənilər rusların köməyi və ən müasir texnikası hesabına 117 min ha sahəsi, 74 min nəfər əhalisi, 1 şəhər, 1 qəsəbə və 122 kənddən ibarət olan Kəlbəcər rayonunu işğal edirlər.

02-05 aprel 1993-cü il. Füzuli rayonunun Üçbu-laq kəndi Hadrut rayonuna məxsus olan erməni kəndlərinin əhatəsində idi. Lakin buna baxmayaraq, kəndin ən hündür yerinə çıxarılmış top erməni silahlı dəstələrini yaxınlaşmağa imkan vermirdi. Kəndin cavanları da ov tufənləri ilə silahlanaraq ermənilərin hücumlarını dəf edirdilər.

Yuxarıda qeyd olunan tarixdə (rus, zənci və digər) muzdluların köməyi ilə ermənilər kəndi mühasirəyə aldılar. Onlar tankları yeridərək kəndi yandırdılar. Döyüşdə hər iki tərəf itki verdi.

Aprel 1993-cü il. Türkiyənin prezidenti Turqut Özal Bakıya gəlir. Səfər zamanı Dağlıq Qarabağ münacişsinin həllinə dair danışıqlar aparılır, elə həmin dövrdə Türkiyə Ermənistanla sərhədlərini bağlayır.

30 aprel 1993-cü il. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası Kəlbəcərin işğalı ilə əlaqədar öz narahatlığını bildirərək, Dağlıq Qarabağa dair özünün 822 №-li qətnaməsini qəbul edir.

20 may 1993-cü il. Rus qoşunları Azərbaycanı tərk etməyə başlayırlar. Məlumdur ki, rus qoşunları hər hansı dövlətin tərkibindən asanlıqla çıxmırlar və belə bir proses üçün azı onilliklər lazım gəlir.

Azərbaycandan tezliklə çıxmanın səbəbi isə tamamilə başqa idi. Belə ki, Azərbaycanı yenidən «xanlıqlara» parçalamaq yüksək səviyyədə razılaşdırılmışdı. Lakin bu planı həyata keçirmək üçün Ermənistanda yerləşdirilmiş rus qoşunları ilə Azərbaycandakılar üz-üzə gələ bilməzdilər.

Sonralar Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi və atəşkəsə nail olması Moskvanın bu planını pozur.

31 may 1993-cü il. B. Yeltsinin müraciəti əsasında Bakıya xüsusi nümayəndə heyəti gələrək, Qarabağ ermənilərinə müharibədə kömək etmiş və ölüm hökmünə məhkum olunmuş 6 nəfər rus hərbiçisinin bağışlanmasını xahiş edir.

02 iyun 1993-cü il. Bakı dəmir yolu vağzalında sərnəşin qatarının vaqonunun partladılması nəticəsində dövlətə külli miqdarda maddi ziyan dəymişdi. Partlayışın icraçısı Rusiya vətəndaşı İqor Xatkovski Ermənistan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Baş İdarəsi kəşfiyyat şöbəsinin rəisi, polkovnik Caan Ohanesyan tərəfindən məxfi əməkdaşlığa cəlb edilərək, cəsusluq və terrorçuluq məqsədi ilə Azərbaycana göndərildiyini, böyük insan tələfatı ilə nəticələncək partlayışlar törətmək tapşırığı aldığını etiraf etmişdi. İstintaq zamanı sübuta yetirilmişdi ki, həmin qrup 1992-1994-cü illərdə Rusiya ərazisindən Bakıya gələn sərnəşin qatarlarında silsilə partlayışlar törətmişdir.

04 iyun 1993-cü il. Gəncədə Surət Hüseynovun rəhbərliyi ilə 709 saylı hərbi hissə Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinə təbə olmurdu. Odur ki, yuxarıda qeyd olunan tarixdə hökumət qüvvələri ilə Surət Hüseynovun dəstələri arasında güclü toqquşmalar baş verdi. Bu zaman 35 nəfər həlak oldu, 135 nəfər yaralandı, 1200 döyüşçü, habelə respublika prokuroru girov götürüldü. Qiyamçı hərbi hissələr Bakıya doğru yeri-yerə iyunun 14-də Navahi yaxınlığında yenidən hökumət ordusu ilə üz-üzə dayandı (Azərbaycan Respublikası 1991-2001-səh.80).

15 iyun 1993-cü il. Heydər Əliyev Naxçıvandan Bakıya çağırılır və vətəndaş müharibəsini dayandırmaq üçün siyasi manevrlər edərək (Surət Hüseynovun)

novla danışıqlar aparmaqla) hərbi müxalifəti neytrallaşdırır.

18 iyun 1993-cü il. Əbülfəz Elçibəy etibar etdiyi adamlarla birgə heç kimə məlumat vermədən Bakını tərk edərək, Naxçıvana – doğulduğu Kələki kəndinə gedir. Rəsmi çağırışlara baxmayaraq geri qayıtmır.

24 iyun 1993-cü il. Milli Məclis Əbülfəz Elçibəyin Prezident vəzifəsində qalmasını mümkün hesab etmir və onun bütün səlahiyyətlərini Ali Sovetin sədri Heydər Əliyevə verir.

22 iyul 1993-cü il. Tərtər rayonunda törədilmiş partlayış nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmışdı.

Həmin gün Qazax rayonunda törədilmiş partlayış nəticəsində 6 nəfər həlak olmuş, 10 nəfər yaralanmışdı.

23 iyul 1993-cü il. Ermənilər rusların köməyi və ən müasir texnikası hesabına 138 min ha sahəsi, 165,6 min nəfər əhalisi olan, 1 şəhər, 1 qəsəbə və 119 kənddən ibarət olan Ağdam rayonunu işğal edirlər.

29 iyul 1993-cü il. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası yekdilliklə özünün 853 №-li qətnaməsi ilə işğalçıların Ağdamdan çıxmasını tələb edir.

23 avqust 1993-cü il. Ermənilər rusların köməyi və ən müasir texnikası hesabına 132 min ha sahəsi, 146 min nəfər əhalisi olan, 1 şəhər, 1 qəsəbə, 1 şəhər tipli qəsəbə və 71 kəndi olan Füzuli rayonunu işğal edirlər.

Rayonun son kəndi 26 oktyabr 1993-cü ildə (yəni bütün rayon üzrə təxminən 7 ay güclü döyüşlər getdikdən sonra) işğal olunur.

Sonralar 1994-cü ilin yanvar ayında Füzulinin 22 yaşayış məntəqəsi işğaldan azad edilmişdi. Azad olunan sahələr minalardan təmizlənərək, yeni qəsəbələr sahılmışdır ki, burada 54 min nəfər məcburi köçkün məskunlaşmışdır. Hazırda Füzuli şəhəri və 71 kəndin 58-i erməni işğalında qalmaqdadır.

23 avqust 1993-cü il. Ermənilər rusların köməyi və ən müasir texnikası hesabına 119 min ha sahəsi, 66 min nəfər əhalisi, 1 şəhər, 1 qəsəbə və 77 kənddən ibarət olan Cəbrayıl rayonunu işğal edirlər.

30 avqust 1993-cü il. Hadrut rayonu ərazisində ermənilər tərəfindən «Zil» markalı maşın partladılmış, 2 nəfər həlak olmuşdu. Bir neçə gün sonra sənişin avtobusu da rayondan çıxarkən partladılmış, 4 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdı.

31 avqust 1993-cü il. Ermənilər rusların köməyi və ən müasir texnikası hesabına 80 min ha sahəsi, 37,9 min nəfər əhalisi, 1 şəhər və 94 kənddən ibarət olan Qubadlı rayonunu işğal edirlər.

03 sentyabr 1993-cü il. Brüssel. Avropa Birliyinin Dağlıq Qarabağa dair bəyanatından: «... erməni qüvvələri belə hücumları daha da genişləndirmək üçün maddi vasitələr almayacaqlar».

06 sentyabr 1993-cü il. Heydər Əliyev Kreml-də Qarabağ probleminin tənzimlənməsi məsələlərini müzakirəyə çıxarmağa nail olur.

20 sentyabr 1993-cü il. Azərbaycan Milli Məclisi MDB-yə daxil olmaq haqqında qərar qəbul edir və

24 sentyabr tarixində Azərbaycan da MDB-yə daxil olur.

25 sentyabr 1993-cü il. Heydər Əliyev Ermənistan prezidenti L. Ter-Petrosyanla məsələnin sülh yolu ilə həllinə dair müzakirələr aparır.

03 oktyabr 1993-cü il. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilir.

14 oktyabr 1993-cü il. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası özünün 874 №-li qətnaməsi ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bir daha təsdiq edərək, işğal olunan torpaqları azad etməyi tələb edir.

30 oktyabr 1993-cü il. Ermənilər rusların köməyi və ən müasir texnikası hesabına 73 min ha sahəsi, 39,5 min nəfər əhalisi, 1 şəhər, 1 şəhər tipli qəsəbə və 81 kənddən ibarət olan Zəngilan rayonunu işğal edirlər.

12 noyabr 1993-cü il. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası özünün 884 №-li qətnaməsi ilə Zəngilan rayonunun və Horadiz qəsəbəsinin işğalını qətiyyətlə pisləyərək işğalçılardan həmin torpaqları azad etməyi tələb edir.

Noyabr-dekabr 1993-cü il. Azərbaycanda könüllülərdən ibarət batalyonlar yaradıldı. 16,7 min nəfərlik 40 ehtiyat taboru təşkil edildi. Orduda nizam-intizam gücləndirildi.

Döyüşçülər ermənilərə qarşı Beyləqan istiqamətindən əks hücumla keçib 30 km irəlilədilər. Ermənilər xeyli itki verərək 1994-cü il yanvarın 5-də strateji əhəmiyyəti olan Horadiz qəsəbəsini qaytarmalı oldular.

19 dekabr 1993-cü il. Heydər Əliyev Fransa Prezidenti F. Mitteranla Parisdə görüşərək erməni diasporasının təsiri məsələlərini müzakirə edirlər. Heydər Əliyev Fransa rəhbərinə təcavüzün dayandırılması-nın zəruriliyini izah edir.

21-22 dekabr 1993-cü il. MDB-nin Parlament-lərarası Assambleyasının təklifi ilə Dağlıq Qarabağ məsələsini «Aland» modeli üzrə həll etmək təklif olunur. Finlandiyanın tərkibində olan bu qurum dövlət daxilində olmaqla, muxtariyyətdən üstün statusa malikdir.

24 dekabr 1993-cü il. Aşqabadda MDB dövlətləri başçıların müşavirəsində Heydər Əliyev Ermənistanın kollektiv təhlükəsizlik müqaviləsinə məhəl qoymamasını kəskin tənqid edir.

1988 - 93-cü illərin yekunu. Bu dövrdə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 1 milyondan çox adam (ümumi əhalinin 15 %-i) qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüş, Azərbaycanın 20 % - dən çox ərazisi işğal edilmişdi. Ermənistanda yaşayan 250 min nəfər azərbaycanlı öz doğma yurdlarından zorla son nəfərədək qovulmuşlar. Qeyd olunan müddət ərzində 20 min nəfər azərbaycanlı həlak olmuş, 100 min nəfərdən çoxu yaralanmış, 50 min nəfərə qədər müxtəlif dərəcəli xəsarətlər alaraq əlil olmuşlar.

Münaqişə dövründə 4853 nəfər itkin düşmüş, onlardan 1357 nəfəri əsirlikdən azad edilmiş, 783 nəfəri isə hələ də Ermənistanda əsirlikdədirlər. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin məlumatına görə 439 nəfər əsirlikdə ölmüşdür.

Hərbi təcavüz respublikanın 17 min km² əhəmiyyətli torpaqlarının işğalına, 900 yaşayış məntəqəsinin,

7 min sənaye və kənd təsərrüfatı obyektinin, 700 təhsil, 665 səhiyyə ocağının, 800 km avtomobil yolunun, 160 körpünün, 23 min km su və 15 min km elektrik xəttinin dağıdılmasına səbəb olmuşdur. Təcavüzkarlar ərazilərdə olan 22 muzeyi və 4 rəsm qalereyasını, tarixi əhəmiyyəti olan 9 sarayı qarət etmiş və yandırmışlar. Nadir tarixi əhəmiyyətli 40 min muzey sərəvəti və ekspanəti talan olunmuş, 44 məbəəd və 9 məscid dağıdılmışdır. 927 kitabxanada 4,6 mln. kitab və qiymətli tarixi əl-yazmalar məhv edilmişdir.

Sonadək dəqiqləşdirilməmiş məlumata görə, mə-nəvi-psixoloji zərbələrdən əlavə Azərbaycan iqtisadiyyatına təxminən 60 mld. ABŞ dollarından çox ziyan dəymişdir.

Artıq 12 ildən çoxdur ki, məcburi köçkünlərin 230 min nəfəri yataqxanalarda, 31 min nəfərdən çoxu çadırlarda, 28 min nəfəri daxmalarda, 58 min nəfəri ferma və yeraltı qazmalarda, 16 min nəfəri yolkənarı əlaçılarda, 3 min nəfəri isə dəmir yolu üzərindəki yük vaqonlarında və s. sahələrdə ağır və dözülməz şəraitdə yaşayırlar.

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həlli ilə bağlı ölkə Prezidenti tərəfindən 41 fərman və sərəncam imzalanmış, Milli Məclis 22 qanun, Nazirlər Kabineti isə 191 qərar və sərəncam qəbul etmişdir.

1 mln-dan çox qaçqın və məcburi köçkünün yalnız 191 min nəfəri minimum ərzaq yardımı ilə təmin olunur. 230 min nəfərdək məcburi köçkünə müəyyən hallar istisna olmaqla, indiyədək heç bir ərzaq yardımı göstərilməmişdir. Son illər donor ölkə və beynəlxalq humanitar təşkilatlar tərəfindən göstərilən yardımların həcmi 4 dəfə azalmışdır. 300 min nəfər əmək qabiliyyətli məcburi köçkündən 200 min nəfəri işsizdir. Şəxsi əmlaklarını işğal zamanı itirdikləri üçün müxtəlif bank-

lardan kreditlər almaq üçün girov qoyma imkanları da yoxdur.

Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası işçi qrupunun tərtib etdiyi sənədlərdən məlum olur ki, qeyd olunan illərdə ermənilər əsirlərin bir qrupunu azərbaycanlı evlərini sökmək, meyitləri yandırmaq, daşımaq və basdırmaq, vəhşiliklərin başqa izlərini itirmək və əsirlərin daxili üzvlərindən köçürmə (transplantasiya) əməliyyatlarında istifadə etmək və ya satmaq, atom stansiyasında və digər təhlükəli sahələrdə işlətmək, üzərlərində bioloji eksperimentlər aparmaq və bir çox başqa məqsədlərlə hələ də gizli saxlanılaraq istifadə edirlər. Bir çox hallarda ermənilər vahimə yaratmaq məqsədilə işğəncələri qəsdən digər əsirlərin gözü qarşısında vermişlər.

Onlardan bəzilərini beynəlxalq təşkilatların, xüsusən də xarici ölkələrdən gələn cəmiyyətlərin, jurnalistlərin və digər humanitar birliklərin siyahılarına düşdükəlinə, yaxud erməni əsirləri ilə dəyişdirmə yolu ilə Azərbaycana qaytarmaq mümkün olmuşdur. 1990-cı ildən sonra 1345 nəfər vətəndaşımız erməni əsirliyindən qaytarılmışdır ki, onlardan 160 nəfəri uşaq, 330 nəfəri qadın, 286 nəfəri isə yaşlı insanlardır.

Əsirlikdə olmuş yüzlərlə vətəndaşın yazılı ifadələrindən bir qrupunu oxuculara çatdırmağı lazım bilirəm:

Rauf Qafarov: - Şuşa qəbiristanlığında bir dənə də olsun mərmər daşı görmədim. Qəbirlərin demək olar ki, hamısı dağıdılmışdı.

Pənəh Quliyev: - Ağdam şəhərində inşaat materiallarının və qəbiristanlıqdan qara mərmər daşların sökülməsində işlədildim.

Kamal Heydərrov: - Daşdıığımız uşaqların meyitlərini də yarib ürəklərini götürmüşdülər.

Xaləddin Rəhimov: - Bizə yeməyi it üçün nəzərdə tutulmuş qablarda it kimi yemək şərti ilə verirdilər.

Şəmsi Şıxəliyev: - Digər kameralardan qadm və qızlarımızın «Allah!» deyə qışqırdıqlarını, haray çəkərək kömək istədiklərini eşidəndə özümü öldürməyə çalışırdım.

İsrail İsmayılov: - Məni su qızdırmaq üçün olan böyük çəndə saxlayırdılar. Sonra dəstəyə qatdılar və içərimizdən xeyli əsiri seçərək atom stansiyasında işləmək üçün apardılar.

Girov götürülərkən 3 yaşı olan Şövqi Əliyevin qol sümüyü erməni «həkimləri» tərəfindən çıxarılmış, nəticədə Şövqi ömürlük şikəst olmuşdur.

Arzu Hacıyevə erməni «həkimisi» Aida Serobyannın eksperiment məqsədi ilə naməlum tərkibli dərmanlar vurmuşdur. Nəticədə o ömürlük şikəst qalmışdır.

Ermənilər 15 yaşlı girov Nəzakət Məmmədovanın gözləri qarşısında atasına dəhşətli işgəncələr vermiş, onun qulaqlarını kəsmiş, anası dözməyərək psixi xəstə olmuş, qızın özünü isə 4 min rus rubluna Azərbaycanadakı qohumlarına satmışlar.

Xəstəlik yaranmaması və izlərin itirilməsi üçün çoxsaylı meyitlərin yandırılmasının şahidləri vardır.

Yuxarıda qeyd olunan hadisə və işğalların həyata keçirilməsinə şəxsən L. Ter-Petrosyan və Robert Köçəryan tərəfindən prezidentlikdən əvvəl rəhbərlik edilmişdir (8-27).

01 fevral 1994-cü il. Kislovodsk-Bakı sərnəşin qatarı terrorçular tərəfindən partladılır. 3 nəfər ölür, 20 nəfərdən çoxu yaralanır.

09 fevral 1994-cü il. Ankaraya gələn Heydər Əliyev Süleyman Dəmirəl və Tansu Çillərlə birgə olaraq, Rusiya hərbiçilərinin Dağlıq Qarabağda sülhyaratma missiyasını ATƏT-in mandatı olduğu halda mümkünlüyü bəyanatını verirlər.

23 fevral 1994-cü il. Böyük Britaniyada olan Heydər Əliyev görüşlərində təcavüzün tək cə Dağlıq Qarabağı deyil, onun ətraf rayonlarını da əhatə etdiyini izah edir.

10 mart 1994-cü il. Almatıda N. Nazarbayevlə görüşdə Heydər Əliyev MDB məkanında təcavüzün qeyri-normal hal olmasını müzakirə edir.

18 mart 1994-cü il. Ermənilər Xankəndi üzərində İran diplomatlarını və onların ailə üzvlərini daşıyan «Herkules» təyyarəsini vururlar. 34 nəfər ölür.

19 mart 1994-cü il. Erməni terrorçuları Bakının «20 yanvar» stansiyasında metronu partladılar. 14 nəfər ölür, 49 nəfər yaralanır.

29 mart 1994-cü il. Milli Məclisdə Prezident Heydər Əliyevin iştirakı ilə 20 yanvar – Bakı faciəsinə siyasi qiymət verildi.

Burada biz Xalq Təhqiqatı Qrupu adından deputatlara aşağıdakıları çatdırdıq:

«BMT yanında insan hüquqları komissiyasında 29 dövlət təmsil olunur. Komissiyanın SSRİ-dən nümayəndəsi professor İ. P. Blişşenko idi. Bakı faciəsindən sonra biz Moskvaya getdik və onunla görüşdük.

O, dərhal bizimlə razılaşdı ki, bu cinayətin əsas məsuliyyəti M. S. Qorbaçovun üzərinə düşür.

İ.P. Blişsenko məsələni beynəlxalq səviyyədə müzakirəyə çıxarmaq üçün telefonla komissiyanın sədri (iranlı) Sədrəddin Ağa Xanla da danışdı və onun da razılığını aldı. Lakin aydın oldu ki, məsələni BMT komissiyası səviyyəsinə qaldırmaq üçün bizim (rəsmi statusu olmayan Xalq Təhqiqatı Qrupunun) deyil, rəsmi Deputat İstintaq Komissiyasının müraciəti lazımdır. Odur ki, biz təcili Bakıya qayıdaraq məsələni Deputat İstintaq Komissiyasının iclasına çıxartdıq.

Təəssüflər olsun ki, Komissiyaya Moskvadan edilən təzyiqlər məsələni beynəlxalq səviyyəyə çıxarmağa imkan vermədi».

13 aprel 1994-cü il. Moskva-Bakı səmisi qatarını yolda ermənilər partladılar. 6 nəfər ölür, 3 nəfər yaralanır.

15 aprel 1994-cü il. Moskvada MDB dövlət başçılarının Şurasında Heydər Əliyev tərəfindən Ermənistanın geniş miqyaslı hücumlarına siyasi qiymət verilməsi tələb olunur.

04 may 1994-cü il. Brüsseldə NATO ilə sülh naminə tərəfdaşlıq sənədləri imzalanır.

08 may 1994-cü il. Bişkekdə Dağlıq Qarabağda hərbi münaqişələrin dayandırılması məsələləri müzakirə olunur.

12 may 1994-cü il. Moskvada razılaşmalar əsasında, atışmaların dayandırılmasına dair imzalanmış müqavilə qüvvəyə minir.

May-iyun 1994-cü il. Heydər Əliyev Ankarada səfərlərdə olmuş, bu müddətlərdə 74 dövlətlərarası və 130-dək sahələr üzrə razılaşmalar imzalanmışdır.

09 iyun 1994-cü il. Türkiyədə qərb ölkələri xarici işlər nazirlərinin görüşündə Dağlıq Qarabağda müharibəyə son qoymaq variantları müzakirə olunur.

20 iyun 1994-cü il. ABŞ-ın Denver şəhərində «Böyük səkkizliklərin» görüşü olmuş, burada münaqişə aparən tərəflər arasında razılaşma yaratmağa cəhd olunmuşdur.

02 iyul 1994-cü il. Tehrandə olan Heydər Əliyev İran rəhbərliyi ilə Dağlıq Qarabağla bağlı Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və problemin beynəlxalq normalara uyğun həlli məsələlərini müzakirə edir.

03 iyul 1994-cü il. Bakıda metro qatarı erməni terrorçuları tərəfindən hərəkət zamanı partladılır. 13 nəfər ölür, 42 nəfər yaralanır.

12 iyul 1994-cü il. Səudiyyə Ərəbistanında (Ciddə və Mədinə şəhərlərində) olarkən Heydər Əliyev demişdir ki, qeyri-islam dövlətlərinin Ermənistanı etdikləri yardım qədər İslam Dövlətləri Azərbaycana kömək etsəydilər, biz çoxdan torpaqlarımızı azad edərdik.

Avqust 1994-cü il. Azərbaycan tərəfi Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin vasitəçiliyi ilə birtərəfli qaydada 27 erməni hərbi əsirini, o cümlədən girovları azad edir. Göstərilən tarixdən sonra Azərbaycanda bir nəfər də olsun girov qalmır.

05 sentyabr 1994-cü il. Misirin paytaxtı Qahirə şəhəri. BMT-nin təşkil etdiyi beynəlxalq konfransda Dağlıq Qarabağa dair BMT qətnamələrinin icra olunmaması məsələləri müzakirə olunur.

20 sentyabr 1994-cü il. Bakıda – Gülüstan sarayında dünyanın 11 ən iri neft şirkətlərinin Bakı – Tbilisi – Ceyhan xətti üzrə «Əsrin müqaviləsi» adlanan saziş imzalanır. Gözlənilirdi ki Rusiya buna etirazını bildirərək bu məsələnin onun maraqlarına uyğun olmadığını bildirir.

26 sentyabr 1994-cü il. ABŞ, Nyu-York şəhəri. BMT baş məclisinin 49-cu sessiyası. Heydər Əliyev buradakı çıxışında göstərir ki, Azərbaycan ərazisinin 20 %-dən çoxu işğal edilib, 20 mindən çox adam həlak olub, 100 minə yaxını yaralanıb və xəsarət alıb, 6 min adam əsir düşüb, 1 mln-dan çox adam (əhalinin 15 %-i) çadırlarda yaşayırlar. 700 yaşayış məntəqəsi (şəhər və kənd) dağıdılmışdır.

19 oktyabr 1994-cü il. Türkiyə. Türkdilli dövlətlərin başçılarının 2-ci zirvə toplantısı. Burada erməni silahlı qüvvələrinin bütün Azərbaycan torpaqlarından, o cümlədən Şuşa və Laçından şərtsiz olaraq çıxarılması tələb olunur.

26 oktyabr 1994-cü il. Aşqabad. Pakistanın baş naziri Bənəzir Buhutto ilə Heydər Əliyevin görüşündə Dağlıq Qarabağ məsələsində Pakistanın ölkəmizi BMT və Təhlükəsizlik Şurasında müdafiə etməsi məsələsi müzakirə olunur.

30 oktyabr 1994-cü il. Bakıda BMT-nin Baş katibi Butros Butros Qali də işğalçı qoşunların Dağlıq Qarabağdan təcili və şərtsiz olaraq çıxarılmalı olduğunu bildirir.

01 noyabr 1994-cü il. Türkiyə. Heydər Əliyevin Ankaradakı çıxışından: «Əgər Ermənistana başqa ölkələr həm silah, həm də digər ləvazimatlarıdan kömək

etməsəydilər, Ermənistan öz gücü ilə Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsini, 20 %-ni işğal edə bilməzdi».

10 noyabr 1994-cü il. Strasburq. AŞ PA Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair 1047 nömrəli qətnaməsini qəbul edir. Burada atəşkəsə təhlükə törədən hərbi hərəkətlərdən çəkildirmə çağırışları edilir.

05-06 dekabr 1994-cü il. ATƏT-in Budapeşt sammiti keçirilir. Burada ilk dəfə olaraq Dağlıq Qarabağ problemi xüsusi məsələ kimi qoyularaq qeyd olunur ki, Minsk qrupunun 3 ilə yaxın fəaliyyətinə baxmayaraq, müəyyən nailiyyət əldə edilməmişdir.

Burada nizamlamanın mərhələli xarakteri müəyyən edilir.

13 dekabr 1994-cü il. Mərakeş. Kasablanka. İslam Konfransı təşkilatlarının üzvü olan dövlət və hökumət başçıların zirvə toplantısı. Burada 52 ölkənin dövlət başçıları iştirak edir. Heydər Əliyev 9 dövlət və hökumət başçısı ilə ayrıca görüş keçirir. Toplantıda yekdilliklə qəbul olunan qətnamədə Ermənistan təcavüzkar dövlət kimi tanınır.

01 yanvar 1995-ci il. Qeyd olunan tarixdə artıq Azərbaycan milli ordusunda 54 min əsgər və zabıt var idi. Silahlı qüvvələrin maddi bazası xeyli möhkəmlənmişdi. Bu hesaba nəinki düşmən dayandırıldı, hətta əks hücum nəticəsində bir sıra torpaqlar geri qaytarıldı.

12 iyun 1995-ci il. Lüksemburqda Avropa İttifaqı Şurasının Zaqafqaziyaya dair «ümumi mövqeyinin» layihəsi müzakirə olunur.

29 iyun 1995-ci il. Sofiya şəhərində Bolqarıstanın Prezidenti Jelyu Jeleu demişdir: «Bolqarıstan Dağ-

lıq Qarabağ məsələsinin ədalətli həllinə kömək göstərmək üçün bu söylərdən başqa digər formalarda da iştirak etməyə hazırdır».

02 iyul 1995-ci il. Rumıniyanın Buxarest şəhərində Heydər Əliyevin çıxışından: «ATƏT-in tərkibinə daxil olan hər bir ölkəyə, o cümlədən də Rumıniyaya müraciət edirik ki, bu ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün bizə kömək göstərsinlər, dəstək versinlər».

28 avqust 1995-ci il. Qırğızistanın Bişkek şəhəri. Türkdilli dövlətlərin başçıların 3-cü zirvə toplantısında Heydər Əliyevin çıxışından: «Dövlət başçıların müraciət edirəm ki, öz imkanlarından istifadə edərək, bu münaqişəni tezliklə həll etməyə səy göstərsiniz».

22 oktyabr 1995-ci il. BMT-nin 50 illiyi ilə əlaqədar ABŞ-a gedən Heydər Əliyevin ABŞ prezidenti Bill Klintonla və Ermənistanın prezidenti L. Ter-Petrosyanla görüşü keçirilir.

12 noyabr 1995-ci il tarixdə müstəqil Azərbaycan Respublikasında ilk parlament seçkiləri keçirildi. Elə həmin gün referendum yolu ilə ilk Konstitusiya qəbul edildi.

29 noyabr 1995-ci il. Bakı Metropolitenində yanğın baş verdi. 286 nəfər həlak oldu, 269 nəfər yaralandı. Tam açıqlanmayan hadisədə erməni əlinin olması variantı da var idi.

01 dekabr 1995-ci il. Londonda Rita-Sötamın müxbirinə Heydər Əliyevin cavabı: «Dağlıq Qarabağ məsələsinin dincliklə nizama salınmasına nail olmaqda

Ermənistandan çox şey asılıdır. Rusiyanın Ermənistanə təsiri isə böyükdür».

18 mart 1996-cı il. Bakıda olarkən Türkmənistan Prezidenti S. Niyazov: «Dağlıq Qarabağ məsələsinin aradan qaldırılması və işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi üçün biz Heydər Əliyevin söylərini alqışlayırıq».

09 aprel 1996-cı il. Heydər Əliyev Pakistanda olarkən, Baş nazir Bənəzir Bhutto Azərbaycan qaçqınlarına həmrəylik ifadəsi kimi 1 mln. dollar həcmində yardım göstərmək qərarını verdi. Pakistan Ermənistanın təcavüzünə dair özünün prinsipial mövqeyini bildirdi.

22 aprel 1996-cı il. Lüksemburq. Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Birliyi arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq sazişi imzalanır.

23 aprel 1996-cı il. Brüssel. Heydər Əliyev NATO-nun Baş katibi Xavyer Solana ilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair danışıqlar aparır.

27 may 1996-cı il. Bakıda Özbəkistan Prezidenti ilə görüşdə Heydər Əliyev 1986-1987-ci illəri yada salaraq deyir: Məni hiddətləndirən bu idi ki, özbək xalqının taleyini də Qdilyan həll edirdi.

İslam Kərimov: Bəli, tanış şəxsdir.

Heydər Əliyev: Tanış şəxs demək azdır, hər şeyi onun vasitəsi ilə həll edirdilər. Qdilyanı dəfələrlə Qorbaçov, Liqaçov qəbul etmişdi. Qdilyan gəlir, bilavasitə məruzə edirdi. Faciə də bundadır.

(Məlumat üçün bildirək ki, T. X. Qdilyan SSRİ Prokurorluğunun müstəntiqi idi və əvvəllər Özbəkistanda işlədiyi 6 il ərzində 8 min özbəyi həbs edərək «yatırtması» ilə məşhur idi).

03 iyun 1996-cı il. Qafqaz regionu rəhbərlərinin (H. Əliyev, L. Ter-Petrosyan, E. Şevərnadze və B. Yeltsin) iştirakı ilə Kislovodsk görüşü keçirilir. Burada «Qafqazda əmin-amanlıq, sülh, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq uğrunda Bəyannamə» imzalanır.

01-04 iyul 1996-cı il. Heydər Əliyev Almaniya Federativ Respublikasında rəsmi səfərdə olarkən çoxsaylı görüşlər keçirir və hər dəfə Dağlıq Qarabağla əlaqədar həqiqəti iştirakçılara çatdırır.

16 sentyabr 1996-cı il. Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev Bakıda olarkən demişdir: «Mən davakar separatizmin əleyhinəyəm. Əgər yer üzündə yaşayan bütün xalqlar və millətlər öz dövlətlərini yaratmaq üçün müharibə etməyə başlasaydılar, təsəvvür edin, onda nələr baş verərdi».

16 oktyabr 1996-cı il. Bakıda Azərbaycanda qaçqınlar və məcburi köçkünlər probleminə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirilir.

21 oktyabr 1996-cı il. Daşkənt. Türkdilli dövlətlər (Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Özbəkistan) başçılarının 4-cü forumu keçirilir.

Noyabr 1996-cı il. Robert Köçəryan Dağlıq Qarabağın «prezidenti» seçilir.

21 noyabr 1996-cı il. Tatarıstan prezidenti Min-timer Şaymiyev Bakıda olarkən demişdir: «İstənilən demokratik dövlət qurmaq prosesində onun bütövlüyünü pozmadan çox şeyə nail olmaq mümkündür».

03 dekabr 1996-cı il. ATƏT-in Lissabon sammiti keçirilir. Bu sammitdə Ermənistandan başqa bütün 53 dövlətin nümayəndələri Azərbaycanın və Ermənistanın ərazi bütövlüyü əsasında Qarabağ məsələsinin həllinə səs verdilər.

09-13 dekabr 1996-cı il. İndoneziyanın paytaxtı Cakarta şəhərində İslam Konfransı Təşkilatının 24-cü konfransı aidiyyəti dövlətləri Ermənistanla silah və hərbi sursat satmaqdan imtinaya çağırır.

13 yanvar 1997-ci il. Heydər Əliyevin Fransaya səfəri. Parisdə prezidentlərin görüşündə Dağlıq Qarabağ məsələsi müzakirə olunur.

Yanvar 1997-ci il. Avropa İttifaqının Komissiyası Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan böhranlarını və ziddiyyətlərini müzakirə edir. Burada Dağlıq Qarabağ məsələsinə geniş yer verilir.

25 yanvar 1997-ci il. BMT-nin Bakıdakı nümayəndəliyində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi müzakirə edilir.

13 fevral 1997-ci il. NATO-nun Baş katibi Xaver Solana Bakıya gəlir. Avropada, o cümlədən Azərbaycanda təhlükəsizlik məsələləri müzakirə olunur.

14 fevral 1997-ci il. Rusiya Federasiyasının naziri A. Tuleyev 1994-1996-cı illərdə Ermənistanla məxfi olaraq külli miqdarda silah və hərbi texnika verilməsini tənqid edir. 28 fevral 1997-ci il tarixdə müdafiə naziri Radionov tərəfindən faktın doğruluğu etiraf olunur (8-291).

29 mart 1997-ci il tarixdə H. Ə. Əliyev tərəfindən MDB dövlət başçılarının şurasında məsələ müzakirəyə çıxarılır. 11 aprel 1997-ci il tarixdə isə Dövlət Duması-

nın müdafiə üzrə sədri L. Roxlin qanunsuz olaraq Ermənistanı Rusiya tərəfindən 1 mlrd. dollarlıq silah və hərbi texnika verildiyini bildirir.

Verilən silahlar içərisində: R-17 markalı 8 ədəd raket kompleksi və onların 24 raket; «Kruq» markalı 27 ədəd zenit-raket kompleksi 349 raketləri ilə birgə, «Osa» zenit kompleksi və onun 40 raket; «T-72» markalı 84 ədəd tank, 50 ədəd BMP-2, 72 ədəd uzaqvuuran top, 18 ədəd QRAD reaktiv, 40 ədəd «İqla» tipli zenit raket kompleksi və onların 200 ədəd raket və kifayət dərəcədə atıcı silahlar və digər hərbi texnika olmuşdur (8-293).

L.Roxlinin çıxışına Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin reaksiyası və verilmiş hərbi texnikanın Ermənistandan geri alınması tələbi heç bir nəticə vermədi. Sonralar general L. Roxlin müəmmalı şəkildə öldürülmüşdü.

25 mart 1997-ci il. Kiyev şəhərində Ukraynanın Prezidenti Leonid Kuçma demişdir: «Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə ciddi əməl edilməsinin zəruriliyindən başqa bizim ayrı nöqteyi-nəzərimiz olmamışdır və yoxdur».

27 mart 1997-ci il. Fransada Heydər Əliyev Prezident J. Şirakla Qarabağ münaqişəsini və ümumiyyətlə, Qafqazdakı vəziyyəti müzakirə edir.

10 aprel 1997-ci il. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Təhlükəsizlik Şurası yaradılır.

23 aprel 1997-ci il. Qırğızıstan Prezidenti Əsgər Akayev Bakıda olarkən demişdir: «Münaqişələr də, separatçılıq da heç bir xalqa yaxşı heç nə gətirmir».

May 1997-ci il. Ankarada çıxış edərək Heydər Əliyev Türkiyə tərəfini Ermənistanı təzyiq göstərməyə çağırır.

10 iyun 1997-ci il. Qazaxıstan. Almatıda prezidentlərin görüşündən sonra N. Nazarbayev demişdir: «MDB daxilində, əgər biz dövlətlər birliyiyyə, münafişələr olmamalıdır».

18 iyun 1997-ci il. Özbəkistanda Prezident İslam Kərimov demişdir: «Qafqazda 2 erməni dövləti ola bilməz... və mən əminəm ki, Qarabağ problemi kənardan gətirilmişdir».

23 iyun 1997-ci il. Denver şəhərində Rusiya Federasiyası, ABŞ və Fransa dövlətləri prezidentlərinin Dağlıq Qarabağ məsələsinin nizamlanmasına dair birgə bəyanatları olur.

02-04 iyul 1997-ci il. Heydər Əliyevin prezident seçildikdən sonra Rusiya Federasiyasına ilk rəsmi səfəri olur. H.Əliyevlə Yeltsin arasında dostluq, əməkdaşlıq və təhlükəsizliyə dair müqavilə imzalanır. Müqavilənin müddəti 10 il müəyyən olunur.

08 iyul 1997-ci il. NATO üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının Madrid sammitində Heydər Əliyev öz çıxışında Dağlıq Qarabağ məsələsinə geniş yer verir.

İyul 1997-ci il. ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri Dağlıq Qarabağ probleminin tənzimlənməsi üçün «Paket» variantını təklif edirlər.

27 iyul - 06 avqust 1997-ci il. Heydər Əliyevin prezident seçildikdən sonra Amerikaya ilk rəsmi səfəri

olur. Onun Prezident Klintonla söhbəti zamanı «907-ci düzəliş» və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə dair söhbətləri olur. Qeyd olunan günlər ərzində Heydər Əliyev 80-dən çox görüş və söhbətlər keçirmişdir.

23 avqust 1997-ci il. Heydər Əliyev BMT-nin Baş katibi Kofi Annanla Dağlıq Qarabağ münaqişəsini müzakirə edir və BMT-də akkreditə olunmuş xarici jurnalistlərlə mətbuat konfransı keçirir.

29 avqust 1997-ci il. Rusiya ilə Ermənistan arasında dostluq və əməkdaşlıq adı altında hərbi ittifaq müqaviləsi imzalanır.

Sentyabr 1997-ci il. Robert Köçəryan Ermənistan respublikasına baş nazir təyin olunur.

02 oktyabr 1997-ci il. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Rusiyanın Ermənistanda «hava hücumundan müdafiə» sistemi yaratmasına dair etiraz notasını bildirir və göstərir ki, bu sistemdəki hərbiçilərin 70 %-ə qədərini erməni millətindən olması ciddi narahatlıq doğurur.

03 oktyabr 1997-ci il. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin əsasını qoymuş A. Aqambekyanın son 3 ayda işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazilərinə 2 dəfə səfər etməsinə etirazını bildirir (8-298).

Həmçinin bu dövrlərdə Rusiya-Ermənistan hərbi manevrələrinin gücləndirilməsi göstərilir.

10 oktyabr 1997-ci il. Strassburqda Avropa İttifaqının sammitinin gedişində Heydər Əliyevin təşəbbüsü

ilə GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova) birliyi yaradılır.

02 dekabr 1997-ci il. Minsk Qrupu Qarabağ məsələsinin mərhələli tənzimlənməsi variantını təklif edir. Azərbaycan və Ermənistan tərəfləri məsələni müzakirə etməyə hazır olduqlarını bildirirlər. Lakin Dağlıq Qarabağın lideri A. Qukasyan bu işə narazılığını bildirdiyindən Ermənistanda gərginlik artmağa başlayır.

Bütün bu məsələlər dövlət böhranına və tezliklə fevral ayının 3-də L. Ter-Petrosyanın istefaya getməsi ilə nəticələnir (8-117).

Fevral 1998-ci il. Robert Köçəryan Ermənistan respublikasının prezidenti seçilir.

26 mart 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanına uyğun olaraq hər il mart ayının 31-i Azərbaycanda soyqırım günü elan edilir.

14-15 iyul 1998-ci il. Ermənistana səfər edən Rusiyanın müdafiə naziri İ. Serqeyev hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlığı genişləndirməyə dair çıxış edir, Ermənistanda S-300 raket komplekslərini, birgə təlimlərin keçirilməsini, Rusiyanın 102-ci hərbi bazasının gücləndirilməsini və digər məsələləri ön plana çəkir.

Sentyabr 1998-ci il. Bakıda 33 dövlətin iştirakı ilə Asiya-Qafqaz-Avropa ticarət dəhlizinin – Böyük İpək Yolunun bərpasına aid konfrans keçirilir.

11 oktyabr 1998-ci il. Heydər Əliyev 2-ci dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilir.

18 oktyabr 1998-ci il. Bakıda təntənəli mərasimdə Heydər Əliyevin prezident seçilməsi ilə əlaqədar təntənəli inauqurasiya mərasimi keçirilir.

16 noyabr 1998-ci il. ABŞ-da İlham Əliyev Dağlıq Qarabağ münacişəsi, «907-ci düzəlişin» ləğvi, Ermənistan-Rusiya münasibətləri və digər məsələləri müzakirə edir.

19 noyabr 1998-ci il. Rusiya Prezidenti Yeltsin müraciətinə cavab olaraq Azərbaycan tərəfi Ermənistanın və Qarabağ ermənilərinin razılaşmasma baxmayaraq, «Ümumdövlət» konsepsiyasına öz etirazını bildirir.

1993-1998-ci illərin yekunu. Ötən dövrdə Heydər Əliyev 33 dövlətə 79 səfər etmiş, xarici siyasət sahəsi üzrə 25 rəsmi, 2326 digər tədbirlərdə iştirak etmiş, 431 sənəd imzalamışdır.

08 fevral 1999-ci il. H. Əliyev Yeltsinə növbəti müraciət edərək, Rusiyanın Ermənistan qanunsuz olaraq 1 mlrd. dollarlıq hərbi sursat verməsinin davamı kimi MiQ – 29 təyyarələrinin və S-300 raketlərinin də verilməsinə öz narazılığını bildirir (8-300).

01 aprel 1999-cu il. Rusiyanın təşəbbüsü ilə Moskvada Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri görüşürlər. Ertəsi gün MDB dövlət başçılarının yığıncağında Heydər Əliyev Ermənistan qanunsuz silah verilməsini müzakirəyə çıxarır.

22-29 aprel 1999-cu il. NATO-nun 50 illiyi münasibətilə ABŞ-da keçirilən yubiley sammitində Heydər Əliyevin R. Kõçəryanla təkbətək görüşü keçirilir.

23 may 1999-cu il. Heydər Əliyev Amerikada keçirdiyi cərrahiyyə əməliyyatından sonra Türkiyədə müalicəsini davam etdirmiş və Antalyada Süleyman Dəmirəllə görüşmüşdü.

16 iyul 1999-cu il. Cenevrədə Heydər Əliyev və R. Kõçəryan arasında görüş keçirildi.

29 iyul 1999-cu il. Bakıda Azərbaycanla Türkiyə arasında Azərbaycana hərbi yardıma dair müqavilə imzalandı.

22 avqust 1999-cu il. Cenevrədə Heydər Əliyev və R. Kõçəryan arasında görüş keçirildi.

01 sentyabr 1999-cu il. Türkiyə batalyonunun tərkibində 34 nəfər Azərbaycan hərbiçisi sülhəratma missiyası üçün Kosovaya göndərildi.

10 sentyabr 1999-cu il. Bakıda Heydər Əliyev BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarı xanım Sadako Oqatan ilə müzakirələr aparır.

27 oktyabr 1999-cu il. 4 nəfər erməni terrorçusu Ermənistan parlamentinə soxularaq, parlamentin sədri Karen Dəmirçiyani, Baş nazir Vazqen Sarkisyanı və bir neçə deputatı öldürürlər.

19 noyabr 1999-cu il. ATƏT-in İstanbul Sammiti keçirilir. Bu sammitdə zəbt edilmiş Azərbaycan torpaqlarını azad etmək və Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağın statusunu müəyyən etmək qərara alınır.

Fevral 2000-ci il. Heydər Əliyev ABŞ-da işguzar səfərdə olmuşdur. O, Prezident Klinton və dövlət katibi Olbraytla Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsinin tənzimlənməsinə və «907-ci düzəliş» dair müzakirələr keçirmişdi.

25 sentyabr 2000-ci il. Ermənistanda BMT nümayəndəliyinin qarşısında Azərbaycandan getmiş erməni qaçqınlar piket təşkil edirlər. Piketçilər dövlət orqanları tərəfindən döyülərək dağıdılırlar.

Noyabr 2000-ci il. Tiraspol şəhərində 5 tanınmamış «respublikaların» (Dağlıq Qarabağ, cənubi Osetiya, Dnestryanı, Abxaz və Çeçen) nümayəndələrinin görüşü keçirilir.

09-10 yanvar 2001-ci il. V. Putin və Heydər Əliyev arasında siyasi dialoqlar keçirilir.

16 yanvar 2001-ci il. NATO-nun Baş katibi Corc Robertson Bakıya gəlir. Burada Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsi və digər məsələlər müzakirə olunur.

25 yanvar 2001-ci il. Azərbaycan Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv olaraq qəbul edilir.

04-05 mart 2001-ci il. Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri Parisdə Jak Şirakin vasitəçiliyi ilə görüşürlər. Aparılan danışıqlar müəyyən irəliləyiş yaratmır.

04-07 aprel 2001-ci il. Ermənistan və Azərbaycan prezidentləri Ki-Vest şəhərində ABŞ dövlət katibinin vasitəçiliyi ilə danışıqlar aparırlar.

24 aprel 2001-ci il. Strasburqda İlham Əliyev AŞPA-dakı kəskin çıxışını bütünlüklə Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinə həsr edir.

25-28 aprel 2001-ci il. Brüsseldə NATO-nun İnformasiya Mərkəzində «Dəyirmi masa» təşkil olunur. Burada Dağlıq Qarabağda nəzarət olunmayan qüvvələrin olmasından narahatlıq da bildirilir.

11 sentyabr 2001-ci il. Amerikada keçirilmiş dəhşətli terrorun nəticələri üzrə beynəlxalq qüvvələrin birləşməsi, erməni terroristlərini müvəqqəti olaraq sakitləşməyə məcbur edir.

24 sentyabr 2001-ci il. İlham Əliyev Strasburqda çıxış edərək erməni terrorizmini kəskin tənqid edir. Burada AŞPA-nın Nazirlər Komitəsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması barədə qərar verir.

28 sentyabr 2001-ci il. İlham Əliyev AŞPA-da (Strasburqda) Ermənistanın «Aravot» qəzetinin müxbiri Armen Zərgəryana müsahibə verir. Müxbir Dağlıq Qarabağa dair verdiyi suallara gözləmədiyi açıq və sərt cavablar alır.

18-20 may 2002-ci il. Heydər Əliyev İran İslam Respublikasına səfər edir və burada bir çox məsələlərə, o cümlədən Dağlıq Qarabağ probleminə dair müzakirələr aparılır.

24 avqust 2002-ci il. Rusiya diplomati S. İ. Çernyavskinin KİV-in məlumatlarına istinadən yazdıqlarına görə Azərbaycanda Dağlıq Qarabağ məsələsinin sülh yolu ilə həllinə inanmayanlar da az deyildir.

Odur ki, qüvvələri müqayisə edərək bildirir ki, müharibə tərəfdarlarının sayı artmaqdadır.

Göstərir ki, Azərbaycan tərəfində 69 min 9 yüz əsgər, 289 tank, 327 zirehli maşın, 303 top, 49 qırıcı təyyarə, 15 döyüş vertolyotu olduğu halda, Ermənistanı 52 min əsgər, 102 tank, 218 zirehli maşın, 225 top, 6 qırıcı təyyarə, 9 döyüş vertolyotu vardır. Bundan əlavə Dağlıq Qarabağda 25 min əsgər, 316 tank, 324 zirehli maşın, 322 top və s. vardır (8-122).

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın hərbi gücü onun iqtisadiyyatı ilə paralel olaraq artmaqdadır.

18 sentyabr 2002-ci il. Uzunluğu 1760 km olan 2,95 mlrd. dollarlıq Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin çəkilişinin əsası qoyulur.

Oktyabr 2002-ci il. İlham Əliyev Amerika icimaiyyətinin dəvəti ilə Vaşinqtona gedərək vitse-prezident R. Ceyn, dövlət katibinin 1-ci müavini R. Armitac və digər siyasi xadimlərlə diplomatik görüşlər keçirir.

23 oktyabr 2002-ci il. Moskvada V. Putin və Heydər Əliyev hərbi əlaqələrə və Xəzərin bölünməsinə dair sənədləri imzalayırlar.

22 noyabr 2002-ci il. NATO üzvlərinin sammitində çıxış edən Heydər Əliyev göstərir ki, 11 sentyabr terroru kimi terrorlar münaqişə zonalarında və separatizm olan regionlarda formalaşır.

Noyabr 2002-ci il. NATO-nun antiterror əməliyyatlarında iştirak etmək üçün 30 nəfər Azərbaycan hərbiçisi Əfqanıstana göndərilir.

27 yanvar 2003-cü il. Strasburqda İlham Əliyev AŞ PA sədrinin müavini və büro üzvü seçilir.

10 aprel 2003-cü il. Azərbaycanda alban-udini dini icması yaradılır.

04 avqust 2003-cü il. Milli Məclisin növbədən-kənar sessiyası Baş nazir vəzifəsinə İlham Əliyevin namizədliyini irəli sürür.

15 oktyabr 2003-cü il. Prezident seçkilərində seçicilərin 70 %-dən çox səsini toplayaraq İlham Əliyev qalib gəlir.

31 oktyabr 2003-cü il. Respublika Prezidenti İ. Əliyevin andiçmə mərasimindəki çıxışından: «Azərbaycan öz doğma torpaqlarını nəyin bahasına olursa olsun azad edəcəkdir».

Noyabr 2003-cü il. Ölkə Prezidenti İ. Əliyevin fərmanları ilə Dövlət Neft Fondundan ayrılmış 359 mld. manat vəsait hesabına Ağdam, Füzuli və Biləsuvar rayonlarında qəsəbələr salınır və burada 6410 fərdi yaşayış evləri ilə yanaşı müvafiq məktəblər, xəstəxanalar və digər sosial məişət obyektləri tikilib məcburi köçkünlərin istifadəsinə verilir.

2004-cü ildə 3860 məcburi köçkün ailələri üçün Ağdam rayonunun ərazisində yeni qəsəbələrin salınmasına başlanmışdır.

Saatlı və Sabirabad rayonları ərazisində 4179 məcburi köçkün ailəsi üçün yeni qəsəbələrin layihələndirilməsi işinə başlanmışdır.

12 dekabr 2003-cü il. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev vəfat edir. Azərbaycan xalqı böyük matəm içərisindədir. Vidalaşmağa gələn milyonlarla insan axını, o cümlədən xarici ölkə nümayəndələrinin Azərbaycana gəlişi bir daha göstərdi ki, Heydər Əliyev təkcə Azərbaycan və MDB məkanı üzrə deyil, ümumiyyətlə, dünya şöhrətli tarixi şəxsiyyət, siyasi xadimdir.

17 fevral 2004-cü il. Prezident İlham Əliyev Güllüstan sarayında «Azərbaycanda 10 illik humanitar fəaliyyət» mövzusunda beynəlxalq konfransda çıxış edərək göstərir ki, qaçqınlara göstərilən humanitar yardımlar onların tələbatını ödəmir, vəziyyət mürəkkəb və ağır olaraq qalmaqdadır.

27 mart 2004-cü il tarixdə İran İslam Respublikasının vətəndaşı Pənahlı Xudam başda olmaqla, narkotik vasitələr daşıyan və satan cinayətkar dəstə aşkar edildi. Ağır Cinayətlərə dair İşlər üzrə Respublika Məhkəməsində məsələyə baxılarkən aydın olmuşdur ki, bu vasitələr ermənilər tərəfindən işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ ərazilərindən İrana gətirilərək oradan isə Azərbaycana keçirilmişdir.

Pənahlı Xudam bildirmişdir ki, işğal edilmiş Qarabağ ərazisində məskunlaşmış əfqanlar ermənilərlə birlikdə orada narkotik xassəli bitkiləri əkilərək, onlardan narkotik vasitələr istehsal edirlər və bu maddələr təkcə Azərbaycana deyil, başqa ölkələrə də göndərilir.

08 aprel 2004-cü il tarixdə Ermənistandan qaçaraq Azərbaycana gəlmiş Roman Teryan və Artur

Apresyan birbaşa ANS telekanalı vasitəsilə Ermənistanda yaşamağın dəhşətli olduğunu bildirirlər.

01 iyul 2004-cü il. Prezident İlham Əliyev 298 №-li Sərəncamı ilə «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı»nı təsdiq edir.

24 yanvar 2005-ci il. Avropa Şurasının Parlament Assambleyası Ermənistanı işğalçı bir dövlət kimi, Dağlıq Qarabağda isə separatçı rejimin mövcudluğunu əksər səs çoxluğu ilə tanıdı.

20 fevral 2005-ci il. Beynəlxalq normalara zidd olmasına baxmayaraq, ermənilər Şuşadakı tarixi abidələrdə və qəbirlərdə qazıntı işləri aparırlar.

Vaxtilə Heydər Əliyevin abidələr şəhəri adlandırıldığı Şuşada 190 hektarlıq qoruq zonasında 235 tarixi abidə, 550 qədim yaşayış binası, 870 m uzunluğunda bərpa olunmuş qala divarları vardır. Tarixi abidələrdən 23-ü respublika və dünya miqyaslı abidələrə aiddir.

Yuxarıda qeyd olunan çoxsaylı abidələri erməniləşdirmək çətin olduğu üçün kütləvi iş aparmaq lazım gəlir. Bu işi məxfi şəkildə aparmaq da mümkün deyildir. Elə buna görə də ermənilər bu işi «beynəlxalq təşkilatları xəbərdar etməklə» aparmağı qərara alırlar.

09 mart 2005-ci il. İlham Əliyev Səudiyyə Ərəbistanı Krallığında olmuş, Kralla bir sıra iqtisadi məsələlərlə bərabər, həmçinin Dağlıq Qarabağ münafişəsi barədə də ətraflı danışmaq aparmışdır.

12 mart 2005-ci il. Ermənilər Dağlıq Qarabağla bərabər onun ətrafındakı rayonları da işğal etməklə

qarşılıqlı məqsəd qoymuşdular ki, sonrakı danışıqlar zamanı ətraf rayonları qaytarmaq şərti ilə Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək mümkün olsun.

Qeyd olunan tarixdə İlham Əliyev jurnalistlərə verdiyi müsahibəsində «qarşılıqlı güzəştlər» sözünü ciddi tənqid edərək demişdir: «Biz nə isə zorla almamışıq ki, indi də nəyisə güzəştə gedək. Yalnız danışıqlar əsasında Dağlıq Qarabağdakı əhəlinin təhlükəsizliyini təmin etməkdən başqa biz heç bir güzəştə getməyəcəyik».

16 mart 2005-ci il. İlham Əliyevin Çinə səfəri. Burada 13 müqavilə imzalanır, Dağlıq Qarabağ məsələsində isə Çin Azərbaycanı dəstəkləyir.

24 mart 2005-ci il. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində erməni ailələrinin qanunsuz olaraq məskunlaşdırılması ATƏT-in faktaraşdırıcı missiyası tərəfindən təsdiq olunmuşdur.

Ermənilərin etirafına əsasən «daimi» yaşamaq üçün Kəlbəcərə 1500, Ağdama 1000, Zəngilana 1100, Qubadlıya 1500, Laçına isə 8360 nəfər erməni köçürülmüşdür.

25 mart 2005-ci il tarixə Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasında 4841 azərbaycan vətəndaşı münəqişə zonasında itkin düşmüş şəxs kimi qeydiyyatla alınmışdır. Onlardan 54 nəfəri uşaq, 321 nəfəri qadın, 409 nəfəri isə qocalardır.

1990-2005-ci illərdə 1368 azərbaycan vətəndaşı erməni əsirliyindən azad edilmişdir ki, bunlardan 169 nəfəri uşaq, 338 nəfəri qadın, 286 nəfəri isə qocalardır.

Təkrarlanmaz faktlar göstərir ki, itkin düşmüş 4841 vətəndaşdan ən azı 783 nəfəri (18 nəfər uşaq, 46 nəfər qadın, 69 nəfər qoca) ermənilər tərəfindən əsir götürülmüş, lakin bu faktlar beynəlxalq təşkilatlardan, o cümlədən Qırmızı Xaç Komitəsindən gizlədilmişdir. Daxil olan məlumatlar göstərir ki, siyahıdakı şəxslərin böyük əksəriyyəti erməni əsirliyində öldürülmüş, yaxud işgəncə və xəstəliklərdən vəfat etmiş, bir hissəsi isə indi də gizlədilərək Ermənistanda və işğal olunmuş ərazilərdə ağır fiziki işlərdə (xüsusilə atom elektrostansiyasında) qul kimi istifadə olunurlar.

15 may 2005-ci il. Avropa Şurasının Varşava sammitində Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri görüşlərdə Dağlıq Qarabağ məsələsini müzakirə edirlər.

25 may 2005-ci il. Ümumdünya tarixi hadisələrindən biri – Heydər Əliyev adına Bakı – Tbilisi – Ceyhan neft kəməri işə salınır.

27 avqust 2005-ci il. Tataristanın Kazan şəhərində prezident İlham Əliyevlə prezident Robert Köçəryan təkbətək, həm də Minsk qrupu üzvlərinin iştirakı ilə Dağlıq Qarabağ məsələsini müzakirə edirlər.

NƏTİCƏ VƏ PROQNOZLAR

Xronoloji gedişat göstərir ki, hazırda ermənilərin tarixi qədim hesab edilsə də, bu tayfa yüz illərlə bir çox xalqlardan, o cümlədən bütün Qafqaz xalqlarından, Midiya dövlətindən sonra yaranmış, onların himayəsi və güzəştləri (özlərinin isə zəbt etmələri) hesabına millət halına gəlib çatmışdır.

Dünya üzrə hər millətin əsasən bir vətəni (bir məkanı) vardır. Bəs ermənilərin vətəni haradır?

Yazdığımız xronologiyaya bir də nəzər salaq: Balkanlardan (Rumıniya, Makedoniya və s.) «cücərməklə» öz kökünü götürən bu «bitki» İraq, Suriya (Mesopotamiya), Qafqaz, Kilikiya və Türkiyə marşrutu üzrə «gövdələşir». Sonra yenidən Qafqaza qayıdaraq Türkiyə, Azərbaycan (o cümlədən Dağlıq Qarabağ), Gürcüstanın və s. əraziləri hesabına «çiçəkləyir». Nəhayət, yaranan yeni «toxumlar» Rusiya (Krasnodar vilayəti), ABŞ, Fransa və s. əsas olmaqla, bütün dünyaya səpələnir. Beləliklə də, bunların hər birində «kök ataraq» özünə yeni «vətənlər» yaradır.

Tarixə nəzər saldıqda, insanların ibtidai vəziyyətdən kosmos əsrinə gəlib çıxmasına qədər olan dövrü analiz etdikdə, görürük ki, cəmiyyətin inkişaf gedişatı insanların dinc yanaşı yaşamasına, dövlətlər arasındakı sərhədlərin itməsinə, ümumiyyətlə, yer kürəsi əhalisinin vahid sistem formasında idarə olunmasına doğru istiqamətlidir.

Hər kəs tarixin bu istiqamətini əbəs yerə dəyişməyə cəhd göstərməməli, cəmiyyətin ümumi axarı ilə dünyamızın vahidləşməsinə (beynəlxalq təşkilatlara) qoşulmaqla, xalqını xoş gələcəyə aparmalıdır.

Azərbaycanın, onun ayrılmaz bir hissəsi olan Dağlıq Qarabağın tarixini oxuduqca həm sevinir, həm də kədərlənirik. Sevinirik, ona görə ki, təbiətin bəxş et-

diyi ən qiymətli və məhsuldar torpaqlar, neft və bu kimi təbii sərvətlər ümumiyyətlə insanın yaxşı yaşaması üçün lazım olan hər hansı təbii şərait məhz Azərbaycanda yüksək səviyyədədir. Kədərlənirik, ona görə ki, belə bir torpağı ələ keçirmək üçün tarix boyu insan birləşmələri arasında ölüm-dirim müharibələri getmişdir. Buna görə də Azərbaycanın tarixində heç zaman «sakit dövr» olmamışdır.

Keçmişə bağışlamaq olar. Bəs indi? Cəmiyyətin bu yüksək inkişaf səviyyəsində niyə bizim Qarabağ torpaqlarımızda qan tökülür? Axı indi ədalətsiz zəbt etmə forması ədalətli sərmayə qoyuluşu forması ilə əvəz olunmuşdur. Yenə də Azərbaycanın sərvətləri dünya dövlətlərinin diqqət mərkəzindədir.

İndiyədək beynəlxalq səviyyədə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinə dair 20-dən çox varianta baxılmışdır, lakin bunların heç biri tərəfləri orta səviyyədə olsa belə razı salmamışdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, gedişat beynəlxalq qanunlar və beynəlxalq qüvvələrin nəzarəti variantına doğru istiqamətlidir.

Ümumiyyətlə, dünya üzrə regionlardakı münaqişələr əsasən böyük dövlətlərin maraqlarının kəsişməsi hesabına uzamır. Onlar burada «tarazlaşdırma» (zəif tərəfə köməklik göstərmək) metodu üzrə problemi uzadır və maraqlarına uyğun gələcək zamanı gözləyirlər. Əks halda, bunlar beynəlxalq normaları əsas götürüb istənilən problemi həll etməyə qadirdirlər!

Əslində Dağlıq Qarabağ məsələsinə də beynəlxalq qanunları və beynəlxalq normaları tətbiq edərək həll etmək çox da çətin deyildir. Lakin burada ABŞ-ın, Avropanın və xüsusilə də Rusiyanın maraqları və planları kəşifir.

Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını zəbt etsə də nəticə etibarilə çox da qazanmamışdır. Belə ki, bu tor-

paqların əvvəl-axır qaytarılacağını, qonşuluqda siyasi və iqtisadi əlaqələrin hələ uzun illər soyuq qalacağını, beynəlxalq nüfuzu və beynəlxalq sazişlərdə Azərbaycanın rolunu, yanacaq (neft, qaz və s.) problemlərinin getdikcə daha da həlledici rolunu nəzərə alsaq demək olar ki, Azərbaycanın «iti yarası» Ermənistanın «xroniki yarasından» daha tez sağalacaqdır.

Tarix cəmiyyətin inkişaf prosesidir, inkişaf isə spiralvari təkrarlanan gedişata malikdir. Odur ki, yazdığımız təkrarların davamı üzrə gələcəyi təxminən də olsa müəyyən etmək olur. Bu əsasla indiki gedişat erməni xalqını uçuruma doğru aparır.

Ermənistan Səhiyyə Nazirliyinin baş psixiatri Samvel Torsyanın «Ekspress» qəzetinin 08 dekabr 2004-cü il tarixli nömrəsində verdiyi məlumata görə, indi burada hər 4 ermənidən biri ruhi xəstədir, ermənilər arasında intihar halları 8 dəfə artmışdır. Dəqiq məlumata görə 12 deputatın və 4 nazirin ruhi xəstə olub-olmaması yoxlanmalıdır.

Rusiya ilə Ermənistan arasındakı «dostluq» hər birinin öz daxili maraqları üzərində qurulmuşdur və beynəlxalq mühit bu maraqları zəiflətməkdədir. Nəzərə alsaq ki, Dağlıq Qarabağ problemi heç bir variantda Rusiyasız həll oluna bilməz və Rusiya dövləti Azərbaycan mühitinin həlledici bir məkanıdır, deməli burada daxili, lakin perspektivli maraqlar nəzərə alınaraq, Rusiya ilə elə münasibətlər yaratmalıyıq ki, bu ona Ermənistanla müqayisədə daha sərfəli olsun.

İndiki Rusiya artıq əvvəlki dövrlərin Rusiyası deyildir. Hazırda mühiti və demokratiyanı daha çox nəzərə alan bu federasiyanın rəhbərləri dünya ittifaqları ilə integrasiyaya ciddi cəhd göstərirlər.

Yaxın qonşuluqla bərabər İran İslam Respublikası ilə bizi qədim tarixi köklər əlaqələndirir. Burada sülh və əmin-amanlığın olması Azərbaycan üçün ol-

duqca zəruridir. Tarixi gedişat (proqnozlar) göstərir ki, gələcək o dövlətdir ki, ətraf mühiti ilə (həm təbiət, həm də cəmiyyət mühiti ilə) normal və intensiv mübadilə prosesləri apara bilər.

Hazırkı vəziyyətə gəldikdə isə Dağlıq Qarabağ ziddiyyətinin «bişməsində» Azərbaycan «qazan», separatçılar «alov», Ermənistan isə «çömçə» rolunu oynayır. Əgər alov söndürülməsə, onda qazandeşilərək (hərbi yolla itki verərək) alovun üstünə axıb onu söndürmək məcburiyyətində qalacaqdır. Bu isə ermənisiz Dağlıq Qarabağ variantını yarada bilər.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında aşağıdakı nəticə və proqnozları qeyd etmək olar:

1. Hazırda beynəlxalq qanunlar (ədalət) Azərbaycanın, zorakılıq (bəlkə də güc) Ermənistanın tərəfindədir. Əgər güc həmişə ədaləti üstələsəydi, onda təbiətdə və cəmiyyətdə inkişaf prosesi gedə bilməzdi. Deməli...

2. Müasir separatizm müvəqqəti haldır. Dövlət olmaq üçün sistem parametrləri gərəkdir. Separatizmi gizli olsa da yaşadan böyük dövlətlərin maraq dairəsidir və bu siyasət dünya miqyasmda həll olmağa doğru gedir. Deməli...

3. Dünya dövlətləri getdikcə əsl həqiqəti bilərək, Azərbaycana dəstəyi artırırlar. İndi dünyanın ən güclü dövləti də BMT, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası və digər birliklərlə istər-istəməz razılaşmalı olur. Deməli...

4. Şəxsi fikrimdir ki, bir çox global problemlərlə bərabər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin də nəticəsi ancaq Azərbaycanın xeyrinə olacaqdır. Gedişat isə

beynəlxalq təşkilatlardan çox asılıdır. Çünki hər bir proqnoz tərəflərin dəyişməsi tempi ilə bərabər, eyni zamanda burada mühitin dəyişməsi tempini də nəzərə almaqla müəyyənləşir.

5. İndi Azərbaycan da 1988-1993-cü illərin Azərbaycanı deyildir. Onun iqtisadiyyatı durmadan yüksəlir, müvafiq olaraq hərbi potensialı güclənməkdədir. İndi hər bir Azərbaycan əsgəri son damla qanını da Qarabağ torpaqları uğrunda axıtmağa hazırdır.

Xarici dövlət siyasətçilərinin dili ilə desək, indi Azərbaycanın sükamı çox bacarıqlı əllərdədir.

Deməli, zaman Ermənistanın deyil, daha çox Azərbaycanın xeyrinə işləyir. Separatizm ilk növbədə erməni xalqının öz faciəsidir. Çünki özgə torpaqlarını zəbt edənlər əvvəl-axır ən azı ümumi inkişafdan geri qalmaqdan savayı heç nə qazanmırlar.

Kitabda istinad edilmiş və səhifələri göstərilmiş əsas ədəbiyyatlarm S İ R A S I

1. Heydər Əliyev Müstəqilliyimiz əbədidir (11 cildə).
2. İlham Əliyev Böyük gələcək.
Bakı – 2003-cü il.
3. Ramiz Mehdiyev Azərbaycan qarşı soyqırım
gerçəklikləri. Bakı – 2000-ci il.
4. DQMV Partiya Komitəsinin
plenum və bürolarının protokolları 1979-1989-cu illər.
5. DQMV Sessiya və İcraiyyə
Komitəsi iclaslarından çıxarışlar 1979-1989-cu illər.
6. Şuşa Rayon Partiya
Komitəsinin sənədləri 1979-1989-cu illər.
7. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası X cildə. Bakı -
1987-ci il.
8. С. И. Чернявский Азербайджан: выбор курса.
Москва – 2003 г.
9. Большая Советская Энциклопедия в 30-и томах.
10. Сабир Асадов;
Исрафил Мамедов Терроризм, причина и
следствие. Баку – 2001 г.
11. Иггар Алиев История Мидии. Баку-1960 г

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

12. и.м. Дьяконов История Мидии
Москва-1956 г.
- 13.История Азербайджана Баку-1995 г.
- 14.Кемал Алнев Античные источники по
истории Азербайджана
Баку-1986 г.
- 15.Ф.А.Брокгаузъ,
И.А. Ефронъ Энциклопедический словарь
в 82-х томах - 1890 г.
- 16.Геродот История в 9 книгах
Москва – 2004 г.
17. Страбон География в 17-и книгах
«наука» - 1964 г.
18. История древнего мира. Том I Москва 1985 г.

Ön söz	3
Giriş	4
I. DQMV-nin yaranma tarixinədək olan dövr	9
II. DQMV tarixindən sənədlər	75
III. DQMV-nin ləğvindən sonrakı dövr	140
Nəticə və proqnozlar	184
İstinad edilmiş və səhifələri göstərilmiş əsas ədəbiyyatların sırası.....	189

Hacıyev Niyaz

**DAĞLIQ QARABAĞIN TARİXİNDƏN
SƏNƏDLƏR**

**Kompüter dizaynı:
Elxan Əli-zadə**

**Kompüter tərtibatı:
Elmiyyə Hacıyeva**

Yığılmağa verilib: 04.07.2005

Çapa imzalanıb: 26.09.2005

Kağız formatı: 84x108 1/32. Həcmi: 6 ç.v.

Sifariş: 710. Sayı: 1000

Müqavilə qiyməti ilə.

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi

«GƏNCLİK» nəşriyyatı

Ünvan: Bakı, Az1000, Azərbaycan prospekti, 41.

Tel.: 493-16-91, 493-67-96

Faks: (994 12) 493-64-12

Kitab "ADİLOĞLU" MMC-nin
mətbəəsində çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 38/3

Tel.: 498-68-25; faks: 498-08-14